

«AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI»  
QAPALI SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ  
MİLLİ AVİASIYA AKADEMİYASI

ISSN 1811-7341

# ELMİ MƏCMUƏLƏR

AVİASIYA TEXNİKASI

YERÜSTÜ KOMPLEKSLƏR, START AVADANLIQLARI,  
UÇAN APARATLARIN VƏ ONLARIN  
SİSTEMLƏRİNİN İSTİSMARI

AVİASIYA ELEKTRONİKASI

AERODROMLARIN VƏ AEROPORTLARIN  
YERÜSTÜ AVADANLIQLARLA TƏCHİZ OLUNMASI

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

TƏHSİL METODOLOGİYASI VƏ TƏLİM

İQTİSADİYYAT,  
MENEJMENT VƏ HÜQUQ

İCTİMAİ ELMLƏR

CİLD 16 №1

Yanvar-Mart  
2014  
Bakı

[www.naa.edy.az](http://www.naa.edy.az)





Redaksiya heyəti  
Baş redaktor, AMEA-nın akademiki A.M. Paşayev,  
baş redaktorun müavini, prof. A.R. Həsənov

Redaksiya heyətinin üzvləri

AMEA-nın akademiki A.Ş. Mehdiyev, AMEA-nın akademiki A.C. Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü  
B.H. Tağıyev, AMEA-nın müxbir üzvü F.C. Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü A.Z. Məlikov,  
prof. A.Z. Bədəlov, prof. A.M. Məmmədov, prof. M.X. İlyasov, prof. R.Ə. Tağıyev, prof. C.H. Ağalarov,  
prof. N.A. Həsənzadə, prof. İ.O. Quliyev, prof. M.Ə. Babayev, t.e.d. R.Ə. Sadiqov, t.e.d. T.İ. Nizamov,  
t.e.d. R.M. Cəfərzadə, t.e.d. İ.M. İsmayılov, t.e.d. R.N. Nəbiyev, t.e.d. M.R. Mustafayev  
Texniki redaktor: f.-r.e.n. A.M. Ramazanzadə; korrektorlar: O.V. Əliyeva, Ə.H. Kərimov;  
tərtibatçı: T.A. Quliyeva

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalının bölmələri

Jurnalda çap olunmaq üçün aşağıdakı mövzular üzrə elmi, orijinal elmi-populyar və xülasə şəklində yazılmış məqalələr qəbul edilir: 1) Aviasiya texnikası. 2) Yerüstü komplekslər, start avadanlıqları, uçan aparatların və onların sistemlərinin istismarı. 3) Aviasiya elektronikasi. 4) Aeronaviqasiya və rabitə, aeronaviqasiya avadanlıqları və kompleksləri. 5) Aerodromların və aeroportların yerüstü avadanlıqlarla təchiz olunması. 6) Havada hərəkətin idarə olunması. 7) Meteorologiya. 8) Ətraf mühitin qorunması. 9) Təhsil metodologiyası və təlim. 10) İqtisadiyyat, menecment və hüquq. 11) Hava nəqliyyatında təhlükəsizlik problemləri. 12) Kompüter texnikası, informasiya şəbəkələri. 13) İctimai elmlər. 14) Reklam xarakterli materiallar. Jurnalın səhifələrində reklamların yerləşdirilməsi pullu ödənişlə həyata keçirilir.

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları

Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul olunur. Hər bir məqaləyə onun yazıldığı dildə annotasiya verilməlidir. Çapa təqdim olunan məqalələr A4 formatda, 12 ölçülü şriftlə, ağ kağızda iki intervaldan bir çap olunmalıdır. Boşluqlar: vərəqin sol kənarından 3 sm., sağdan 2 sm., yuxarıdan 2 sm., aşağıdan 2 sm. olmalıdır. Məqalənin həcmi: orijinal və ümumiləşdirilmiş məqalələr üçün 10 səhifə və qısa məlumatlar, şəkillər, cədvəllər və ədəbiyyat daxil olmaqla 4 səhifədən artıq olmamalıdır. Məqalələr 2 nüsxədə və WIN. WORD formatda yığılmış elektron variantda təqdim olunmalıdır. Əlyazmalar müəlliflərə qaytarılmır. Digər təşkilatlardan olan müəlliflərin məqalələri onların işlədiyi təşkilatın məktubu ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.

Məqalələrə rəy verilir. Məqalə çap olunmağa Redaksiya heyətinin qərarı ilə tövsiyə olunur.

1. Hər bir məqalə müəlliflərinin soyadları, təşkilatın adı və məqalənin yazıldığı dildə bir intervaldan bir çap olunmalı, 5 sətirdən çox olmayan qısa annotasiya ilə başlanmalıdır.

2. Ədəbiyyata istinad:

- ədəbiyyata istinad məqalədə rast gəlinəni ardıcılıqla işlənməlidir.

Sitat gətirmə qaydası:

- dövrü jurnallardakı məqalələr: müəlliflərin soyadları, dövrü jurnalın adı, çap olunma ili, cild, səhifə nömrəsi;

- kitablar və tezislər: müəlliflərin soyadları, kitabın adı, çap olunduğu il və yer, səhifə nömrəsi.

3. Annotasiya.

Annotasiya iki başqa dildə ayrıca bir vərəqdə hər intervaldan bir 10 sətirdən çox olmayan həcmdə yazılmalıdır.

4. Rəsmlər və şəkillər.

Rəsmlər və şəkillər yazıları və izahatları ilə ayrıca təqdim olunmalıdır. Ölçülər: 6X6 sm<sup>2</sup>-dan az və 12x16sm<sup>2</sup>-dan çox olmayaraq. Qrafiklərin koordinat oxları minimum rəqəm tərkibli olmalıdır. Koordinat oxlarının adları çox aydın yazılmalıdır. Qrafiklərdəki hər bir xətt nömrələnmiş və izahlı şəkildə olan yazılarla verilməlidir.

5. Cədvəllər.

Cədvəllər ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır. Onlar nömrələnmiş və başlıqla verilməlidir.

Bu şərtləri ödəməyən məqalələrə baxılmayacaq.

Jurnal Milli Aviasiya Akademiyasının «Mülki Aviasiya» nəşriyyatında çapa hazırlanır.

«Elmi Məcmuələr» jurnalı 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeydiyyat nömrəsi 492 və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olunmuşdur. Tirajı 100 nüsxə.

Redaksiyanın ünvanı:  
AZ-1045, Bakı ş. Binə 25-ci km,  
Milli Aviasiya Akademiyası.  
Tel: 497-27-54, və ya 497-26-00 əlavə 21-85  
E-mail: Ramazanzade@rambler.ru

БЕСПИЛОТНЫЕ ЛЕТАТЕЛЬНЫЕ АППАРАТЫ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ  
КОЛЛЕКТИВНЫХ ДЕЙСТВИЙ

д.т.н. Кучеров Д.П., (НАУ) д.ф. Джафарзаде Т.Р. (НАА)  
к.т.н. Козуб А.Н. (НАОУ)

*В статье предлагается анализ вариантов структур построения групп БПЛА при выполнении коллективных задач. Установлено, что основой для их построения является структура, характерная для многопользовательских информационных систем. Вводится обобщенный показатель качества системы мониторинга, компонентами которого являются задержка, потеря, полнота и достоверность информации, анализируется их влияние на характеристики системы в зависимости от аппаратной реализации.*

Ключевые слова: Беспилотные летательные аппараты, беспилотные авиационные комплексы, структуры системы мониторинга, структура группы БПЛА, системы управления.

Введение

Во многих странах уже созданы сотни БПЛА, отличающиеся как по конструкции, по спектру выполняемых задач, так и по летно-техническим характеристикам. В настоящее время спектр применения БПЛА можно разделить на две составляющие, гражданская и военная области.

Гражданская область применения БПЛА в основном включает в себя обеспечение безопасности нефтегазовом сектора, патрулирование зон (работе служб по чрезвычайным ситуациям, контроль пожарной безопасности), экологического состояния акватории морей, предприятий сельского хозяйства (наблюдение за посевами), рыболовства и лесничества (лесоохрана и контроль рыбного промысла); компаний, которые занимаются геодезией (картографирование), институтов географии и геологии; аэрофотосъемка и др).

В настоящее время БПЛА признаются одним из важнейших средств повышения боевых возможностей соединений, при ведении боевых операций. Они могут вести воздушную разведку местности, определение места средств ПВО противника, наносить точечные удары по укрепленным местам и танковым соединениям.

Воздушная разведка в начальный период боевых действий, когда противовоздушная оборона ПВО одной стороны еще не подавлена, является наиболее эффективной задачей для БПЛА. Низкий процент потерь БПЛА от зенитного огня обеспечивается малыми геометрическими размерами, низким уровнем шума и камуфляжной окраской.

В то же время потеря нескольких самолетов и захват в плен их пилотов вызывает неблагоприятную политическую реакцию населения собственной страны. Зная возможности ПВО условного противника и географию региона боевых действий можно сконструировать необходимые для обороны или наступления БПЛА. Одной из самых опасных задач для БПЛА считается разведка, оно особенно опасно в зоне замороженных конфликтов, начальный период боевых действий, когда ПВО противника не выявлена и не уничтожена [1].

Однако, в силу объема планируемых действий задачи, возлагаемые на отдельный аппарат, быть выполненными в ограниченное время не могут и поэтому для этих целей целесообразно использование коллективного применения БПЛА. Ряд вопросов коллективного действия автономных воздушных объектов рассматривается в [2-4].

Большинство работ, в которых изучаются коллективные действия БПЛА, рассматриваются вопросы управления группой, организованной в виде «строения», т.е. допустимо раздельное представление движения отдельного объекта группы математической моделью для бокового и продольного движения центра масс. При этом объективно возникает задача разработки некоторого «оптимального» маршрута для группы и ее отдельных элементов.



Разработка беспилотных авиационных комплексов (БАК) на основе беспилотных летательных аппаратов (БПЛА) проводится в настоящее время фактически всеми индустриально развитыми странами мира. Ряд исследовательских работ посвящен решению задачи планирования маршрута как одного БПЛА, так и всей группы БПЛА. Эти работы включают методологию построения диаграмм Воронова [3], построение маршрута БПЛА по опорным точкам [4]. Основная цель построения маршрута упорядоченного движения ЛА направлена на обеспечение безопасности движения группы, которая обеспечивается поддержанием выбранных дистанции и скорости движения отдельных элементов группы [5-7].

В работах [8-10], исследуется многокомпонентная группа, состоящая из БПЛА вертолетного и самолетного типов, обладающая сложным характером информационного обмена по каналам управления полетом, операторскому каналу, а также при взаимодействии автономных элементов системы между собой. В [12] показано нецелесообразность применения классической теории управления для таких задач. Трудности, с которыми сталкиваются разработчики систем управления применительно к группе БПЛА разных типов, описаны в [13-15].

Для преодоления трудностей применения классической теории управления группой Montgomery [8] была использована система управления на основе поведенческих реакций с использованием нейронных сетей, хотя идея использования многоуровневой системы управления изначально принадлежит Бруксу [8].

Система, разработанная Montgomery, предполагает, что на высшем уровне решаются долгосрочные задачи, стоящие перед БПЛА: движение по заданной траектории, обеспечение требуемой ориентации в пространстве при следовании по заданной траектории и т.п. Средний уровень системы управления обеспечивает необходимые "модули" для выполнения высокоуровневых команд, которые представляют собой выполнение ряда "элементарных" маневров, выполняемых вертолетом: переход на новую требуемую высоту, обеспечение требуемой пространственной ориентации вертолета и т.п. Нижний уровень управления отвечает за обеспечение выживания роботы путем очень быстрого реагирования на внешние воздействия для удержания вертолета в режиме зависания.

Описанная структура организации группы БПЛА выявила следующие недостатки:

- сложность распределения задач между оператором полета, и элементами группы БПЛА;
- недостаточная оперативность при решении задач патрулирования, поиска и ретрансляции в предписанной зоне;
- необходимость описания охраняемой зоны опорными точками (координатами GPS);
- ограниченность длительности маршрута группы БПЛА;
- автоматическое перераспределение (дублирование) задач внутри группы БПЛА при появлении чрезвычайной ситуации в пределах патрулируемой зоны;
- необходимость увеличения продолжительности патрулирования при действии группы БПЛА.

Целью работы является исследование структур системы мониторинга, обеспечивающих контроль обстановки в зоне патрулирования, обнаружение и локализацию чрезвычайной ситуации, такой как, например, лесной пожар, выдачу информации на пункт управления путем патрулирования зоны, выполняемой группой БПЛА.

**Постановка задачи.** Имеется область произвольной формы площадью  $S$ , удаленная от пункта управления на дальность  $R$ . Область характеризуется тем, что в ней возможно возникновение чрезвычайных ситуаций, на которые требуется своевременно реагировать с целью уменьшения нанесения ущерба. К таким недопустимым ситуациям относятся, например, лесной пожар, наводнение и другие стихийные бедствия. Область контролируется группой БПЛА, основная задача которой мониторинг состояния патрулируемой зоны, своевременность выявления недопустимой ситуации, определение ее характеристик, предварительная оценка наносимого ущерба.

Считается, что каждый элемент группы БПЛА в ходе выполнения задания способен изменить маршрут движения, зону патрулирования, передавать информацию о результатах наблюдения, реагировать на сигналы пункта управления.

Очевидно, что система управления каждого элемента группы для решения поставленной задачи должна иметь в своем составе подсистемы приема-передачи информации, управления движением, мониторинга местности и распознавания недопустимой ситуации.

В качестве показателей такой системы БПЛА выбираются показатели качества получаемой информации: задержка информации  $T$ , потери  $L$ , полнота  $V$  и достоверность  $P$ .

При функционировании система мониторинга должна обеспечить заданную эффективность  $E_{доп}$  путем удовлетворения критерия

$$E(T, L, V, P) \leq E_{доп}, \text{ при } T \rightarrow \min, L \rightarrow \min, V \rightarrow \max, P \rightarrow \max, \quad (1)$$

где  $E(\cdot)$  – некоторая функция, характеризующая информационную способность системы.

Таким образом, ставится задача разработки структуры системы мониторинга, обеспечивающей контроль обстановки в зоне патрулирования, обнаружение и локализацию недопустимой ситуации, выдачу информации на пункт управления путем патрулирования зоны, выполняемой группой БПЛА и определение факторов, влияющих на эффективность (1).

**Типовые варианты структур.** Зона патрулирования в интересах решения задачи разбивается на  $n$ -подзон примерно равной площади, т.е.

$$S_i = S_{доп} / n, \quad (2)$$

где  $i = \overline{1, n}$ ,  $n$  – число БПЛА в группе. В случае такой организации каждый элемент группы выполняет одни и те же функции, но в различных подзонах  $S_i$ . Считаем потребителем информации будет являться пункт, откуда производится старт БПЛА. Тогда функции пункта управления могут быть расширены, и состоять из распределения зон между элементами группы, определения маршрута движения отдельного элемента группы, выдачи команд управления, связи с внешними системами.

Функции элемента группы заключаются в следующем: следование по маршруту, ориентация в пространстве, фиксация недопустимого события, выдача сообщений о результатах мониторинга.

Упрощенный вид структуры можно представить на рис. 1.

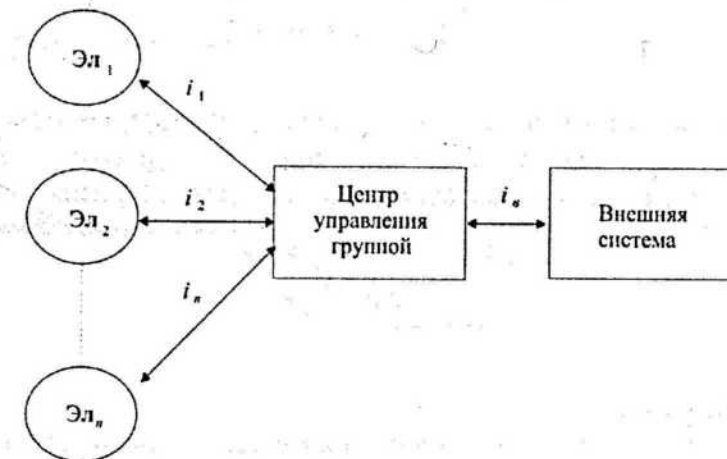


Рис.1. Упрощенная структура системы с БПЛА

Структура рис.1 имеет сетевую организацию с централизованным управлением. При этом от элементов группы поступает по каналам связи на пункт управления оперативная информация  $i_1, \dots, i_n$ , который в свою очередь имеет дополнительный канал связи с внешними системами с информацией  $i_s$  для организации действий дополнительных средств.



Учитывая сетевой характер структуры возможно предположить также, что возможно группа БПЛА будет иметь более сложную – древовидную структуру, в которой элементы группы Эл<sub>1</sub>, Эл<sub>2</sub>, ..., Эл<sub>n</sub> замыкаются на корневой элемент Эл<sub>0</sub>, как показано на рис.2.

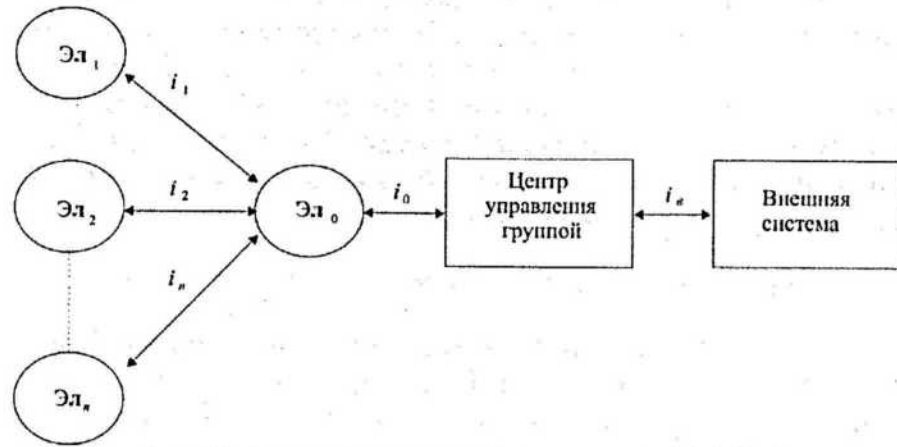


Рис.2. Древовидная структура группы БПЛА

В этом случае значительная часть задач оперативного управления группой возлагается на элемент Эл<sub>0</sub>, т.е. таким образом может быть разгружен центр управления группой, который будет решать только подготовительные задачи полета и трансляцию информации i<sub>0</sub> на внешние системы.

Следует отметить, что структуры, представленные на рис.1, рис.2 являются практически идентичными, целесообразность применения структуры той или иной структуры будет определяться только дальностными характеристиками канала связи и количественным составом группы. Очевидно, дальностные показатели структуры с древовидной структурой выше, чем структуры рис.1. Однако, управления количественным составом выше у структуры, показанной на рис.1.

Близость структур рис.1 и рис.2 позволяет сделать вывод о применимости аппарата нейронных сетей к определению сигнала i<sub>0</sub>, рис.1 (i<sub>0</sub>, рис. 4), т.е. выходной сигнал сети можно представить в виде

$$i_0 = \begin{cases} 1, & \text{если } I(\text{эл}) > T, \\ 0, & \text{если } I(\text{эл}) \leq T, \end{cases} \quad (3)$$

где I(эл) – так называемая активационная (решающая) функция, сигмоидального вида, позволяющая классифицировать недопустимые ситуации, а T – пороговое значение для их определения. Математически активационная функция может быть записана в виде

$$I(\text{эл}) = \frac{1}{1 + \exp(-\sum_{i=1}^n k_i \text{эл}_i)}$$

Здесь k<sub>i</sub> – весовой коэффициент.

Следует отметить о целесообразности применения еще одной структуры, которая также следует из рис.1, рис.2, если предположить возможность обмена информацией между элементами группы, рис. 3. В этом случае структура рис.3 приобретает свойства мультиагентной системы [11].

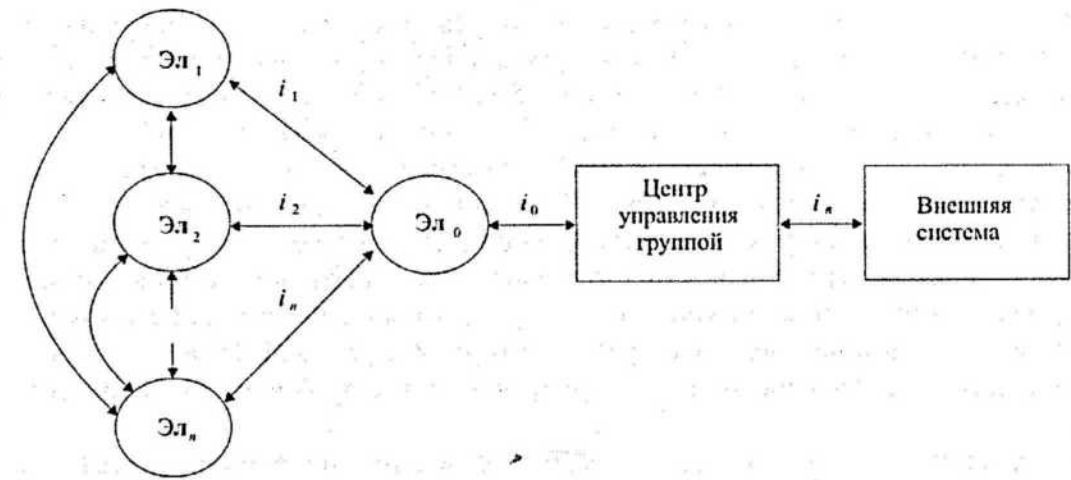


Рис.3. Структура мультиагентной группы БПЛА

Рассмотренные структуры имеют сетевую архитектуру, их применение обосновывается важностью решаемых задач. Наиболее перспективной среди рассмотренных считается структура мультиагентной группы БПЛА.

Внутренняя архитектура системы управления элемента группы может быть построена как и в [15] на основе поведенческих реакций (Behavior-Based Architecture), которая подразумевает представление структуры управляющего алгоритма многоканальной системы управления в виде совокупности относительно простых и по возможности минимально связанных друг с другом вычислительных модулей, которые называются поведенческими реакциями (behavior). Каждая поведенческая реакция ответственна за решение конкретной управленческой задачи. Архитектура системы управления с использованием поведенческих реакций приведен на рис. 2.

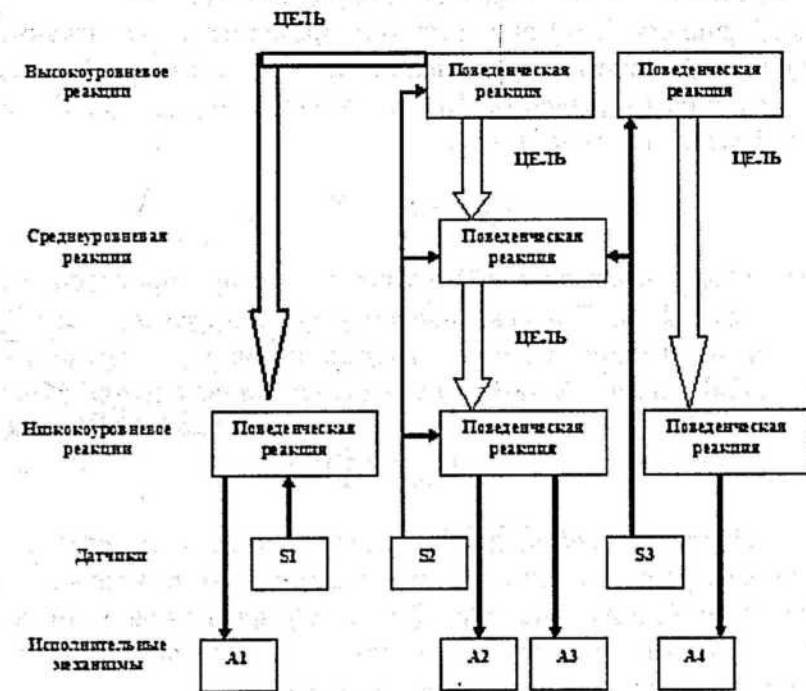


Рис. 4. Реализация системы управления одного элемента

Архитектура системы управления такого рода фактически представляет собой описание структуры информационных связей между разными контурами управления (поведенческими реакциями), определяется на этапе проектирования и является жестко фиксированной.



Каждая реакция отвечает за конкретную задачу управления. Эти задачи выполняются параллельно и имеют своей целью обеспечение выполнения задачи, поставленной перед элементом группы. Поведенческие реакции структурируются введением многоуровневой системы. Уровни классифицируются скоростями выполнения поведенческих реакций.

В соответствии с таким построением системы разные поведенческие реакции могут использовать показания с одних и тех же датчиков и, соответственно, возмущения, которые представляют собой разницу между поставленной для поведенческой реакции целью и реальным состоянием объекта управления, обрабатываются параллельно по каждому из каналов. Текущее состояние объекта управления оценивается по показаниям датчиков, которые могут использоваться поведенческими реакциями разных уровней. Цели для поведенческих реакций представляют способы описания требуемых траекторий системы в пространстве состояний.

На высшем уровне решаются долгосрочные задачи, стоящие перед БПЛА: движение по заданной траектории, обеспечение требуемой ориентации в пространстве при следовании по заданной траектории и т.п. Эти задачи формулируются на основе команд, поступающих с центрального пункта управления или оператора полета, а также на основе показаний датчиков (текущее состояние вертолета).

Средний уровень системы управления обеспечивает необходимые "модули" для выполнения высокоуровневых команд, которые представляют собой выполнение ряда "элементарных" маневров, выполняемых БПЛА: переход на новую требуемую высоту, обеспечение требуемой пространственной ориентации и т.п.

За выдачу команд исполнительным механизмам системы управления ответственны низкоуровневые поведенческие реакции. Низкоуровневые поведенческие реакции ответственны за контуры управления, требующие "быстрых" реакций, которые и называются уровнем рефлексов, так как этот контур управления отвечает за стабилизацию БПЛА в физическом пространстве, и от скорости реакций на возникающие внешние возмущения.

**Факторы, влияющие на информативность.** Анализ функционирования системы рис. 1, 2 позволяет выделить основные факторы, определяющие (1).

**Задержки информации  $T_z$  (с)** определяются временными задержками из-за движения по маршруту следования к зоне патрулирования, из-за особенностей передачи сообщений, из-за необходимости принятия решений. Введя обозначения  $T_{дв}$ ,  $T_{не}$ ,  $T_{пр}$ , общее выражение для информационной задержки имеет вид

$$T_z = T_{дв} + T_{не} + T_{пр}. \quad (3)$$

Наибольший вклад в выражение (3) оказывает  $T_{дв}$ , при проведении предварительных расчетов, составляющими  $T_{не}$  и  $T_{пр}$  можно пренебречь, т.е. принять, что  $T_z \approx T_{дв}$ . Минимизацию задержки следует производить путем оптимизации маршрута движения.

**Количество информации  $I$  (измеряется в битах)** определяется бинарной логарифмической функцией

$$I = \log_2(1/P_k),$$

где  $P_k$  – вероятность появления сообщения  $k$  (может иметь значение от 0 до 1).

Возможность измерения количества информации, которая может передана (в бит/с) через какой-нибудь канал (пропускная способность  $S$ ) при наличии сигнала определенного уровня ( $S$ ) и шумов, которые мешают ( $N$ ), являются важным аспектом термина «информация». Для этого используется теорема Шеннона-Хартли [19]

$$\tilde{N} = B \log_2(1 + S/N),$$

где  $B$  – полоса пропускания канала (Гц).

**Потери информации  $L$  (дБ)** на основании тракта прохождения информации будем различать на аппаратные  $L_{ап}$ , связанные с получением информации, потери, связанные со средой распространения  $L_{сп}$ , потери связанные с обработкой информации  $L_{об}$ . Тогда общее выражение информационных потерь в системе имеет вид

$$L = L_{ап} + L_{сп} + L_{об}. \quad (4)$$

Минимизация составляющих в (4) обеспечивается исходя из опыта применения современных вычислительных средств и соответствующего методического аппарата.

**Полноту информации  $V$**  следует определять количеством передаваемых сообщений  $V_i$  от отдельных элементов сети

$$V = \sum_{i=1}^n V_i. \quad (5)$$

В формуле (5)  $V_i$  определяется типом информации и применяемой аппаратурой. Современные системы связи позволяют обеспечить цифровой поток до 100 МБ/с, что позволяет строить сообщение в виде кадра с целью дальнейшего решения задачи мониторинга и принятия решения на его основе.

**Достоверность** передаваемой информации  $P_u$  определяется методом получения информации и вероятностью правильности переданного сообщения  $p_u$  отдельного источника

$$P_u = 1 - (1 - p_u)^m, \quad (6)$$

где  $m$  – число подтверждений переданного сообщения.

**Заклучение.** Таким образом, в задачах создания систем управления коллективным поведением БПЛА следует ориентироваться на сетевую основу. Разработка таких беспилотных авиационных комплексов служит генератором ряда прикладных задач, решение которых опирается на современные достижения в области построения информационных систем.

Предложенный подход к построению системы управления в значительной степени позволит устранить недостатки существующих технических решений.

Дальнейшие исследования следует направить на решение практических задач реализации коллективного управления.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Джафарзаде Р.М, Джафарзаде Т.Р., Гусейнов Д.Н. Беспилотные летательные аппараты. Перспективы и надежность регионального применения. МАА-нм Elmi Məcmuələri, Cild 15, №2, 2013, стр. 13-18.
2. Морозов Ю.В. Модификация и сравнительный анализ гладких законов управления группой агентов / Морозов Ю.В. // Автоматика и телемеханика. - №11. - 2012. - с. 96-113.
3. Боднер В.А. Системы керування літальними апаратами / М.: Машинобудування, 1973. - 506 с.
4. Козуб А.Н. Интеграционный подход к задаче выбора маршрута группы БПЛА / Кучеров Д.П., Козуб А.Н. // Искусственный интеллект. - № 4 (62). - 2013. - С. 333-343.
5. Козуб А.М. Планирование маршрута БПЛА / Кучеров Д.П., Козуб А.М. // Вісник СУНУ ім. В. Даля. - № 5 (194). - 2013. - С. 189-192.
6. Kozub A.N. Path planning unmanned aerial vehicles in complex flight conditions. / A.N. Kozub, D.P. Kuchеров // XI Международная конференция «Контроль и управление в сложных системах» (КУСС – 2012). – Винница: ВНТУ. – 9–11 октября 2012 г. - С.179.
7. Brooks R.A. A robust layered control system for airmobile robot / Brooks R.A. // IEEE Journal Robotics and Automation. - № 2(1). - 1986. - P. 14-23.



8. Montgomery J.F. Learning helicopter control through "teaching by showing" / Montgomery J.F., Bekey G.A. // IEEE Conference on decision and Control, 1998.
9. Каляев И.А., Гайдук А.Р. Стайные принципы управления в группе объектов // Мехатроника, автоматизация, управление, №2, 2004. – С. 29–33.
10. L. Marsh, G.Calbert, J. Tu, D. Gossink, H. Kwok Multi-Agent UAV Path Planning // 1 Defence Science and Technology Organization, Australia, 2005. – P.2188 – 2194.
11. Каляев И.А., Гайдук А.Р., Капустян С.Г. Распределение системы планирования действий коллективов роботов. – М.: Изд-во «Янус-К». 2002. – 292 с.
12. Kuchеров D.P. Modeling traffic in control problems of robotic systems / Kuchеров D.P. // Proceedings the Fifth world congress "Aviation in XXI-st century", September 25-27, 2012, Vol. 1, Kyiv, 2012. – p.1.9.18-1.9.21.
13. Козуб А.М., Кучеров Д.П. Алгоритм терминального управления системы третьего порядка с тремя нулевыми полюсами в условиях ограниченных помех. // Тенденции развития естественных и математических наук. Сборник научных трудов. – Новосибирск: Изд. «СибАК», 2013. – С.31-42.
14. Кучеров Д.П. Методы синтеза адаптивных систем терминального управления / Saarbrücken, Deutschland: Lap Lambert Academic Publishing, 2013. – 325 с.
15. K. S. Ali, R.C. Arkin, Multiagent Teleautonomous Behavioral Control, Machine Intelligence and Robotic Control, vol.1, №2, 2000, p. 3–10.

### PILOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ KOLLEKTİV FƏALİYYƏTİ

D.P. Kucеров, T.R. Cəfərzadə, A.N. Kozub

*Məqalədə kollektiv vəzifələri həyata keçirən zaman pilotsuz uçuş aparatlarının struktur variantlarının təhlili təqdim edilir. Onların bu işi yerinə yetirməsi üçün cox istifadəcili informasiya sistemlərinin quruluşu göstərilir. Onun komponentləri gecikmə, zərər, məlumatın dolğunluğu, dəqiqliyi keyfiyyətin monitorinqi sisteminin ümumiləşdirilmiş göstəricisi əsasında təhlil edilir.*

*Açar sözlər: Pilotsuz uçuş aparatları, pilotsuz aviasiya kompleksləri, monitorinq sistemlərinin strukturu, pilotsuz uçuş aparatlarının qruplarının strukturu, idarəetmə sistemləri.*

### UNMANNED AERIAL VEHICLES WHEN PERFORMING COLLECTIVE ACTION.

D.P. Kucеров, T.R. Jafarzade, A.N. Kozub

*This article offers an analysis of options for constructing structures unmanned aerial vehicles groups when performing collective tasks. Found that the basis for their construction is a structure typical for multiuser information systems. Its components, delay, loss of data completeness, accuracy and quality monitoring system are analyzed based on the generalized indicator.*

*Keywords: unmanned aerial vehicles, unmanned aviations complexes, structures of monitoring system, structures of unmanned aerial vehicles groups, controlling systems.*

YERLİSİZ UÇUŞ APARATLARININ KOLLEKTİV FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ  
APARATLARININ VƏ QUPLARININ STRUKTURUNUN İSTİFADƏSİNİN TƏHLİLİ

### QATARLARIN SÜRƏTLƏNMƏSİ VƏ TORMOZLANMASI ZAMANI TƏKƏRLƏ RELSİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNDƏ SÜRTÜNMƏNİN VƏ İLİŞMƏNİN ARAŞDIRILMASI

H.M. Əhmədov, N.R. Zöhrabov

Azərbaycan Texniki Universiteti

*Məqalədə qatarların sürətlənməsi və tormozlanması zamanı meydana çıxan nəzərə alınmayan sürüşmələrin və təkərlərin horizontal müstəvi üzrə yırğalanmalarından onların qeyri – bərabər yüklənməsinin azaldılması üçün hərəkət tərkiblərinin və dəmir yolunun konstruksiyasının, həmçinin onun ayrı – ayrı elementlərinin hazırlanma texnologiyalarının və keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi yollarından bəhs edilir.*

**Məsələnin qoyuluşu.** Təkərlə relsin qarşılıqlı əlaqəsində relslərin və təkərlərin ilişmə səthlərinin nahamarlığı lokomotivlərin təkərlərində ilişmə əmsalını artırsada, vaqonların təkərlərində fırlanmaya qarşı müqaviməti yüksəldir və buna görə də qatarın sürətlənmə vaxtının artması kimi ziddiyətli halları meydana çıxarır. Relslərin və təkərlərin ilişmə səthlərinin hamarlığı da əks hal kimi ziddiyətli xarakter daşıyır.

Mexaniki hərəkətdə ilişmə qüvvəsi ilə sürtünmə qüvvəsi arasındakı prinsipial fərq ondan ibarətdir ki, sürtünmə qüvvəsi yeyilmə və hərəkətə qarşı müqavimət yaradır, yəni iş görür. Ancaq ilişmə qüvvəsi isə yeyilmə yaratmır və uyğun olaraq iş görmür. Ona görə də dəmiryol nəqliyyatında "işləmə qüvvəsi" termini "sürtünmə qüvvəsi – müvazinət" cütlüyü ilə ekvivalent xarakterli olacaqdır. Yəni, əgər səthləri ilə bir-birinə sıxılmış iki cisimdən hər hansı birinə müəyyən qüvvə ilə təsir edilməyə başlansa, onda bu iki cisimin təmasda olduğu zonada mikroyerdəyişmə meydana çıxacaq. Mikroyerdəyişmə olmadıqda, "sürtünmə qüvvəsi – hərəkətsizlik" cütlüyü yaranacaqdır. Bu cisimlərə göstərilən təsir qüvvəsindən "sürtünmə qüvvəsi – müvazinət" cütlüyünün vəziyyətində son sərhəd həddi ( $F'_h$ ) yaranarsa, onda sürüşmə meydana çıxacaq.

Sürtünmə nəzəriyyəsi sübut edir ki, iki nahamar cisimin toxunma səthləri başlanğıc anda çox kiçik olur və səthlərdəki mikroçixıntılardan plastik deformasiyası, səthlərdən çirkin və yağın sıxışdırılması və molekulyar əlaqələrin möhkəmlənməsi cisimlərin biri – birinə toxunması zamanı ani olaraq baş verir [1].

Hərəkət zamanı hissələrin yırğalanması halında da qeyd edilən sürtünmə qüvvələri mövcud olur. Yəni, kiçik yerdəyişmələrdə "sürtünmə qüvvəsi – müvazinət", böyük yerdəyişmələrdə isə "sürtünmə qüvvəsi – sürüşmə" meydana çıxır. Yırğalanmalar zamanı səthlərdəki mikroçixıntılardan fasiləsiz olaraq əzilməsi prosesi gedir və ona görə də ilişmə zamanı da iş görülür və yeyilmələr yaranır. Bu məsələ təcrübə araşdırmaları üçün hazırlanan xüsusi sürtünmə maşınları üzərində aparılmış tədqiqatlarla da təsdiq edilmişdir [2].

**Məsələnin həlli.** Məlumdur ki, ilişmə əmsalı təkərlə rels arasındakı ilişmənin itmə anında təkərlə relsin bir – birinə toxunma qüvvəsinin sərhəd qiymətinin təyin edilməsi tələbindən ortaya çıxmışdır. İlişmə əmsalının təyin edilmə metodikası nisbətən sadədir. Bunun üçün dartı və ya tormoz qüvvələrini o qədər artırmaq lazımdır ki, lokomotiv yerindən tərpənmədən onun təkər cütlərinin yerində fırlanma anı və ya tormozlamada onların tam dayanmağa başlama anı yetişsin. Belə halda dartı və tormoz qüvvələrinin təyin edilmiş uyğun sərhəd qiymətlərinin ( $F'_{dar}$  və  $F'_{tor}$ ) ekipajın çəkilməsinə (P) olan nisbəti dartı və tormozlama



hallarına uyğun ilişmə əmsalının qiymətini verəcəkdir. Ona görə də yaxşı olardı ki, bu göstərici ilişmə əmsalı yox, ilişmənin itmə əmsalı adlandırılınsın:

$$\Psi_{dar} = F'_{dar} / P; \quad \Psi_{tor} = F'_{tor} / P. \quad (1)$$

Keçən əsrin 40 – cı illərində lokomotivlərin təkərlərindəki ilişmə əmsalının hesabi qiyməti termini təklif görülmüşdür [3]. Ancaq sonradan müəyyən edildi ki, ilişmə əmsalı sürtünən səthlərin vəziyyəti, hər bir lokomotivin (dartı zamanı) və vaqonun (tormozlanmada) xüsusiyyətləri, hərəkət rejimi, yolun vəziyyəti və mühit şəraiti ilə bağlı daima dəyişən çoxlu sayda faktorlardan asılı olduğundan, onun hesabi qiymətini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Ona görə də keçən əsrin 70 – ci illərindən başlayaraq keçmiş SSRİ – də Yol Əlaqələri Nazirliyi uyğun təşkilatlardan xüsusi sınaqların və dəmir yolunun istismar təcrübəsinin nəticələrinə əsasən lokomotivlər üçün ilişmə əmsalının hesabi qiymətinin ( $\Psi_k^{dar}$ ) müəyyənləşdirilməsini tələb etdi [3]. Aydın ki, bu əmsalın dəqiq hesabi qiymətini almaq mümkün olmadığından, müəyyən dəmir yol hissəsi və bu hissədə hərəkət edən dartı vasitəsi üçün onun ehtimal olunan maksimal və minimal qiymətlərinə əsasən hər hansı bir orta qiyməti təklif görülməlidir. Yolun və ekipajın vəziyyətindən, hərəkət rejimlərindən asılı olaraq bu əmsalın qiyməti onun dəqiq həqiqi qiymətindən bir neçə dəfə fərqlənəcəyindən, bu qiymət 0,04 – dən, 0,46 – ya qədər dəyişə bilər [4]. Tormozlama bu əmsalın hesabi qiyməti kimi ( $\Psi_k^{tor}$ ) hərəkət sürətindən, qatarın tərkibindən və oxboyu qüvvələrdən qrafiki asılılıqları və cədvəl qiymətləri şəkilində istifadə edilir. Bu halda  $\Psi_k^{tor}$  göstəricisinin qiyməti dartı hesabatlarında istifadə edilən qiymətlərdən 2 dəfə az qəbul edilir [4].

Sürtünmə əmsalı ( $f$ ) isə sürtünmə qüvvəsinin ( $F_s$ ) iki cisimi müəyyən ortaq sərhədlərə malik səthlərlə bir – birinə sıxan qüvvəyə ( $N$ ) olan nisbətində deyilir və ilişmə əmsalından fərqli olaraq standartlaşdırılır (QOST – 27674 – 88, İSO 4378/2 – 83, ASTM G40):

$$f = F_s / N. \quad (2)$$

Əksər hallarda sürtünmə və ilişmə əmsallarının bir – birilə qarışdırırlar. Əslində isə (1) və (2) düsturundakı qüvvələr bir – birilə eyni deyildirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, sürtünmə qüvvəsinin dinamik "təkər – rels" sistemində təyin edilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Çünki, relsin başlığının üst səthi ilə təkərin minimum 2 mailiyə malik (1/7 və 1/20) səthi təmasda olduğundan, sürtünmə qüvvəsinin təyin edilməsi üçün vacib sayılan əlaqədə olan cisimlərin ümumi ortaq sərhədlərə malik səthlərinin olması şərti ödənilmir. Təkər cütünü və ya qatardakı təkər cütlərini bir cisim kimi qəbul etmək mümkün olmadığı kimi, təkər cütlərinə təsir edən fərqli qüvvələrin və ya qatarın çəkisinin təkərləri relslərə sıxan qüvvəyə ekvivalent olmadığı da bəllidir. Buradan belə qərara gəlmək olar ki, sürtünmə və ilişmə əmsalları arasındakı fərq dartı və tormoz qüvvələrinin sürtünmə qüvvəsinə və ilişmə qüvvəsinin təkəri relsə sıxan qüvvəyə bərabər olmamasındandır. Dartı (tormoz) qüvvəsi ilə sürtünmə qüvvəsi arasındakı fərq təkər cütlərinin eyni oxluğa və təkərlərin eyni diametrə, konusluluğa və eksentrikliyə malik olmamasında və yolun müxtəlif ayrılıqda olmasındandır. İlişmə qüvvəsi ilə təkəri relsə sıxan qüvvə arasındakı fərq isə təkər cütlərində, arabacıqlarda, vaqonlarda və qatarda təkərlərin bərabər yüklənməməsindən, rels birləşmələrində yaranan yırğalanmalar və titrəmələr zamanı təkərlər vasitəsilə ötürülən qüvvənin qiymətinin və istiqamətinin dəyişməsindən yaranır. Yəni sürtünmə və ilişmə əmsalları arasındakı fərq konstruktiv faktorların təsirindən yaranır və bu təsir olmasa ideal vəziyyətlər üçün qeyd edilən əmsalların qiymətləri bir – birinə bərabər olacaqdır. Ona görə də sürtünmə və ilişmə əmsallarının, həmçinin bu konstruktiv faktorların nədən asılı olduğunun araşdırılması maraqlıdır.

(2) düsturu ilə təyin edilən sürtünmə əmsalını sərbəst sürtünmə, yırğalanma, sürüşmə və sərbəst yırğalanma hallarına uyğun qəbul edərək araşdırmaq. Məlumdur ki, dartı və tormoz qüvvələri tətbiq edilməyən yırğalanma halında sürtünmə əmsalı yırğalanmaya qarşı müqavimət əmsalı da adlandırılır. Rels üzərində təkər cütünün sərbəst yırğalanması zamanı meydana çıxan sürtünmə, səthlər arasındakı mikronahamarlıqların əzilməsindən və təkər

cütündəki təkərlərin diametrlərinin müxtəlifliyindən, təmasda olan səthlərin silindirik olmamasından və s. yaranan nəzərə alınmayan sürüşmələrin təsiri ilə əlaqədardır. Tədqiqatlar göstərir ki, təzə və hamarlanmamış düz rels üzərində təkərin yırğalanmaya qarşı müqavimət əmsalı 0,003 – dən çox olmur. Təkərin və relsin səthləri sürtülərək hamarlandıqdan sonra bu əmsalın qiyməti azalaraq 0,001 – dən də az olur [5].

Məlumdur ki, sürtünmə əmsalı təkərin radiusundan da asılıdır. Müəyyən edilmişdir ki, sürtünmə qüvvəsi ilə, hətta təkər cütü ilə əlaqədə olmayan sərbəst təkərin radiusu arasında çox mürəkkəb bir qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Tədqiqatlar göstərir ki, sürüşmə sürətinin yırğalanma sürətinə olan nisbətində artmasında sürtünmə əmsalının qiyməti ~ 2...3 % artaraq, sürtünmə – sürüşmə əmsalının qiymətinə ( $f_s$ ) təqribən bərabər olan sürtünmə əmsalının sərhəd qiymətinə ( $f_s^{səh}$ ) qədər yüksəlir [2].  $f_s$  əmsalının qiyməti sərbəst sürüşmədə təkərlə relsin təmasda olan səthlərinin təmizliyindən asılıdır. İstismar şəraitində səthlərin çirklənməsi əksər hallarda mövcud olur və bu sürtünmə qüvvəsinin azalmasına köməklik göstərir. Təkərlərin və relslərin səthlərində nahamarlıqlar (materialların kələkötürlüyü) nə qədər çox olursa belə kələkötürlüklər arasına çirk daha çox yığılır və sürtünmə – sürüşmə əmsalının qiymətini azaldır ("gölməçə" effekti) [6]. Sürtünmə – sürüşmə əmsalının qiyməti yağlanmış relslərin üzərində 0,08, quru təmiz relslərin səthində isə 0,6-ya bərabər olur. Çuqun üzülük qəliblərdən istifadə etməklə və quru səthlərdə dəmir oksidi (pas) və qum olarkən, həmçinin sürtünən səthlərin güclü su şırnağı ilə yuyulması zamanı tormozlamada təkərlə rels cütliyində sürtünmə əmsalı artır. Polimer üzülük qəliblərdən istifadə etməklə və səthlərdə tozun və pasın az miqdarda su ilə qarışığından alınmış lilli məhlul olduqda tormozlanma zamanı bu əmsalın qiyməti azalır [7]. Tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, təkərlərin və relslərin materiallarının möhkəmliyi sürtünmə əmsalının qiymətinə təsir etmir. Tormoz qəliblərinin üzülüklərinin materialının bu əmsalının qiymətinə necə təsir etdiyi isə maraqlıdır.

Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, tormoz qəliblərinin üzülüklərinin materiallarının ilişmə əmsalına təsiri sürtünmə əmsalı vasitəsilə baş verir. Çuqun materialından hazırlanmış qəlib üzülükləri kauçuk əsaslı materiala nisbətən tez yeyilir. Əgər sürtünən səthlər arasına yağ düşmüşsə, çuqun materialı tez yeyilərək yağlı səthi çuqun tozu ilə təmizləyəcək və ilişməni artıracaq. Ancaq polimer materiallarda yeyilmənin zəif getməsindən bu proses sürətlə baş vermir. Bundan başqa polimer kauçuk əsaslı materiallar tormozlamada temperaturun ~ 300° selsiyə çatmasında parçalanaraq maye və qaz formasında məhsullar əmələ gətirib sürtünən səthlərin ilişməsinə minimuma endirirlər. Sıxılmış səthlər arasında bu məhsulların soyuması, sonradan qəlibin diskdən aralanmasında qəlib üzülüklərinin parçalanmasına gətirib çıxarır. Yük qatarları dəmir yolunun intensiv tormozlanma aparılan hissələrində 40 km/saat sürətdən də kiçik sürətlə hərəkət etdiyindən, tormozlamada temperatur o qədər də yüksəlmir. Ona görə də yük qatarlarında

çuqun qəliblərin üzülükləri təkərin relslə ilişməsinə artırır, polimer materiallar isə azaldır. Bu məsələ digər tədqiqatçıların araşdırmalarında da öz əksini tapmışdır [8].

Nəqliyyat növlərində dartı qüvvəsi ilə sürtünmə qüvvəsi arasındakı fərq, əsasən nəzərə alınmayan sürüşmələrlə əlaqədar olur ki, bunun nəticəsində də sürtünmə – sürüşmə əmsalı ilə ilişmə əmsalı arasındakı fərq yaranır. Hər – hansı yükün maili müstəvidə sürüşməsinin mahiyyətini buna misal göstərmək olar. Müstəvinin mailik bucağının tengəsi sürtünmə əmsalına bərabər olduqda, yük, maili müstəvi üzərində sürüşür. Əgər yükə sap bağlayıb onu yan tərəfə çəksək onda yük hətta müstəvinin cüzi mailik bucağında belə aşağı sürüşməyə başlayacaq. Bu halda yükün ağırlıq qüvvəsinin maili müstəviyə olan proeksiyası kimi qatarın hərəkəti zamanı dartı və ya tormozlama qüvvələri də artıq sürtünmə qüvvəsinə bərabər olmayacaqlar. Hazırda porşenli manometrlərdə sürtünməni neytirallaşdırmaq məqsədilə bu məsələdən istifadə edilir: əgər manometrin silindiri fırladılsa, onda porşenin silindirin daxilində oxboyu hərəkəti zamanı yaranacaq müqavimət itir.

Qatarların hərəkəti zamanı təkərlərlə relslər arasında mövcud olan nəzərə alınmayan sürüşmələr təkərlərin diametridən, konusluluğunda mövcud olan fərqlərdən, dəmir yolunun müəyyən radiuslu ayrılıyından, təkər cütlərinin çöpliyindən və s. yaranır. Əgər nəzərə



alınmayan sürüşmələr mövcud olmazsa, yəni dəmir yolu və hərəkət tərkibləri ideal vəziyyətdə olarsa, onda dartı qüvvəsi sürtünmə qüvvəsinə bərabər olar. Müəyyən şərtlər daxilində bunu rels üzərində diyirlənən bir təkər üçün qəbul etmək olardı. Ancaq təkər cütləri, arabacıqlar, vaqonlar, lokomotivlər və ümumilikdə qatar üçün bunu qəbul etmək mümkün deyil. Həm də lokomotivin təkərlərinin relslərlə ilişməsinə ancaq lokomotivin təkərlərinin nəzərə alınmayan sürüşmələri, vaqonların təkərlərinin relslərlə ilişməsinə isə ancaq vaqonların təkərlərinin nəzərə alınmayan sürüşmələri təsir göstərir. Dartı və tormozlama hallarında ilişmə əmsalları arasındakı fərqi səbəblərdən biridə elə bundan ibarətdir. Hətta, dartı və tormozlama hallarında ilişmə əmsalı müxtəlif təkər cütləri, vaqonlar, lokomotivlər və ümumilikdə qatar üçün də müxtəlif olacağı şübhə doğurmur. Etibarlılıq nəzəriyyəsinin müddualarına istinad etməklə qeyd etmək olar ki, qarşılıqlı əlaqədə olan nə qədər çox hissə olarsa,  $f$  və  $\Psi$  əmsallarının fərqi də bir o qədər çox olacaqdır.

Qatarların hərəkəti zamanı ilişmə əmsalına ən çox təsir edən konstruktiv amillərdən biri də təkərlərin diyirlənmə səthlərindəki konusluluqdur. Ancaq bu məsələnin arabacıqların dinamik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında rolu müəyyən edilməmişdir. Bəzi tədqiqatların nəticələrində bir tərəfdən qeyd edilir ki, təkərlərin diyirlənmə səthlərinə konuslu formanın verilməsi, arabacıqların yolun müəyyən radiuslu əyriyə səlis uyğunlaşmasına köməklik göstərir. Düzxətli hərəkətdə isə təkərlərdəki konusluluğun hesabına arabacıqlar əyriyə sinusoidal hərəkət etməklə təkərlərin darağının relslərin daxili yan səthlərinə sürtünməsinin və yeyilməsinin qarşısını alır [9]. Digər tərəfdən təcrübə göstərir ki, təkərlərin və relslərin səthlərinin yeyilərək hamarlanması və konusluluğun müəyyən qədər itməsi qatarların səlis hərəkətinə şərait yaradır (təkərlərin və relslərin hələ yeyilmədiyi müddətdə maşinistlərin qatarları kiçik sürətlərlə idarə etmə təcrübəsi də təkərlərin hərəkət təhlükəsizliyi baxımından deyil, həm də bu məsələ ilə bağlı olduğu ilə izah edilir).

Aparılan tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki [10], çeşidləmə təpəciklərindən buraxılan kiçik sürətlə ( $\sim 4$  m/san) hərəkət edən vaqonların arabacıqları sinusoidal formada deyil, mişarvari xarakterdə hərəkətə malik olurlar. Bu zaman əvvəlcə arabacıqların bir tərəfindəki təkərlərin daraqları uyğun relsin başlığının daxili yan səthinə sürtündükdən sonra cəld ondan ayrılır və xırıltılı səs salmaqla digər tərəfdəki təkərlərin daraqları o biri relsin başlığının daxili yan səthinə sürtülür və bu proses təkrarlanaraq vaqonların hərəkəti zamanı daima davam edir. Bunu səbəbini təkər cütlərindəki təkərlərin diyirlənmə səthlərindəki konusluluqla deyil, arabacıqlarda təkər cütlərinin oxboyu uyğunsuzluğu ilə izah edirlər [10]. Qeyd edilən hərəkət xarakteri yəqin ki, yüksək hərəkət sürətlərində də davam edir və sinusoidal hərəkət formasına yaxınlaşır. Ancaq, yenə də arabacıqların yanlara yırğalanması davam edir və təkərlərin daraqları relslərin başlıqlarının daxili yan səthlərinə sürtünür. Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təkərlərin konusluluğu arabacıqların dinamik xüsusiyyətlərini pisləşdirir, onların zədələnməsinə səbəb olur və əlavə enerji itkiləri yaradır.

İlişmə əmsalının qiymətinə təsir göstərən amillərdən biri də qatarın hərəkəti zamanı vaqonların üfiqi müstəvi üzrə yırğalanmalarından bu və ya digər təkər cütünün qısa müddət ərzində yükə azad olmasıdır. Bu məsələ özünü lokomotivlərin yerindən tərpənməsi anında birinci təkər cütünün, qatarın tormozlanması anında isə vaqonların sonuncu arabacıqlardakı təkər cütlərinin yükə azad olaraq boşuna fırlanmasında da özünü göstərir [8]. Dəmir yol relslərindəki və təkərlərdəki nahamlıqlardan, rəssor asqılarında yayların sərtliyinin müxtəlifliyindən də təkər cütlərində ani yükə azad olma halları baş verə bilər. Bütün bunların nəticəsidir ki, qatarın hərəkət sürətinin artması ilə ilişmə əmsalının qiymətinin azalması baş verir. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, ani sürtünmə əmsalı dəyişir. Dəyişən təkərlərin yükə və sürtünmə qüvvəsinin orta qiymətləridir ki, bu da ilişmə əmsalının qiymətinin azalmasına gətirib çıxarır.

## NƏTİCƏ

İlişmə və sürtünmə əmsalları bir – birinə çox yaxın olan göstəricilər olub toxunan və normal qüvvələrin nisbəti ilə müəyyənləşirlər. Onlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, sürtünmə əmsalı təmasda olan iki cismin vəziyyətini xarakterizə etdiyi halda, ilişmə əmsalı çoxlu sayda elementlərdən ibarət olan sistemin yırğalanma vəziyyətini xarakterizə etmiş olur. Təkərlərdəki sürüşmə sürətinin vektoru onların hərəkət istiqamətinə uyğun gəlmir, sürtünmə qüvvəsi dartı və tormozlama qüvvəsinə bərabər olmur, təkərlərin relslə normal təsir qüvvəsi isə ilişmə çəkisi ilə tarazlıq yaratmır. Əgər sürtünmə – sürüşmə əmsalı təkərlərin fiziki vəziyyətindən asılı olursa, ilişmə əmsalı hərəkət tərkiblərinin və yolun konstruktiv xüsusiyyətlərindən asılı olur. Burada başlıca yeri nəzərə alınmayan sürüşmələr və təkərlərin qeyri – bərabər yüklənməsi tutur. Əslində isə hərəkət tərkiblərinin və dəmir yolunun konstruksiyasının, onların ayrı – ayrı elementlərinin hazırlanma texnologiyasının və keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi hesabına bunları nisbətən azaltmaq olar. Məsələn, ABŞ – da dəmir yollarının və lokomotivlərin konstruksiyalarında dəyişiklik aparmaqla nəzərə alınmayan sürüşmələri azaldaraq, ilişmə əmsalındakı itkiləri qatarları hərəkətə gətirmə anlarında SD 40 – 2 və SD 90 MAC markalı toplovozlarda 0,24 – dən 0,42 – yə qədər yüksəltməyə nail olmuşlar [11].

Bu təcrübə onu göstərir ki, respublikamızın dəmir yollarında hərəkət tərkiblərinin ilişmə xarakteristikalarının yaxşılaşdırılmasında müəyyən imkanlar mövcuddur və bu qatarların dinamik (sürətlənmə və tormozlama) xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsinə şərait yarada bilər.

## ƏDƏBİYYAT

1. Буше Н.А. Трение, износ и усталость в машинах. М.: Транспорт, 1987. -223с.
2. Марков Д.П. Взаимосвязь коэффициента трения с проскальзыванием в условиях взаимодействия колеса с рельсом. //Вестник ВНИИЖТ, 2003, № 3, с. 31...33.
3. Мугинштейн Л.А., Лисицын А.Л. Нестационарные режимы тяги. М.: Интекст, 1996, -176.
4. Крылов В.В. и др. Методика измерения уровня коэффициента сцепления колес вагонов с рельсами на эксплуатируемых участках дорог. //Вестник ВНИИЖТ, 2003, № 4, с. 17...23.
5. Мышкин Н.К., Петраковец М.И. Трибология. Принципы и приложения. /ИММС НАНБ. Гомель, 2002. -304 с.
6. Tadao Ohyama. Tribological studies on adhesion phenomena between wheel and rail at high speeds. //Wear. 1991, V.144P. 263...275.
7. Лужнов Ю.М. Сцепление колес с рельсами (природа и закономерности). /Тр. ВНИИЖТ, М.: Интекст, 2003. -144 с.
8. Вербек Г. Современное представление о сцеплении и его использовании //Железные дороги мира. 1974, № 4, с. 23..53.
9. Tourmay N.M. Rail/wheel interaction from a track and vehicle design perspective. /ИНА ' 99 STS – conference. Moscow: VNIIZhT, 1999.–P. 41...57.
10. Марков Д.П. Задир боковых поверхностей рельсов и гребней колес. // Вестник ВНИИЖТ, 2004, № 4, с. 40...43.
11. Swenson С.А. Locomotive radial steering bogie experince in heavy haul service. /ИНА ' 99 STS – conference. Moscow: VNIIZhT, 1999.–P. 79...86.

## АНАЛИЗ СЦЕПЛЕНИЯ И ТРЕНИЯ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ КОЛЕСА С РЕЛЬСАМИ ВО ВРЕМЯ УСКОРЕНИЯ И ТОРМОЖЕНИЯ ПОЕЗДОВ

Г.М. Ахмедов, Н.Р. Зохабов

В статье приведены пути совершенствования качества и технологии изготовления различных элементов конструкции железных дорог и подвижных составов для снижения неравномерности загрузки колес при их неучтенных скольжениях, выявляющихся во время ускорения и торможения поездов.



**THE ANALYSIS OF COUPLING AND FRICTION PROCESSES AT INTERACTION OF WHEEL AND RAIL DURING ACCELERATION AND BREAKING TIMES OF TRAINS**

**H.M. Ahmadov, N.R. Zohrabov**

For reducing the irregularity of wheel load, when their slip, appearing during acceleration and breaking is not taken into account, the improvement ways of quality and manufacturing technology of different construction elements in railways and rolling stocks are brought in the present article.

**Уважаемые читатели!**

По вопросам подписки или приобретения отдельных номеров журнала «Elmi Məcmuələr» обращайтесь в нашу редакцию.

**Наш адрес:**

АЗ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21-85.

AVIASIYA TƏBİQİYYƏSİNİN TƏKAMÜDƏ

**TELESKOPIK MÜŞAHİDƏ BORULARININ TEXNİKİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI**

**\*Yaqubzadə N.Y., Öməröva G.C.**

*MAKA-nın Elmi-Tədqiqat Aerokosmik İnformatika İnstitutu\*,  
Milli Aviasiya Akademiyası*

Aparılan tədqiqatların məqsədi müşahidə borusunda alınan təsvirin ayırdetməsini operativ şəkildə dəyişdirilməsi imkanının öyrənilməsidir. Konkret olaraq snayper tüfənglərində istifadə edilən tipli optik nişangah nəzərdən keçirilir.

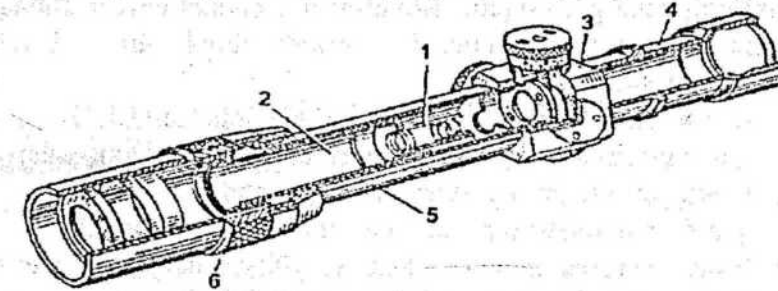
Cihazın konstruksiyasına silindrik güzgü və kiçik ekran əlavə etməklə ayırdetmənin artırılmasına nail olunur. Silindrik güzgünün tətbiqinin iki variantına baxılmışdır: (1) güzgünün fokal müstəvidə bərkitməklə və (2) dönmə mexanizmi vasitəsilə silindrik güzgüdən istifadə etməklə.

Nişangahla aparılan tədqiqatlar bu qurğunun ayırdetmə qabiliyyətinin artırmağın mümkünlüyünü təsdiq etdi. Aparılmış eksperimental tədqiqatların bəzi praktiki nəticələri verilmişdir.

Uzaq məsafədə olan obyektləri müşahidə etmək üçün istifadə edilən optik sistemlər teleskopik sistemlər yaxud da müşahidə (baxış) boruları adlanır. Teleskopik sistemlərin işləmə prinsipinin əsası belədir: uzaqlaşdırılmış obyektin (cismin) iki nöqtəsindən teleskopik sistemə iki paralel súa daxil olursa və onlar arasındakı bucaq  $\omega$ -dursa, teleskopik sistemin çıxışında şüalar paralel qalır, şüalar arasındakı bucaq dəyişərək  $\omega'$  olur. Əgər  $\omega' > \omega$  olarsa müşahidəçinin gözlü obyektin (cismin) xəyalını böyük baxış bucağı altında görəcək, başqa sözlə, obyekt (cisim) müşahidəçiyə yaxınlaşmış kimi görünəcəkdir.

Teleskopik sistemlərin böyütməsini (AQ-ni) artırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Hərbi texnikada müşahidə cihazlarının böyütməsinin artırılmasına çevirici sistemdəki linzaların arasındakı məsafəni dəyişməklə nail olunur. Aparılmış tədqiqatların məqsədi müşahidə cihazlarında alınan xəyalın ayırdetməsinin operativ dəyişdirilə bilməsi imkanının araşdırılmasıdır.

Bizim tədqiqatlarımız Kepler sistemi əsasında işlənmiş və hərbi sənayedə istifadə olunan ПЕ-tipli optik nişangahla aparılmışdır. Həmin nişangahın kəsiyi şəkl. 1-də göstərilmişdir.



Şəkil 1. ПЕ-tipli nişangahın kəsiyi.

1-xəyalçevirici linzalar; 2-daxili boru; 3-gövdə; 4-obyektiv borusu; 5-xarici boru; 6-aralıq borudur

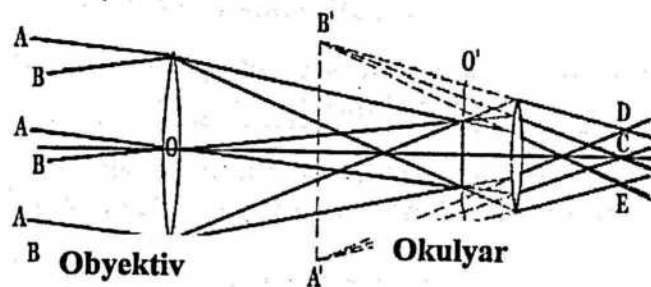
Qeyd edilməlidir ki, həm Qaliley həm də Kepler borusu müşahidə cihazları olduğuna baxmayaraq sistemlərdə olan fərq onların istifadə sahələrini fərqləndirir. Belə ki, Qaliley sistemində cismin xəyalı düzünə alınır, ancaq xəyal mövhumu olduğundan məsafə ölçmək üçün lazım olan tor və ya tutqun şüşə yerləşdirmək mümkün deyil. Bu səbəbdən də Qaliley sistemindən demək olar ki, hərbi sənayedə istifadə olunmur.

Kepler sisteminin bu çatışmazlıqları yoxdur. Ancaq alınan xəyal tərsinə olduğundan xəyalı çevirici sistem əlavə olunması tələb olunur. Bu səbəbdən də sistem ölçüsü böyüyür və o bir qədər



mürəkkəbləşir. Buna baxmayaraq Kepler sistemindən hərbi texnikada istifadə olunur. Belə cihazlardan təkcə müşahidə üçün yox, ölçmələr aparmaq üçün də istifadə edilir. Nişangahlarda istifadə edilən Kepler sistemindəki xəyalı çeviricidən həm də sistemin böyütməsini artırmaq üçün istifadə olunur.

Şəkil 2-də müşahidə borusu konstruksiyası əsasında Kepler baxış borusunun optik sxemi göstərilmişdir.



Şəkil 2. Kepler sistemli müşahidə borusunda xəyalın qurulması

Sol tərəfdə uzaqda yerləşən cisim AOB bucağı altında görünür. Cismin (yuxarı və aşağı) nöqtələrindən  $O'$  və  $O''$ -ə yığılan şüalar keçib okulyarda sınırlanır. Okulyardan sonra yerləşdirilən müşahidəçinin gözü cismin xəyalını  $A'CB$  bucağı altında və çevrilmiş halda görür. Kepler borusunun böyütməsi belə hesablanır:

$$\Gamma = \frac{f_1}{f_2} = \frac{D_2}{D_1}$$

Kepler borusunda obyektiv və okulyar arasındakı məsafə  $f_1$  və  $f_2$  fokus məsafələrinin cəminə bərabərdir.

Müşahidə cihazları teleskopik sistemlərin ayrıca qrupunu təşkil edirlər və əsasən eyni texniki parametrlərlə xarakterizə olunurlar. Ona görə də müşahidə cihazlarının əsas parametrləri haqqında qısa arayış vermək lazımdır.

Böyütmə müşahidə cihazının çıxışında cismin xəyalının bucaq ölçüsünün cismin öz bucaq ölçüsünə nisbətidir. Durbinlərdə və monokulyarlarda böyütmə adətən 2-30 dəfə olur. Müşahidə borularında böyütmə 60-a çatır. Bəzən (satış bazarlarında) 100 dəfə böyütdə bilən borulara da rast gəlmək olur.

Müşahidə cihazının böyütməsi obyektin nə qədər kiçik detalları görmək və hansı məsafədən müşahidə etmək lazım olduğuna görə seçilir. Böyütməni seçərkən nəzərə almaq lazımdır ki, 10-12 dəfədən artıq böyütmə ilə əldə tutulan cihazdan istifadə etmək olmaz. Böyütmə çox olduqda, titrəmə xəyalın torlu görünməsinə səbəb olur.

Müşahidə cihazının giriş bəbəyi cihazın işıq gücünü, faydalı böyütməni və ölçülərini müəyyən edir. Eyni zamanda giriş bəbəyinin diametridən cihazın baxış sahəsi asılı deyil. Baxış sahəsi praktiki olaraq okulyarın texniki göstəricilərindən asılıdır.

Cihazın giriş bəbəyinin diametri mm-lərlə cihazın tipində və sənədlərində qeyd olunur.

Kiçik işıq gücü olan cihazlar gündüz, güclü və yüksək işıq gücü olan cihazlar toranda və hətta aylı gecədə istifadə olunur. Bu, insan gözünün bəbəyinin işıqlanmadan asılı olaraq 2-8mm arasında dəyişməsi ilə bağlıdır. Belə cihazlardan hərəkət edən, yığılan yaxud titrəyən oturacaq üzərində yerləşdirilməklə də müşahidə aparmaq olar.

Çıxış bəbəyinin diametridən başqa müşahidə cihazı çıxış bəbəyinə qədər olan məsafə ilə (mm-lərlə) də xarakterizə olunur. Çıxış bəbəyinin uzaqlaşması adlanan bu məsafə obyektin dəqiq və tam müşahidəsi üçün bu məsafədən okulyara baxmaq məqsədi ilə edilir.

Optik müşahidə cihazının 2 baxış sahəsi (bucaq və xətti) olur. Cihazın böyütməsi artdıqca baxış sahəsi kiçilir. Müasir durbinlər içərisində geniş bucaqlı durbinlər, böyütməsi müəyyən edilmiş hüdudlarda mütəmadi və arasıkəsilməz dəyişdirilə bilən cihazlar da mövcuddur. Onlar pankratik cihazlar adlanırlar.

Həqiqi baxış sahəsi bucağı müşahidə cihazından görünən fəza hissəsini dərəcələrlə ifadə edən seqmentidir. Baxış sahəsi müşahidə cihazından görünən fəza oblastıdır. Bu oblast dərəcələrlə ifadə olunduqda bucaq baxış sahəsi adlanır. 1000 metr məsafədən müşahidə cihazından görünən ən böyük xətti məsafə (metrlərlə) cihazın xətti baxış sahəsi adlanır.

Müşahidə cihazının əhəmiyyətli xarakteristikası olan (ötürmə) buraxma əmsalı cihazın çıxışındakı işıq selinin girişə daxil olan işıq selinə nisbəti ilə təyin olunur. Buraxma əmsalı işığın optik sistemdən keçdikdə sındırıcı səthlərdə əks olunma nəticəsində itməsini xarakterizə edir. Bu itgiləri azaltmaq üçün optik işıqlandırmadan istifadə olunur.

Optik işıqlandırma optik detalın səthinə xüsusi nazik və şəffaf örtüyün çəkilməsi texnologiyası ilə əldə edilir. Örtüyün qalınlığından asılı olaraq buraxma əmsalının qiyməti də müxtəlif olur.

Müşahidə cihazlarının əsas xassələrindən olan ayırdetmə qabiliyyəti sonsuz uzaqlaşdırılmış iki obyektin ayrılıqda müşahidə və tədqiq edilə bildiyi nöqtələr arasındakı bucaq, yaxud xətti məsafədir. Ayırdetmə həddinin qiyməti kiçik olduqca kiçik detallar daha aydın görünür. Ancaq bu xarakteristikanın kiçildilməsini insan gözünün ayırdetməsi (60 bucaq saniyəsi) məhdudlaşdırır.

Nəzəri tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, silindrik güzgü daxil edilmiş optik sistemin bucaq dispersiyası

$$\frac{d\varphi}{d\lambda} = \left[ 3 - 2 \frac{s'}{r} \right] \left( \frac{d\varphi}{dx} \right) q \quad (1)$$

ayırdetmə qabiliyyəti isə

$$\frac{\lambda}{\delta\lambda} = D \frac{d\varphi}{dx} = D \cdot \left[ 3 - 2 \frac{s'}{r} \right] \left( \frac{d\varphi}{dx} \right) q \quad (2)$$

ifadələrinə uyğun olaraq dəyişir, başqa sözlə hər iki parametr güzgünün diametridən və güzgü ilə ekran arasındakı məsafədən asılı olaraq dəyişir.

Burada  $D$ -diafraqmanın eni;  $s'$ -qəfəslə güzgü arasındakı məsafə;  $r$ - güzgünün radiusu;  $\left( \frac{d\varphi}{dr} \right)_a$ -qəfəsin bucaq dispersiyasıdır. (1) və (2)-ifadələrində  $s'$ -və  $r$ -in hesablanması zamanı işarələr qaydası nəzərə alınmalıdır. Bu qaydaya görə  $s'$ -in işarəsi müsbət,  $r$ -in işarəsi isə mənfi götürülür.

Klassik optik sistemə bir silindrik güzgü elementi daxil etməklə dispersiyasını və AQ-ni artırmaq olar. Sxemin sadələşdirilməsi məqsədilə dispersiyaetdirici elementi kimi, çökük difraksiya qəfəsindən istifadə edilmişdir.

(1) və (2)- ifadələrindəki asılılıqlardan istifadə edərək müşahidə cihazının AQ-ni artırmaq üçün 2 eksperimental qurğu yığılmışdır. Onlardan biri snayper tüfənglərində istifadə olunan ПЕ tipli optik nişangahın əsasında. Bu nişangah Kepler sistemi ilə yığılmış və xəyalı çevirən qurğu ilə bir gövdədə yerləşən müşahidə cihazıdır. Müşahidə edilən cisimdən gələn şüalar obyektivdən keçərək cismin tərsinə çevrilmiş və kiçildilmiş xəyalını yaradır. Cüt-cüt yapışdırmış 4 linzadan ibarət olan çevirici sistem xəyalın istiqamətini dəyişdirərək okulyara ötürür.

Müşahidəçi düzünə və böyüdülmüş xəyalı görür. Belə hazır cihazın AQ-ni artırmaq üçün silindrik güzgü və kiçik ekrandan ibarət əlavə qovşaqdan istifadə edilmişdir. Nişangahdan çıxan xəyal okulyardan keçərək silindrik güzgüdən əks olunur və ekran üzərinə düşür.

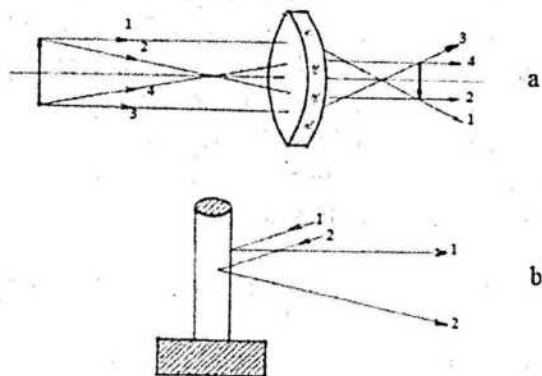
AQ-ni artırmaq üçün iki variantdan istifadə edilmişdir.

1. Müəyyən diametrlilik silindrik güzgü seçilərək spektrin formalaşdığı fokal müstəvidə tərpənməz bərkidilir, oradan əks olunan xəyal ekran üzərində müşahidə olunur. Güzgünün artırdığı AQ-ni bir qədər də mütəmadi artırmaq üçün ekranın optik ox boyunca hərəkət etdirilməsindən istifadə olunur.

2. Xüsusi formalı güzgüdən istifadə etməklə operativ olaraq xəyalın AQ-ni mütəmadi artıraraq ekranda müşahidə aparılır. Bu halda güzgünü fırladan mexanizim güzgü səthinin daim fokal müstəvidə olmasını təmin etməlidir.



ПЕ-tipli nişangahla apardığımız təcrübələrin müsbət nəticələri silindrik güzgü daxil edilmiş sistemli müşahidə cihazının yaradılmasının mümkünlüyünü təsdiq etdi. Bu səbəbdən də sadə müşahidə borusunun sxemini yığaraq eksperimental tədqiqatlar aparılmasını daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir.



Şəkil 3. Teleskopik sistemdə xəyalın alınması (a) və silindrik güzgüdən əks olunan şüaların ayırdetməsinin artması (b)

Eksperimental tədqiqatlar aşağıdakı kimi aparılmışdır.

Silindrik güzgü daxil etməklə işlənilməsi təklif olunan müşahidə cihazı giriş (fokuslayıcı) obyektivindən, obyektivin fokal müstəvisində yerləşən silindrik güzgüdən və müşahidə aparmaq üçün istifadə olunan ekrandan ibarətdir. Yığılmış qurğunun girişində teleskopik sistemin imitasiyası üçün kollimasiya edilmiş işıq dəstəsi almaq məqsədi ilə uzun fokuslu (200mm) obyektivdən istifadə edilmişdir. Giriş obyektivinin fokal müstəvisində cismin xəyalı formalaşdığı yerdə (şəkil 3a) ya silindrik güzgü (şəkil 3b), ya da səthi xüsusi formada hazırlanmış güzgü yerləşdirilir. Kollimasiya olunmuş işıq dəstəsi qarşısına 2 nazik qara xətlə çəkilmiş çərçivə yerləşdirilmişdir. Güzgüdən əks olunan xəyalın ekran üzərində həmin xətlərin vəziyyətlərinin dəyişməsi izlənmişdir. Nəticə silindrik güzgü daxil edilmiş difraksiyon sistemində olduğunun eynidir: güzgünün diametrindən və güzgü ilə müşahidə müstəvisi arasındakı məsafədən asılı olaraq teleskopik sistemin ayırdetmə qabiliyyəti dəyişir (şəkil 3b).

Səkil 4-də təcrübə maketlə aparılmış işlərin nəticələri göstərilmişdir. Müstəvi və silindrik güzgü ilə alınan xəyalların müqayisəsi, silindrik güzgülərin verdiyi xəyalların ekran məsafəsindən asılıqları müqayisə edilir.



Şəkil 4. Teleskopik sistemdə alınan eyni xəyalın müstəvi güzgüdə (a) və silindrik güzgüdə (b) əks olunmuş vəziyyəti

## ƏDƏBİYYAT

1. Моделирование зрительной трубы и микроскопа. Методические указания. Издательство Хабаровского Технического Университета 2002г. Стр.3.
2. Расчет зрительной трубы с призмой Пехано методические указания. Издательство Санкт-Петербургский Государственной Университет Информатики, Технология механики и оптики, 2002г. Стр. 50.
3. Дилбазов Т.Г., Ягубзаде Н.Я., Гусейнова Э.А. Оптическая система с высокой разрешающей способностью для малобаритного спектрального прибора. Современные проблемы науки и образования, №2, 2010.
4. Нагибина И. М., Прокофьев В.К. Спектральные приборы и техника спектроскопии. Л., «Машиностроение» 1984.
5. Негода О.О. Зарубежные системы ДЗЗ. Национальная академия обороны Украины, Киев, 2005.-246.
6. Оптика в космических исследованиях (спец выпуск). Оптический журнал т.73, 2006, № 4.

## ВОПРОСЫ УЛУЧШЕНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ТЕЛЕСКОПИЧЕСКИХ ПОДЗОРНЫХ ТРУБ

Н.Я. Ягубзаде, Г.Дж. Омарова

Целью проводимых исследований является изучение возможности оперативного изменения разрешения изображения получаемой в подзорных приборах. Конкретно рассматривается оптический прицел типа ПЕ, используемый в снайперских винтовках. Увеличение разрешения достигается за счет добавления в конструкции прибора цилиндрического зеркала на малый экран. Рассмотрены два варианта применения цилиндрического зеркала:

- (1) с фиксацией зеркала на фокальной плоскости;
- (2) использование цилиндрического зеркала с поворотным механизмом.

Экспериментальные исследования, проведенные с прицелом, подтвердили возможность повышения разрешения этого устройства с применением цилиндрического зеркала. Приведены некоторые практические результаты проведенных экспериментальных исследований.

**Ключевые слова:** разрешающая способность, телескопическая система, дифракционная решетка, вогнутая дифракционная решетка

## QUESTIONS ON IMPROVEMENT OF TECHNICAL PARAMETERS OF TELESCOPIC SPYGLASS

N.Y. Yagubzade, G.Dj. Omarova

The aim of held researches is study of possibility of operative change of resolution of images formed in spyglass devices. Concretely the back sight of "PE" type, used in sniper guns is considered. The increase of resolution has been reached in account of adding of cylindrical mirror and small screen in construction of device. Two variants of utilization of cylindrical mirror is considered: (1) the fixed mirror at the focal plane; (2) cylindrical mirror with rotating mechanism. The experimental researches hold with back sight proved the possibility to increase the resolution of this device using cylindric mirrors. Some practical results of held experimental researches are described.

**Keywords:** solution capability, telescopic system diffraction latticion, concave diffraction latticion, remote sensing



## АНАЛИТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ФОРМЫ ФОТООТКЛИКА В ЛАВИННЫХ ФОТОДИОДАХ

Х.И. Абдуллаев<sup>1</sup>, Е.А. Джафарова<sup>2</sup>, Р.М. Мухтаров<sup>1</sup>,  
З.Я. Садыгов<sup>2</sup>, Ф.Н. Султанов<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Национальная Академия Авиации Азербайджана,  
<sup>2</sup> Институт Физики им. Г.Б.Абдуллаева НАН Азербайджана

Получено аналитическое выражение фотоотклика лавинных фотодиодов в предположении равенства коэффициентов ионизации для электронов и дырок. Полученное выражение позволяет исследовать и оптимизировать форму фотоотклика лавинных фотодиодов.

В настоящее время лавинные фотодиоды, особенно микропиксельные лавинные фотодиоды (МЛФД), широко применяются при решении научных и практических задач [1,2]. Тем не менее, аналитическое выражение, описывающее характер формирования фотоотклика в МЛФД все еще не получено. Связано это с трудностями математического решения системы уравнений, описывающих лавинный процесс в полупроводниковом р-п переходе. Аналитическое выражение формы фотоотклика МЛФД можно получить при определенных приближениях, что и сделано в данной работе.

Рассмотрим систему уравнений, описывающую лавинный процесс в кремниевом резком р-п<sup>+</sup> переходе. Система уравнений включает в себя два уравнения непрерывности (для электронов и дырок), а также уравнение Пуассона, описывающее распределение потенциала в области пространственного заряда (ОПЗ) [3, с.167]. Если учесть, что скорость генерации носителей заряда в ОПЗ полупроводника значительно превосходит скорость их рекомбинации, то основные уравнения, описывающие лавинный процесс в полупроводнике в одномерном приближении будут иметь вид:

$$\begin{aligned} \frac{\partial n}{\partial t} &= \alpha v_s n + \beta v_s p + \frac{1}{q} \frac{\partial J_n}{\partial x} + G \\ \frac{\partial p}{\partial t} &= \alpha v_s n + \beta v_s p - \frac{1}{q} \frac{\partial J_p}{\partial x} + G \\ J_n &= q v_s n \\ J_p &= q v_s p \\ \frac{\partial^2 V}{\partial x^2} &= \frac{q N_a}{\epsilon_s} \end{aligned} \quad (1)$$

Примем следующие граничные условия:

$$p(0, t) = 0; n(W, t) = 0; V(x = W) = 0; \frac{\partial V}{\partial x}(x = W) = 0$$

где,  $x$  – отсчитывается от поверхности полупроводника,  $V$  – приложенное к диоду напряжение,  $q$  – заряд электрона,  $\epsilon_s$  – диэлектрическая проницаемость полупроводника,  $N_a$  – концентрация нескомпенсированных ионизированных примесей акцепторного типа,  $G$  – объемная скорость генерации носителей заряда,  $W$  – максимальная толщина ОПЗ, достигаемая при пробое р-п<sup>+</sup> перехода,  $v_s$  – максимальная величина дрейфовой скорости носителей заряда,  $n$  – концентрация электронов,  $J_n$  – плотность электронной компоненты тока,  $\alpha$  – коэффициент ионизации для электронов. Аналогичные обозначения имеют место для дырок.

При условии равенства коэффициентов ионизации для электронов и дырок (т.е.  $\alpha = \beta$ ) из первых двух уравнений системы (1) можно получить:

$$\frac{\partial J}{\partial t} = 2\alpha v_s J + v_s \frac{\partial(U_n - J_p)}{\partial x} + 2q v_s G, \quad (2)$$

где  $J = J_n + J_p$  – суммарный ток проводимости в области ОПЗ полупроводника.

Проинтегрировав уравнение (2) по толщине обедненного слоя при начальных условиях  $J_n(0) = J_t$ ,  $J_p(0) = 0$ ,  $J_n(W) = 0$  и  $J_p(W) = J_t$ , получаем:

$$\frac{\partial J_t}{\partial t} + \frac{2v_s}{W} (1 - \alpha W) J_t = \frac{2v_s i_a}{W}, \quad (3)$$

где  $J_t = \frac{1}{W} \int_0^W (J_n + J_p) dx$  – полный ток,  $i_a = q \int_0^W G(x) dx$  – инициирующий лавину нестационарный ток (например, фототок). Здесь при интегрировании уравнения (3) предполагалось, что коэффициент ионизации является постоянным по всей ширине ОПЗ полупроводника.

Уравнение (3) имеет следующие два решения в зависимости от значения выражения  $(1 - \alpha W)$ :

$$J_t(t) = \frac{2}{\tau} \exp(-Lt) \int_0^t i_a \exp(Lt') dt', \quad (4)$$

при  $\alpha W \neq 1$ , где  $L = (2/\tau) \times (1 - \alpha W)$ ,  $\tau = W/v_s$  – время пролета носителей заряда через ОПЗ полупроводника,

$$J_t(t) = \frac{2}{\tau} \int_0^t i_a dt', \quad (5)$$

при  $\alpha W = 1$ .

Выражение (4) показывает, что при  $\alpha W > 1$  инициирующий ток любой формы и длительности вызывает бесконечный рост лавинного тока в лавинном фотодиоде.

Большой интерес представляет процесс формирования импульсного тока, инициированного единичным фотоэлектроном. Для описания этого процесса можно использовать выражение  $i_a = q \times \delta(t)$ , где  $q$  – заряд электрона,  $\delta$  – функция Дирака. При этом, интегрируя выражение (4) и (5) получим, соответственно

$$J_t(t) = \frac{2q}{\tau} \exp(-Lt) \text{ при } \alpha W < 1 \text{ и } J_t(t) = \frac{2q}{\tau} = const \text{ при } \alpha W > 1. \quad (6)$$

Видно, что единичные фотоэлектроны также могут вызвать экспоненциально спадающий либо постоянный лавинный ток в зависимости от величины выражения  $\alpha W$ .

При условии  $\alpha W < 1$  фотоотклик прибора затухает после окончания нестационарного инициирующего лавину тока. В качестве примера можно рассмотреть форму фотоотклика прибора на прямоугольный световой импульс. Форму такого прямоугольного светового импульса можно выразить следующим образом:

$$i_a(t) = I_0 \times \eta(t - t_1) \times \eta(t_2 - t), \quad (7)$$

где  $\eta$  – единичная функция, т.е.  $\eta = 1$  в интервале  $t_1 < t < t_2$  и  $\eta = 0$  при  $t < t_1$  и  $t > t_2$ .

Проинтегрировав выражения (4) с учетом (7) получаем следующее выражение, описывающее передний фронт фотоотклика



$$J_t = I_0 M \times (1 - \exp(-\frac{2}{\tau M} \times t)) \quad (8)$$

Задний фронт импульса, согласно выражению (6), описывается формулой

$$J_t = I_0 M \times \exp(-\frac{2}{\tau M} \times t) \quad (9)$$

На рисунке 1 представлен фотоотклик лавинного фотодиода при регистрации прямоугольного светового импульса. В расчетах использовались: коэффициент усиления  $M = 1/(1 - \alpha W) = 1000$ ,  $I_0 = 10 \text{ nA}$ ,  $t_1 = 5 \text{ ns}$ ,  $t_2 = 50 \text{ ns}$ ,  $\tau = 10 \text{ ps}$ .

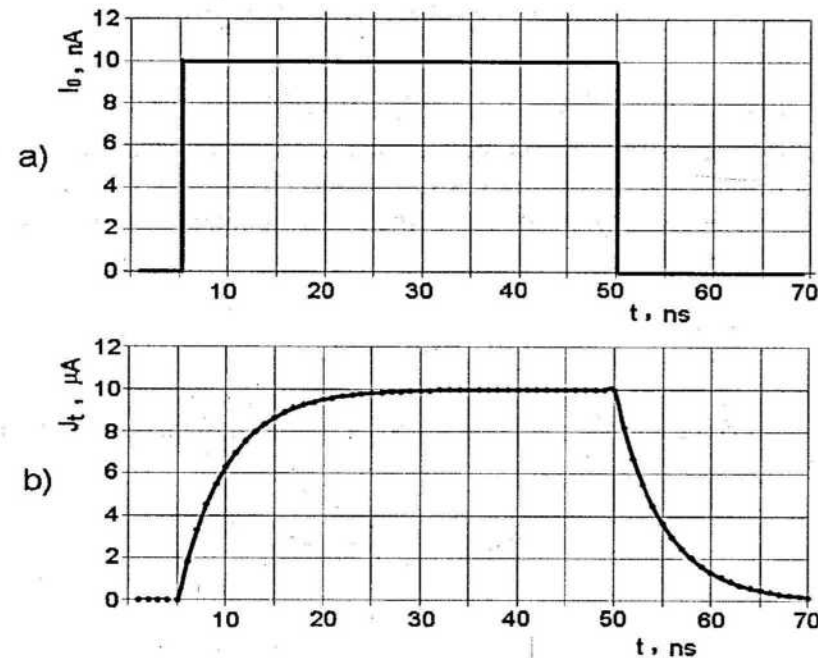


Рис. 1. Форма светового сигнала (а) и фотоотклика (б) лавинного фотодиода при  $M = 1000$

Видно, что фронты фотоотклика характеризуются временем интегрирования лавинного процесса равным  $\tau_i = (\tau M / 2)$ . Если считать полосу пропускания прибора равной  $\Delta f = 1/\tau_i$ , то получим  $\Delta f \times M = (\frac{2}{\tau}) = const$ . Это означает, что при работе лавинного фотодиода ниже пробивного потенциала, его полоса пропускания обратно пропорциональна коэффициенту усиления лавинного процесса.

Следует отметить, что выше рассмотрены только среднестатистические параметры лавинного процесса, в частности,  $\alpha W = 1$  означает, что фотоэлектрон, пролетев через обедненную область полупроводника, в среднем может создать один вторичный электрон. В этом случае достигается невысокая эффективность запуска лавинного процесса единичным фотоэлектроном. В предположении пуассоновского характера флуктуации лавинного процесса можно показать, что при  $\alpha W = 1$  вероятность пролета электронов через ОПЗ без умножения достигает  $\sim 40\%$ . Поэтому лавинные фотодиоды, работающие в условиях выше пробивного потенциала, т.е. микропиксельные лавинные фотодиоды (МЛФД) имеют значительное преимущество перед аналогами. МЛФД способны работать при  $\alpha W \gg 1$ , и поэтому лавинный процесс протекает значительно быстрее.

Таким образом, получено аналитическое выражение фотоотклика лавинного фотодиода, позволяющее исследовать рабочие параметры прибора.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Renker D., Lorenz E. J. Instrumentation. 2009. V. 4. P. 04004.

2. Sadygov Z. et al. Nucl. Instr. and Meth. A. 2006. V. 567. P. 70.
3. Зи С. Физика полупроводниковых приборов: в 2-х книгах. Кн. 2. М.: Мир, 1984. - 456 с.

#### SELVARI FOTODIODLARDA FOTOCƏRƏYANIN FORMASININ ANALİTİK TƏSVİRİ

X.İ. Abdullayev, E.Ə. Cəfərova, R.M. Muxtarov,  
Z.Y. Sadıqov, F.N. Sultanov

Selvari fotodiodların fotocərəyanı üçün elektronların və deşiklərin ionlaşma əmsallarının bərabərliyi şərti ilə analitik ifadə alınmışdır. Alınmış ifadə selvari fotodiodların fotocərəyanının formasını tədqiq etməyə və optimallaşdırmağa imkan verir.

#### ANALYTICAL DESCRIPTION OF SHAPE PHOTORESPONSE IN AVALANCHE PHOTODIODES

Kh.I. Abdullayev, E.A. Jafarova, R.M. Mukhtarov,  
Z.Y. Sadigov, F.N. Sultanov

There is an analytical expression of the photoresponse of avalanche photodiodes on the equality assumption of ionization coefficients for electrons and holes. Obtained expression allows us to investigate and optimize the shape of the photoresponse of avalanche photodiodes.

#### Новые печатные издания:

Laboratory Physics  
A Computer-Based Course  
Given to Student Pilots  
by N.B. Mustafayev  
WORKBOOK  
Module 1 Mechanics

#### Наш адрес:

A3. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az



## INFLUENCE OF TEMPERATURE AND COMPOSITION OF $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$ SOLID SOLUTIONS ON THEIR DIELECTRIC CHARACTERISTICS AND PHASE TRANSITIONS

E.M. Kerimova, S.N. Mustafaeva, A.M. Ramazanzade, S.S. Abdinbekov,  
S.M. Bidzinova, A.A. İsaeva, K.M. Salmanova

*This paper reports on a study of the electrical conductivity and permittivity of  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  crystals as function of composition and temperature. It has been found that the permittivity decreases in magnitude, while the electrical conductivity increases with increasing  $x$ . Crystals  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  have been observed to undergo a sequence of phase transitions characteristic of  $TlInS_2$  which manifests itself in formation of anomalies in the  $\sigma = f(T)$  and  $\varepsilon = f(T)$  temperature dependences. It has been shown that as  $x$  increases, the phase transition temperatures decrease, while the temperature region within which the incommensurate phase persists broadens slightly.*

Crystals  $TlInS_2$  belong to a large group of  $A^{III}B^{III}C_2^{VI}$ -type ternary thallium chalcogenides exhibiting a clearly pronounced layered structure. Despite numerous publications dealing with investigation of various physical properties of crystals of this family, interest of researchers in these compounds does not wane. One of distinguishing features of the family is a strong anisotropy in the physical characteristics of these crystals, which derives from their specific crystal structure [1, 2]. Many members of this family exhibit sequences of phase transitions (PT) incurring from their incorporating long-period commensurate and incommensurate superstructures, and their transformation with temperature. The existence of modulated structures in  $TlInS_2$  crystals was first demonstrated by neutron diffraction measurements [3], and confirmed later [4] by the X-ray diffraction technique. Subsequent numerous studies of various physical, including dielectric, properties have attested the existence of a sequence of PTs in the  $TlInS_2$  crystal. One can readily find in literature the results obtained in studies of the dielectric response of  $TlInS_2$  crystals as a function of temperature [3-8]. The  $\varepsilon = f(T)$  curves were shown to have anomalies in the form of maxima around the phase transition temperatures  $T_1 \approx 216$ ,  $T_C \approx 204$  K. Note, however, that because a modulated structure is extremely sensitive to the state of a sample (structural defects, impurities, etc.), the PT temperatures quoted by different authors differ somewhat from one another.

The results obtained from differential thermal analysis [9] were used to construct the diagram of state of the  $TlInS_2 - TlFeSe_2$  system which showed this system to be a quasi-binary structure of eutectic type with broad regions where  $TlInS_2$ - and  $TlFeSe_2$ -based solid solutions can exist in amounts as large as 45 mol%. In [10] electric and photoelectric properties of the  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  solid solutions have been investigated.

It appeared of interest to study the variation of the dielectric properties of crystals in the  $TlInS_2 - TlFeSe_2$  system, which supports both cation-cation (In $\rightarrow$ Fe) and anion-anion (S $\rightarrow$ Se) substitution.

This accounted for the choice of the goal of our work – finding the pattern of variation of the dielectric characteristics and PT temperatures in crystals of  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  solid solutions as functions of temperature and composition.

The dielectric characteristics ( $\varepsilon$  and  $\sigma$ ) of the solid solutions under study were measured with a E7-20 digital meter in the field frequency range of  $10^3 - 10^6$  Hz. Investigation of the behavior with temperature of  $\varepsilon$  and  $\sigma$  was conducted under quasi-stationary continuous heating of the samples with a rate of  $\sim 0.5$  K/min. Cooling of the sample fixed in a special holder was effected with liquid nitrogen vapor. The temperature was varied with a controller placed on the sample holder. The temperature of a sample was measured with a chromel-copper thermocouple whose junction was pressed to the sample surface. Samples chosen as reference were single-crystal plates of the solid solutions studied measuring  $\sim 5 \times 5 \times 1$  mm. The dielectric characteristics of a crystal were studied

along the [001] crystallographic direction, because these crystals are layered, and the layer surfaces coincide with the (001) crystallographic plane.

We studied the permittivity  $\varepsilon$  and electrical conductivity  $\sigma$  of single-crystal  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  solid solutions in the temperature range 110-300 K at field frequencies of  $10^3 - 10^6$  Hz. The  $\varepsilon = f(T)$  curves of  $TlInS_2$  have anomalies in the form of maxima at temperatures of around  $T_1 \approx 217.5$  and  $T_C \approx 199.5$  K ( $T_1$  is the temperature of PT from the paraphrase to the incommensurate phase, and  $T_C$ , that from the incommensurate to the commensurate phase). A similar dependence of permittivity on temperature for  $TlInS_2$  crystals was reported in [5]. It was found [5], however, that in the region of the incommensurate – commensurate PT at  $T_C$  the anomaly on the  $\varepsilon = f(T)$  curve split into two closely lying maxima ( $T_{c1} \approx 204$  and  $T_{c2} \approx 201$  K). This splitting of the PT into two close in transition temperature is attributed to the existence of small lattice distortions (defects, impurities, etc.). Note the fairly large dispersion of permittivity in crystals  $TlInS_2$ , which increases in magnitude with increasing temperature, which can be assigned to relaxation processes setting in this crystal.

Crystalline solid solutions  $Tl(InS_2)_{0.995}(FeSe_2)_{0.005}$  and  $Tl(InS_2)_{0.985}(FeSe_2)_{0.015}$  likewise reveal maxima in the  $\varepsilon = f(T)$  curves at the PT temperatures. It is worth noting, however, that comparatively small changes in composition ( $x=0, 0.005$  and  $0.015$ ) bring about a quite large shift of PT point toward lower temperatures. As the concentration  $x$  increases, the temperatures of PTs from the paraphrase to the incommensurate phase and from the incommensurate to the commensurate phase fall off strongly to assume the values  $T_{11} \approx 210.2$  K,  $T_{12} \approx 191$  K and  $T_{c1} \approx 189.7$  K and  $T_{c2} \approx 170.7$  K, accordingly (Fig. 1).

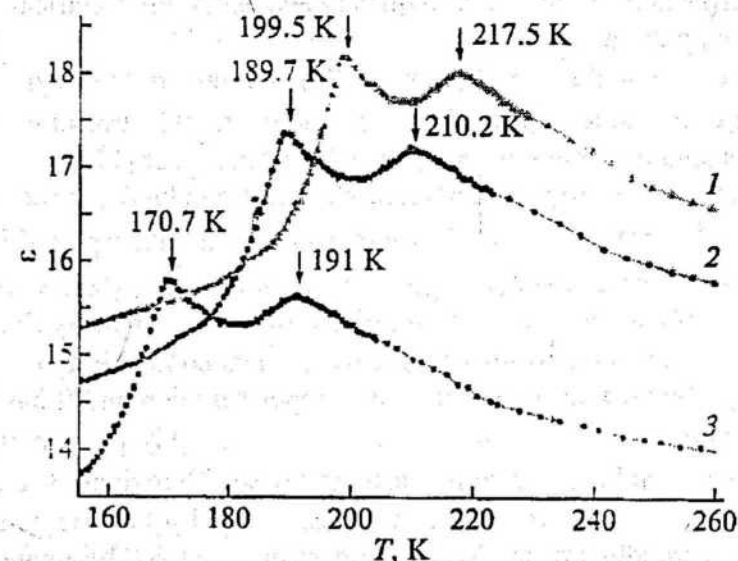


Fig. 1. Temperature dependences of the permittivity of single crystal  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  in the phase transitions region measured at  $10^4$  Hz (1)  $TlInS_2$ , (2)  $Tl(InS_2)_{0.995}(FeSe_2)_{0.005}$  and (3)  $Tl(InS_2)_{0.985}(FeSe_2)_{0.015}$

Figure 1 visualizes the behavior of permittivity  $\varepsilon$  measured at the frequency  $10^4$  Hz on single crystal of  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  solid solutions ( $x=0.005$  and  $0.015$ ). As the composition is varied (concentration  $x$  increased), the permittivity is seen to decrease markedly in absolute magnitude. In addition, the temperature region within which the incommensurate phase exists slightly increases with increasing  $x$ .

Shown in Fig. 2 are graphs visualizing temperature dependences of the electrical conductivity of single-crystal  $Tl(InS_2)_{0.995}(FeSe_2)_{0.005}$  solid solutions measured at different frequencies. We are an anomaly in the form of a maximum appearing in the  $\sigma = f(T)$  curves at  $T_C \approx 187.5$  K in the region of the incommensurate-commensurate phase PT. We note that the anomaly at  $T_C \approx 187.5$  K



is seen in  $\sigma = f(T)$  curves measured at different frequencies. At the same time, in the region of the paraphrase-incommensurate phase PT (at  $T_i$ ) anomalies in the  $\sigma = f(T)$  curves were observed.

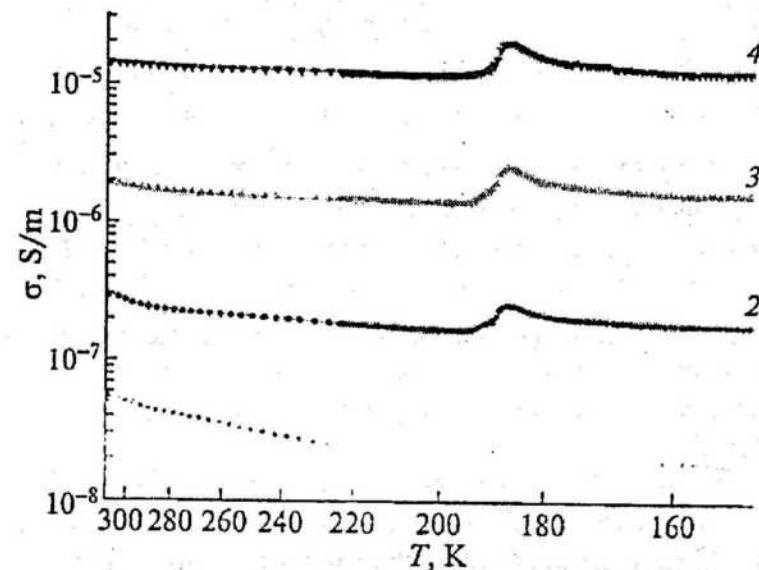


Fig. 2. Temperature dependences of the electrical conductivity  $Tl(InS_2)_{0.995}(FeSe_2)_{0.005}$  of single crystal measured (1)  $10^3$ , (2)  $10^4$ , (3)  $10^5$ , and (4)  $10^6$  Hz

The variation with temperature of the electrical conductivity in crystal of solid solutions with  $x=0.015$  follows the same pattern. As seen from Fig. 2, the electrical conductivity of the crystal studied exhibits dispersion. As the field frequency decreases, the electrical conductivity decreases also noticeably in magnitude.

The absence of anomalies in the  $\sigma = f(T)$  curves in the region of the paraphrase-incommensurate phase PT should possibly be attributed to this transition being second order, whereas the incommensurate-commensurate phase PT is first order [11].

The carrier activation energy for complex electrical conductivity was derived from the Arrhenius law. Its value  $E_a = 0.19 eV$  matches fairly well with data reported by other authors. The magnitude of the activation energy suggests that at low temperatures (below 280K) the conductivity in single crystals of  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  solid solutions follows an impurity character.

Thus we have studied the permittivity  $\epsilon$  and electrical conductivity  $\sigma$  of crystals of solid solutions in the  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  system in the low temperature domain. It has been established that the temperature dependences  $\epsilon = f(T)$  of the crystal under study pass through anomalies in the form of maxima in the paraphrase-incommensurate phase PT regions. It has been demonstrated that as composition varies with increasing  $x$ ,  $\epsilon$  decreases in absolute magnitude, the PT temperatures  $T_i$  and  $T_c$  shift markedly toward lower temperatures, while the temperature region within which the incommensurate phase prevails broadens slightly. It has been found that in the temperature dependence of the electrical conductivity of these crystals  $\sigma = f(T)$  only the incommensurate-commensurate phase PT manifests itself.

#### REFERENCE

1. S.N. Mustafaeva, V.A. Aliev and M.M. Asadov, Phys. Solid State 40(1), 41(1998).
2. F.N. Abdullaev, E.G. Kerimova and N.A. Abdullaev, Phys. Solid State 47(7), 1221(2005).
3. S.B. Vakhruşev, V.V. Zhdanova, B.E. Kvyatkovskii, N.M. Okuneva, K.R. Alakhverdiev and R.M. Sardaraly, JETP Lett. 39(6), 291 (1984).
4. A.N. Sheleg, O.B. Plyushch and V.A. Aliev, Phys. Solid State 36(1), 124(1994).
5. B.R. Gadzhiev, Mir-Gasan Yu. Seidov and V.R. Abdurakhmanov, Phys. Solid State 38 (1), 1(1996).

6. R.A. Suleimanov, M.Yu. Seidov, F.M. Salaev, and F.A. Mikailov, Phys. Solid State 35 (2), 177(1993).
7. E. Senturk, I. Tumbek, F.A. Mikailov and F. Salehli, Crys. Res. Technol. 42 (6), 626 (2007).
8. F.A. Mikailov, Crys. Res. Technol. 44(1), 82 (2009).
9. E.M. Kerimova, R.G. Veliev, Mir-Gasan Yu. Seidov, N.Z. Gasanov, F.M. Seidov, R.Z. Sadykhov and A.A. Isaeva, in Proceedings of the International Conference "Current Problems of the Solid State Physics", Minsk, Belarus, October 20-23, 2009 (A.N. Varaksin, Minsk, 2009) Vol.2, p. 130.
10. E.M. Kerimova, G.G. Guseinov, L.A. Ismailzade, A.K. Zamanova. Inorgan. Materials. V.33. N9. 1060 (1997).
11. B.A. Strukov and A.P. Levanyuk, Ferroelectric Phenomena in Crystals: Physical Foundations (Nauka, Moscow, 1995, Springer, Berlin 1998).

#### $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$ BƏRK MƏHLULLARININ DIELEKTRİK XARAKTERİSTİKALARINA VƏ FAZA KEÇİDLƏRİNƏ TEMPERATURUN VƏ TƏRKİBİN TƏSİRİ

E.M. Kərimova, S.N. Mustafayeva, A.M. Ramazanada, S.S. Abdinbekov,  
S.M. Bidzinova, A.A. İsayeva, K.M. Salmanova

$Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  kristallarında elektrik keçiriciliyinin və dielektrik nüfuzluğunun temperatur və tərkibdən asılılığı tədqiq olunub. Müəyyən edilib ki,  $x$  artdıqda dielektrik nüfuzluğunun qiyməti azalır, elektrik keçiriciliyi isə artır.

$Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  kristalları ardıcıl olaraq  $Tl(InS_2)$  üçün səciyyəvi faza keçidlərinə uğrayır. Bu özünü  $\sigma=f(T)$  və  $\epsilon=f(T)$  temperatur asılıqlarında anomaliyaların yaranmasında göstərir.

Göstərilmişdir ki,  $x$  artdıqca faza keçidlərinin temperaturları azalır, ortaq ölçüsüz fazanın mövcud olduğu temperatur oblastı isə bir qədər genişlənir.

#### ВЛИЯНИЕ TEMPERАТУРЫ И СОСТАВА ТВЕРДЫХ РАСТВОРОВ $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$ НА ИХ ДИЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ФАЗОВЫЕ ПЕРЕХОДЫ

Э.М. Керимова, С.Н. Мустафаева, А.М. Рамазанзаде, С.С. Абдинбеков,  
С.М. Бидзинова, А.А. Исаева, К.М. Салманова

В настоящей работе сообщается об исследовании электропроводности и диэлектрической проницаемости кристаллов  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  в зависимости от состава и температуры.

Обнаружено, что с ростом  $x$  диэлектрическая проницаемость уменьшается по величине, тогда как электропроводность возрастает.

Кристаллы  $Tl(InS_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  претерпевают последовательность фазовых переходов характерных для  $TlInS_2$ , что проявляет себя в возникновении аномалий в температурных зависимостях  $\sigma=f(T)$  и  $\epsilon=f(T)$ . Показано, что с ростом  $x$  температуры фазовых переходов уменьшаются, тогда как температурная область, в которой продолжает существовать несоизмерная фаза, слегка расширяется.



## GaSb, InSb və DƏMİR QRUPU ELEMENTLƏRİ ƏSASINDA KOMPOZİTLƏRİN NAZİK TƏBƏQƏLƏRİNİN ALINMASI

İ.X.Məmmədov\*, R.N.Rəhimov, D.H.Arash, A.Ə.Xəlilova, M.İ.Əliyev

Mill Aviasiya Akademiyası\*  
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fizika İnstitutu

Ani buxarlanma üsulu ilə InSb-MnSb, InSb-FeSb u GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> evtektik kompozitlərin 0.4÷1.0 μm qalınlıqlı təbəqələri alınmış, rentgenqrafik tədqiqatlarla sistemin ikifazlılığı və kristal quruluşun yarandığı göstərilmişdir. Darayıcı elektron mikroskopu ilə mikrostruktur və EDX analizi ilə tərkib elementləri öyrənilərək Fe və Mn atomların əsasən InSb və GaSb matrisalarında dairə şəklində bərabər paylanmış metal qatmalarda lokallaşdığı müəyyən olunmuşdur. Nazik təbəqələrin səthinin nanorelyefliliyi atom qüvvə mikroskopu tədqiqatları ilə göstərilmişdir.

### Giriş

Məlumdur ki, III-Y qrup birləşmələri evtektik tərkibə uyğun miqdarda dəmir qrupu keçid metalları ilə müəyyən termik şəraitdə və istiqamətli kristallaşmanın müəyyən sürətində kristallaşma istiqamətinə paralel düzülmüş iynə şəkilli metal qatmalara malik və anizotrop xassəli evtektik kompozit alınır. Belə kompozitlərdə yarımkeçirici və metal xassələrin mövcudluğu onların elektron texnikasında istifadə imkanlarını genişləndirir. Maqnit ionları ilə aşqarlanaraq alınan digər az qatılıqlı maqnit materialdan fərqli olaraq bu kompozitlər dəyişməz tərkibə və təkrar olunan xassələrə malikdirlər. Bu kompozitlər sabit quruluşa və təkrarlanan xassələrə malik olduğundan optik polarizatorlarda, infraqırmızı şüa detektorlarında, tenzo və maqnit müqavimətlərdə istifadə olunurlar [1-5]. Ferromaqnit metal qatmaları olan belə kompozitlər spini polarlaşan elektron injektorların yardımı üçün perspektivlidir. Evtektik kompozitlərin mikro və optoelektronikada tətbiq imkanlarını genişləndirmək üçün onların nazik təbəqələrinin alınması və tədqiqi vacib sayılır.

Əvvəlki işlərimizdə InSb və GaSb əsasında evtektik kompozitlərin mikrostrukturunu və fiziki xassələri öyrənilmiş, kinetik parametrlərdə müşahidə olunmuş anizotropluğa aydınlıq gətirilmişdir [6,7]. İndiki işdə InSb-MnSb, InSb-FeSb və GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> kompozitlərin nazik təbəqələrinin alınması, onların rentgen-faza analizi, elektron mikroqrafiyası və atom qüvvə mikroskopunda səthin relyefi tədqiq olunaraq təbəqələrin mükəmməlliyi araşdırılmışdır.

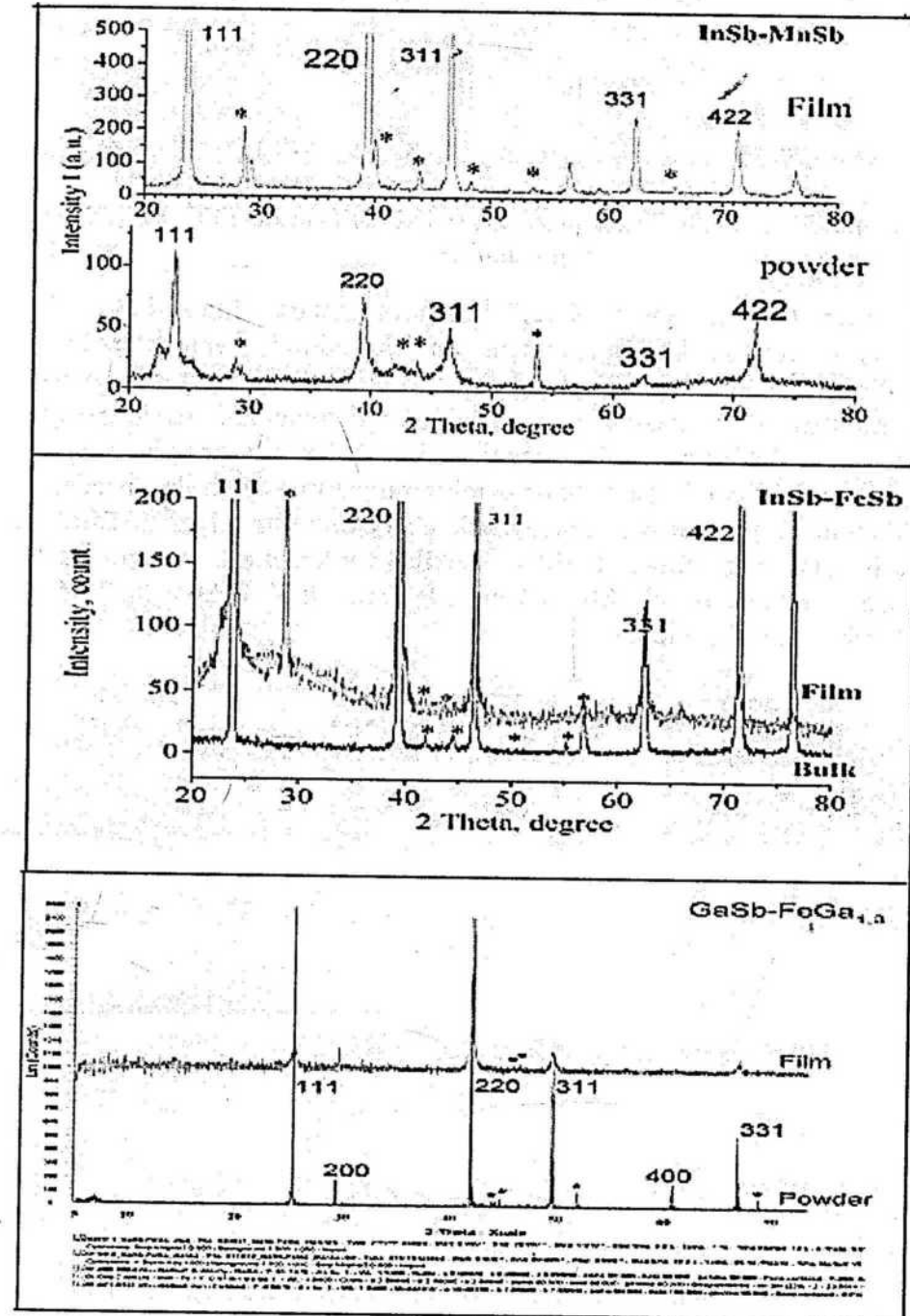
### Ekspərimentin aparılması

InSb-FeSb, InSb-MnSb və GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> evtektik kompozitlərin nazik təbəqələri iki mərhələdə alınmışdır. Birinci mərhələdə InSb-FeSb, InSb-MnSb və GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> evtektik kompozitlər alınaraq Bricmen sobasında 1mm/dəqiqə sürəti ilə yenidən kristallaşdırılmışdır. İkinci mərhələdə evtektik kompozitlər üyüdülərək ovuntu halına salınmış, 300 μm və 100 μm-lik xəlbirdən keçirilərək 100÷300 μm ölçülü dənəciklər vakuum buxarlandırıcı qurğudakı xüsusi qabda [8] temperaturadək qızdırılır. Dənəciklər 5·10<sup>-5</sup> Torr. vakuumda bir-bir maili novça ilə buxarlandırıcı küvetə ötürülür. 10mq/san sürətilə küvetin üzərinə düşən dənəciklər ani buxarlanır və 12sm yuxarıda yerləşdirilmiş optik şüşə üzərinə çökür. Təbəqə altılıqla birgə 520K temperaturadək qızır və bir neçə dəqiqə həmin temperaturda saxlanıldıqdan sonra buxarlandırıcıdan axan cərəyan tədricən azaldılaraq kəsilir. İki saatdan sonra təbəqə kameradan çıxarılır. Alınan təbəqələrin qalınlığı 0.4÷1.0 μm tərtibindədir.

Təbəqələrin birincinsliliyini və mükəmməlliyini yoxlamaq üçün "Advance 8D" difraktometrində rentgen-faza (CuK<sub>α</sub>-şüalanması), FEI Quanta FEG mikroskopunda mikrostruktur analizi aparılmış, "EDS system - Oxford Inca X-act" spektrometrində element tərkibi müəyyən edilmişdir. NC-AFM mikroskopunda səthin relyefi və profiloqramı alınmışdır.

### Nəticələrin müzakirəsi

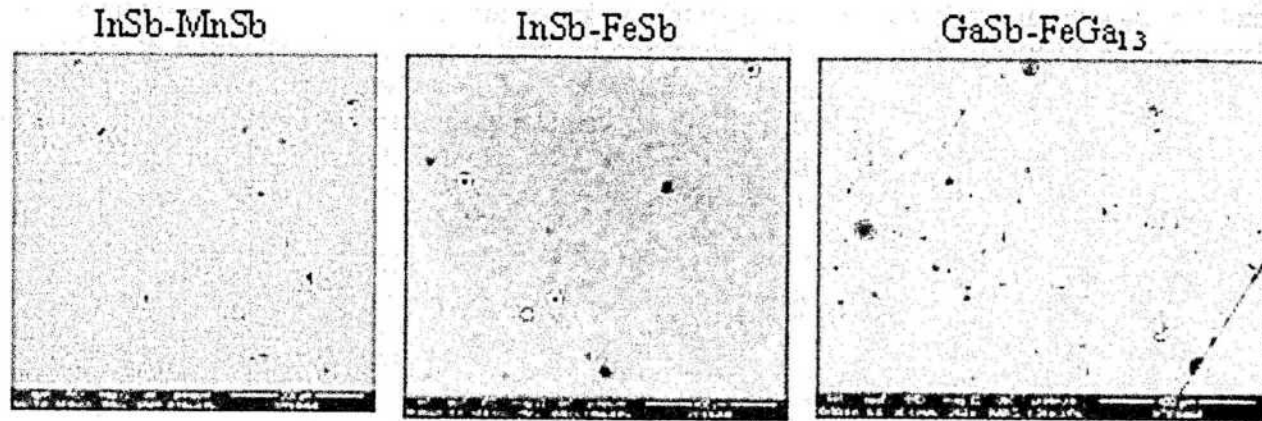
1-ci şəkildə InSb-FeSb, InSb-MnSb və GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> evtektik kompozitlərin ovuntusunun və nazik təbəqələrinin difraktoqramı verilmişdir. Spektrdən görüldüyü kimi həm həcmi kristal, həm də nazik təbəqə ikifazlı struktura malikdir. Spektrlərdə müşahidə olunan intensiv xətlər InSb və GaSb birləşmələrinə uyğundur (şəkildə onların hər birinin Müllər indeksləri göstərilmişdir). Ulduzla işarələnmiş zəif xətlər uyğun olaraq MnSb, FeSb və Fe<sub>3</sub>Ga<sub>4</sub> birləşmələrinə uyğun gəlir [9-11]. Görüldüyü kimi nazik təbəqələrdən alınmış difraksiya spektrləri evtektik kompozitlərin ovuntusundan alınmış spektrlərə uyğundur. İntensiv xətlərin iti olması nazik təbəqədə yüksək dərəcədə kristal strukturun yarandığını göstərir.



Şəkil 1. InSb-MnSb, InSb-FeSb və GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> evtektik kompozitlərin ovuntusunun və nazik təbəqələrinin difraktoqramı



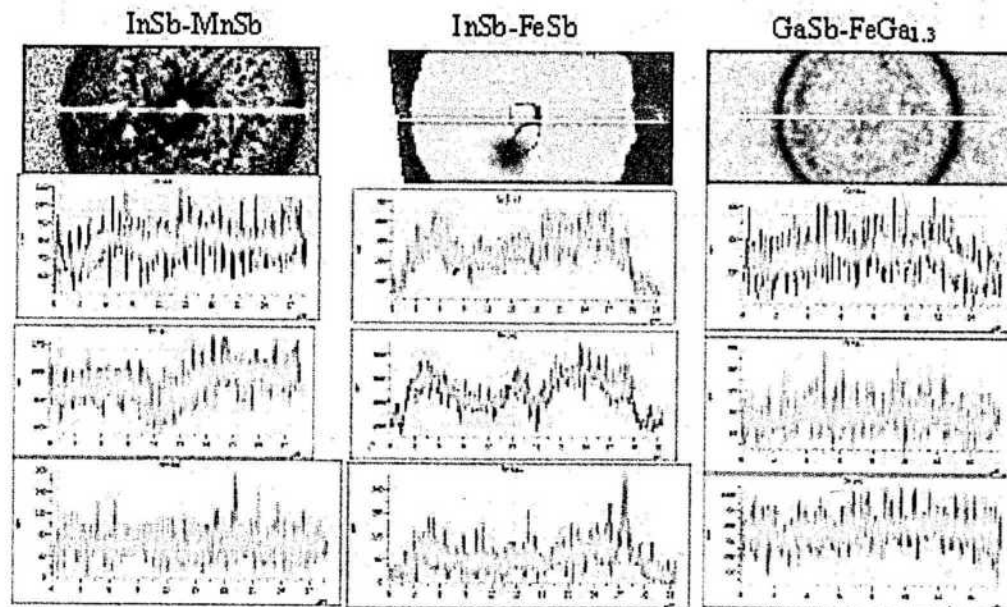
Nazik təbəqələrin FEI Quanta FEG mikroskopundan alınmış görüntüləri 2-ci şəkildə verilmişdir. Mikroqrafiyadan görünür ki, qatmalar 7÷50µm ölçüdə dairələr şəklində formalaşır. Böyük ölçüdə formalaşan qatmaların sayı kiçik qatmaların sayına nisbətən çox azdır.



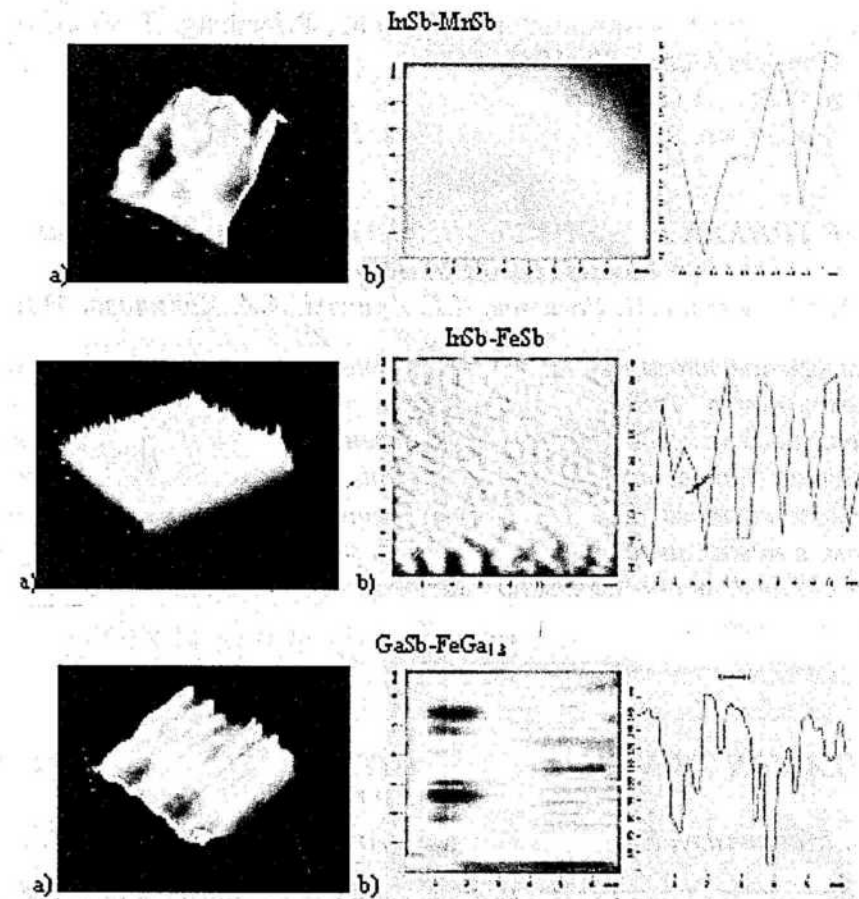
Şəkil 2. InSb-MnSb, InSb-FeSb, GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> nazik təbəqələrin FEI Quanta FEG mikroskopundan alınmış görüntüləri

“EDS system-Oxford Inca X-act” spektrometrində InSb-MnSb, InSb-FeSb və GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> kompozitlərin nazik təbəqələri üçün müəyyən edilmiş element tərkibinin nəticələri 3-cü şəkildə verilmişdir. Göründüyü kimi Fe və Mn atomları əsasən qatmalarda toplanır və diametr boyunca onların miqdarı 5-15% arasında dəyişir. InSb-FeSb kompozitin nazik təbəqələrindən fərqli olaraq InSb-MnSb və GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> kompozitlərində fazalararası zonada Mn və Fe atomları müşahidə olunur. Bu InSb-FeSb kompozitində dəmirin miqdarının azlığı ilə əlaqədar ola bilər.

NC-AFM atom qüvvət mikroskopunda nazik təbəqələrin səth relyefi araşdırılmış, onların 3D (a) və 2D miqyaslı təsviri və profiloqramı (b) 4-ci şəkildə verilmişdir. Profiloqramlardan göründüyü kimi, nanofraqmentlərin ölçüləri InSb-MnSb üçün 10÷50nm, InSb-FeSb üçün 30÷80nm və GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> üçün 30÷45nm tərtibində dəyişir.



Şəkil 3. InSb-FeSb, InSb-MnSb, GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> nazik təbəqələrin “EDS system-Oxford Inca X-act” spektrometrində müəyyən edilmiş element tərkibi



Şəkil 4. InSb-MnSb, InSb-FeSb və GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> nazik təbəqəsinin AFM mikroskopundan alınmış 3D ölçülü görüntüsü (a); 2D ölçülü görüntüsü və profiloqramı (b)

Beləliklə, InSb-MnSb, InSb-FeSb və GaSb-FeGa<sub>1.3</sub> kompozitlərin nazik təbəqələrinin mikrostruktur, element tərkibi və rentgen-faza analizləri ilə onların strukturunun həcmi kristallarla identik olduğu göstərilmişdir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. M.İ. Aliyev, A.A. Khalilova, D.H. Arasly, R.N. Rahimov, M. Tanoglu., L. Ozyuzer. Appl.Phys.:A, 79 (2004) No 8, p.2075-2079.
2. R.N. Rahimov, A.A. Khalilova, D.H. Arasly, M.I. Aliyev, M. Tanoglu, L.Ozyuzer. Sensors and Actuators A: Physical 147 (2008) Issue 2, 3, p.436-440.
3. R.N. Rahimov, I.X. Mamedov, D.H. Arasly, A.A. Khalilova, R.M. Jabbarov Proceeding of SPIE, 5834 (2004) p.110-116.
4. И.Х.Мамедов, А.А.Халилова, Р.Н.Рагимов, Д.Г.Араслы, М.И.Алиев, Aviasiya Milli Akademiyası Elmi Məcmuələr, (2012) №1, s.6-11.
5. Сиповская М.А., Сметанникова Ю.С.Физика и Техника Полупроводников, 21 (1987), с.1242-1246.
6. M.I. Aliyev, A.A. Khalilova, D.H. Arasly, R.N. Rahimov, Tanoglu M., Ozyuzer L. J.Phys.D:Appl.Phys. 36 (2003) 2627-2633.
7. Д.Г. Араслы, А.В. Пушкарев, А.А. Халилова, Р.Н. Рагимов, И.Х. Мамедов. Сборник докладов Международной научной конференции Актуальные проблемы физики твердого тела, ФТТ-2011, 18-21 октября, Минск 2011 г. Том 1, с.195-197.
8. А.С. Борухович, Н.И. Игнатъева, А.И. Галяс, К.И. Янушкевич, О.Ф. Демиденко, А.И.Стогний., Patent RU:127585/15, 18.07. (2007).
9. T.S.Liu, E.A.Pretti, Trans.An. Soc. Met., 44 (1952) p.539.



10. R.Kumar, K.S.Harchand, Vishwamittar, K.Chandra, P.Jemberg, T. Ericsson., R.Wapping, *Phys.Rev. B. Condens Matter.* 32 (1985) p69.
11. И.И. Бурдиан, ФТТ, т.1 (1959) с.1360.
12. H.A.Alperin, P.J.Brown, R.Nathans, J.Appl.Phys. 34 (1963) 1201.

**ПОЛУЧЕНИЕ ТОНКИХ ПЛЕНОК КОМПОЗИТОВ НА ОСНОВЕ GaSb, InSb И ЭЛЕМЕНТОВ ГРУППЫ ЖЕЛЕЗА**

*И.Х. Мамедов, Р.Н. Рагимов, Д.Г. Араслы, А.А. Халилова, М.И. Алиев*

*Методом «мгновенного испарения» получены тонкие пленки полупроводниковых эвтектических композитов InSb-MnSb, InSb-FeSb и GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> толщиной 0.4÷1.0 мкм. Рентгенографическими исследованиями установлена двухфазность системы и ее кристалличность. Изучением микроструктуры сканирующим электронным микроскопом и определением элементного состава EDX-анализом установлено, что атомы Fe и Mn локализируются, в основном, в металлических кругообразных включениях, равномерно распределенных в матрице InSb и GaSb. Методом атомно - силовой микроскопии показана нанорельефность поверхности тонких пленок.*

**PREPARATION THIN FILMS COMPOSITES ON THE BASE OF GaSb, InSb AND IRON-GROUP ELEMENTS**

*I.Kh. Mammadov, R.N. Rahimov, D.H. Arasly, A.A. Khalilova, M.I. Aliyev*

*InSb-MnSb, InSb-FeSb and GaSb-FeGa<sub>1,3</sub> composites thin films with 0.4÷1.0 μm thickness have been prepared by flash evaporation method. InSb FeSb The crystallinity and double structure of the thin films are confirmed by XRD analysis. Study the microstructure by the scanning electron microscopy (SEM) and elemental composition by energy dispersive X-ray spectroscopy (EDX), showed that Fe and Mn atoms are localized mainly in the circles metallic inclusions uniformly distributed in the matrix GaSb and InSb. Atomic force microscope shows that the relief of thin films surface is nano-sized.*

ANDRODROMLARININ VƏ ANDROPORITLARININ YERİNDƏŞİTİLMƏSİ  
AVADANLIQLARLA TƏCİBİZ OLMUYANASI

**ÇOXKOMPONENTLİ POLİMER QARIŞIQLARININ ALINMA VƏ TƏDQIQI PROBLEMLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ HAQQINDA İCMAL**

*N.T.Qəhrəmanov, R.Ş. Hacıyeva, A.M. Quliyev*

AMEA-nın Polimer Materialları İnstitutu

*Məqalədə, müxtəlif tipli polimerlərin əsasında kompozision materiallarının alınması haqqında problemin vəziyyətinə baxılır. Bir-birinə uyğunlaşmayan polimer qarışıqlarının quruluşunu və xassələrini analiz edərək müəyyən olunur ki, bunların texnoloji uyğunluğunun və xassələrinin yaxşılaşdırılması məqsədilə kompatibilizatorlardan istifadə etmək lazımdır.*

Polimer materiallarının son 20-30 ildə istehsalı və tətbiqinin xronoloji ardıcılığının analizi, bu illərdə onların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində yanaşmaların gözəçarpan dərəcədə dəyişməsinə müəyyən edir [1-3]. Bu ardıcılıqda, əvvəllər quruluş məmulatları üçün materialların işlənilib hazırlanmasında bütün üsullar əsasən fərdi polimerlərə istinad edərək aparılırdısa da, son illərdə bir qayda olaraq təkrar istifadə olunan materiallardan polimer qarışıqlar əsasında kompozision materialların işlənilib hazırlanmasına daha çox yer ayrılır [4]. Bu halda iki mühüm məsələnin, materialın maya dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmasına və eyni zamanda polimer tullantıların ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alaraq, ekoloji problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür. Lakin, polimer qarışıqların işlənilib hazırlanmasının tədqiqi prosesində ən çətin problem, qarışdırılan komponentlərin uyğunlaşması ilə bağlı məsələlərin həllidir. Əvvəllər, polimerlərin qarışmasının qiymətləndirilməsində, əsasən klassik təsəvvürlərə əsaslanaraq, termodinamiki uyğunlaşma dərəcəsinə istinad edilirdi [5-7]. Lakin, praktika göstərir ki, polimerlərin uyğunluğunun qiymətləndirilməsində klassik üsullar kifayət deyil və onlar real şəraitdə, polimerlərin emalı prosesində bu problemin həlli üçün həmişə adekvat nəticələrə gətirmirlər.

Müxtəlif tip polimerlərin uyğunlaşması və qarışmasının qiymətləndirilməsi üçün nəzəri tədqiqatlar bazası Kuleznev V.N., Doqadkin B.A., Akutin M.S., Lipatov Y.S., Berlin A.A., Taqer A.A., Qodovski Y.K., Askadskiy A.A., Çalix A.E., Pol D., Nyumen S., Sperlinq L., Baknell K., Yermakov S.N. - kimi məşhur alimlər tərəfindən yaradılmışdır. Xüsusi halda, uyğunlaşmayan polimer qarışıqlarının xassələrinin tənzim edilməsi ilə bağlı suallar, fazalararası əlavələrin, əvəzedicilərin və kompatibilizatorların tətbiqinin əsasını qoymuş Doqadkin B.A. və Kuleznev V.N.-nin əsərlərində cavablandırılmışdır [8].

Polimer qarışıqlarından istifadə olunması, konstruksiya termoplast materialların zərbə özlülüyü, istiyə davamlılıq, ölçülərin stabilliyi, möhkəmlik, texnolojilik və digər fiziki-kimyəvi xassələrini yaxşılaşdırmağa imkan verir [9]. Bu gün polimer qarışıqlarının yaradılmasına, mövcud homopolimerlərin çeşidinin və tətbiq sahəsinin genişləndirilməsi üçün polimerlərin modifikasiyasında istiqamət kimi baxmaq azdır. Əslində polimer-polimer kompozisiyalar yeni polimerlərdir və onların müxtəlif sahələrdə istifadəsini təmin edən, müxtəlif xassəli geniş çeşidli materiallara malik olaraq, öz sinifini yaradır. Konstruksiya termoplastlarının alınması bahalı avadanlıqdan istifadə ilə bağlıdır, lakin istehsalın təşkili üçün xərclər, ilkin monomerlərin, yeni polimerlərin sintezi üsullarının tapılması və istehsalın təşkili xərcləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azdır [10-11].

Termoplastların qarışığı əsasında kompozision konstruksiya materiallarının işlənilib hazırlanmasında əsas istiqamət zərbəyədavamlı, istiliyə və -şaxtaya davamlı, kimyəvi və atmosfer şəraitinə davamlı və məmulata çevrilməsi üçün yaxşı emal olunma qabiliyyətinə malik polimer materialların sintezi və yaxud alınmasıdır. Amorf və kristallik polimerlərin əsasında geniş xassələr kompleksinə malik yeni konstruksiya polimer materiallarının alınması, daha perspektiv sayılır. PA-6



və 66 kimi kristallaşan termoplastlar, termoplastik poliefirlər (PBT, PETF) nisbətən yüksək ərimə temperaturu, üzvi həlledicilərə qarşı dayanıqlıq, yüksək mexaniki möhkəmlik və yaxşı texnoloji xassələrlə xarakterizə olunurlar. Göstərilən materialların çatışmazlığı, təzyiq altında tökmə zamanı böyük texnoloji kiçilmənin olması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu termoplastlar nisbətən kiçik istiyədavamlılığa və zərbə özlülüyünə, poliamidlər isə əlavə olaraq yüksək suudma xassəsinə malikdirlər [12].

Amorf termoplastlar, məsələn, polikarbonat (PK) yüksək istiyədavamlılığa və təzyiq altında tökmə prosesində az sıxılma xassələrinə malikdirlər, lakin onlar yetərincə olmayan kimyəvi dayanıqlıqla xarakterizə olunur, xlorüzvi həlledicilərdə həll olunur və təzyiq altında tökmədə yüksək temperaturda emal olunurlar [13]. Ona görə də, amorf və kristallik termoplastları qarışdırıqda, bu ya digər komponentin müsbət xassələrini özündə birləşdirən polimer materialın alınması mümkündür.

Konstruksiya termoplastlarından qarışıqların alınmasında əsas problem, qənaətbəxş olan "uyğunlaşma"-nın alınması ilə bağlıdır, belə ki əksər polimer qarışıqları termodinamiki olaraq uyğunlaşmayan polimerlərdir. Buna görə də, kompatibilizatorlardan istifadə etməklə fazalararası sərhəddə molekullararası qarşılıqlı təsirin tənzimlənməsi zəruridir [14]. Bu problemə bir sıra icmallar həsr olunmuşdur [15]. Bir qayda olaraq, polimerlər qarışığı çoxfazalıdır və buna görə də, termodinamiki nöqtəyi-nəzərdən tarazlıqda olmayan sistemlərdir. Bu səbəbdən, qarışıqlar əsasında yaradılmış məmulatların istismarı prosesində, sistemin tarazlığa keçməsi, yəni fazaların ayrılması mümkündür. Lakin təcrübə göstərir ki, polimerlərin çoxfazalı qarışıqları termodinamiki davamlılığa görə deyil, kinetik davamlılıq sayəsində, uzun müddət mövcud olurlar. Müasir təsəvvürlərə əsasən, polimerlər qarışığının kinetik davamlılığına komponentlərin yüksək özlülüyü, makromolekulların və molekullarüstü törəmələrin böyük ölçüləri, fazalararası sərhəddə aşağı səthi gərilmə, eləcə də keçid təbəqələrinin mövcud olması səbəb olurlar [16].

Polimer qarışıqları üçün onların uyğunluğu çox mühüm bir məsələdir. Bu amil, keyfiyyətli formalaşmanı və sənaye şəraitində homogen və ya heterogen ərintinin soyudulması zamanı laylaşmanın olmamasını təmin edir. Uyğunluq təcrübə yolla müəyyən edilə, faza halının diaqramı şəkilində təsvir edilə və ya termodinamiki tənlik sistemi ifadə oluna bilər. Polimerlərin uyğunluğunun təyini üçün təcrübə üsulları olaraq, differensial skan kalorimetriya, reologiya, optik mikroskopiyayı, dinamik mexaniki ölçmələri, şüşələnmə və ərimə temperaturlarının təyini proseduralarını göstərmək olar. Qarışığın mikroquruluşunun təyini üçün mikroskopiyayı, spektroskopiyayı və difraksiyayı əsas üsullardır [17-18].

Məsələn, xlorşülfəşdirilmiş polietilenin (XSPE) və poliuretan təbiətli maye oliqomer və toz halında polimer doldurucu əlavələri olan üçlü etilen-propilen-dien kauçuku (SKEPT) qarışığının NMR-relaksometriyası üsulu ilə quruluş-dinamik halının müqayisəli analizinin nəticələri, sonuncunun üçkomponentli polimer kompozisiyalarda gedən kimyəvi reaksiyalarda və fazaların formalaşması prosesində iştirakını təsdiq edir [19].

Polimerlərin uyğunluğunun yaxşılaşdırılması üçün, həmin monomerlərdən alınmış qraft və ya blok-sopolimerlərdən ibarət xüsusi əvəzədicilərdən istifadə edilir. Digər monomerlərdən istifadə, bu sopolimerlərin qarışdırılan polimerlərin funksional qrupları ilə əlaqə yaratmaq şərti yerinə yetirilərsə, mümkün olur. Məsələn, polimetilmetakrilat (PMMK) və polivinilxlorid (PVX) qarışıqları, mürəkkəb efir qruplarının xlor atomları ilə qarşılıqlı təsiri hesabına, daha yaxşı mexaniki xassələrə malikdirlər [9]. Bu qarışıqlar tərkib və temperaturdan asılı olaraq heterogen və ya bircinsli ola bilərlər. Deqradasiya məhsullarının çarpaz reaksiyaları hesabına, tipik qarışıqların hər iki komponentinin, onların homopolimerləri ilə müqayisədə daha stabil olması tədqiqatlarda sübut edilmişdir [20,21]. Bircinsli materialda PVX-nin destruksiya məhsulları PMMA zəncirləri ilə asanlıqla əlaqəyə girir, heterogen nümunədə isə onlar əvvəlcə fazalararası sərhəddən diffuziyaya etməlidirlər və bu prosesin müəyyən dərəcədə yavaşmasında özünü göstərir.

Bir sıra elmi işlərin [22-25] müəllifləri tərəfindən aparılmış sistemli tədqiqatlar, diqqəti cəlb edirlər. Bu əsərlərdə poliolefinlər, poliamid və stirool plastiklər əsasında uyğunlaşmayan polimer qarışıqlarının texnoloji uyğunluğunun tədqiqi istiqamətində nəticələr təsvir edilmişdir. Poliolefin kimi aşağı sıxlıqlı polietilen (ASPE), polipropilen (PP), propilenin random sopolimeri (RPP), xətti

aşığı sıxlıqlı polietiləndən (XASPE) istifadə olunmuşdur. Bu polimerləri polistirool (PS), zərbəyə davamlı polistirool (ZPS), akrilonitril-butadien-stirool sopolimeri (ABS) kimi stirool plastiklərlə qarışdırmışlar. Digər polimer sistem olaraq poliamid və stirool plastiklər götürülmüşlər. Göstərilən uyğunlaşmayan polimer qarışıqlarının qarışdırılmasında, müəlliflər ilk növbə olaraq onların uyğunluğunun, daha dəqiq desək texnoloji uyğunluğunun öyrənilməsinə böyük yer ayırmışlar. Texnoloji uyğunlaşan polimerlərin alınması üçün, müəlliflər kompatibilizator kimi funksional qruplarının qarışdırılan polimerlərin anoloji qrupları ilə qarşılıqlı təsiri olan, qraftsopolimerlərdən istifadə etmişlər. Poliolefin+stirool plastik qarışığı üçün qraftsopolimerlər kimi, polistirool zəncirləri ilə calanmış polietilenin qraftsopolimerləri-poli(etilen-cal-stirool), stiroolun akronitrillə sopolimerinin(SAN) zəncirləri ilə calanmış ASPE-nin qraftsopolimeri -poli(etilen-cal-SAN) istifadə olunmuşdur. Poliamidin stirool plastikləri ilə qarışığı üçün, malein anhidrinin (MA) zəncirlərinin calandığı polistiroolun qraftsopolimerləri-poli(stirool-cal-MA) və poli (SAN-cal-MA) istifadə olunmuşdur. Bu işlərin fərqləndirici cəhəti, ilk dəfə olaraq, calanmış zəncirlərin uzunluq və tezliklərinin fazalararası sahənin formalaşma mexanizminə təsirinə baxılmasından ibarətdir [22]. Kompatibilizatorun polimerqarışıqlarının texnoloji uyğunluğuna təsirinə effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün, müəlliflər diferensial skan kalorimetriya, diferensial-termik analiz, elektron mikroskopiyayı, eləcə də, fiziki-mexaniki tədqiqat üsullarından uğurla istifadə etmişlər [22]. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kompatibilizatorun tətbiqi polimer komponentlərin şüşələnmə temperaturunun sürüşməsinə səbəb olur və bu onların texnoloji uyğunluqlarının yaxşılaşmasını sübut edən dəlillərdən biridir [22]. Göstərilmişdir ki, kompatibilizator kimi molekulyar kütləsi 20000-dən yuxarı olan, uzun calanmış zəncirlərə malik qraftsopolimerlər istifadə ediləyi polimer qarışıqlarının texnoloji uyğunluğu daha yaxşı olur [22]. Elektron mikroskopiyayı üsulu ilə kompatibilizatorun sərhədyanı zonada iştirak etdiyi fazalararası sahələr müəyyən edilmişdir. Müxtəlif tipli polimer qarışıqlarının möhkəmlik xarakteristikalarının qiymətləndirilməsi zamanı, kompatibilizator effektinin özünü göstərməsi səciyyəvi haldır [22,26]. Alınmış məlumatlara görə, uzun calaqlı zəncirləri olan qraftsopolimerlər daha yüksək möhkəmliyə malik olan kompozisiyon materialların alınmasına şərait yaradır. Xassələrin qiymətləndirilməsi zamanı dağıdıcı gərginlik, əyilmə möhkəmliyi, zərbə möhkəmliyi və sıxılma möhkəmliyi kimi göstəricilər nəzərdən keçirilmişlər. Tədqiqatlardan alınan nəticələr yekun olaraq müəlliflərə, əksər hallarda bütün polimer qarışıqlarının çoxfazalı və heterogen sistemlərə aid olduğu haqda mühakimə yürütməyə imkan verir. Bununla bağlı olaraq, kompatibilizatorların seçiminə selektiv yanaşma zəruriyyəti əmələ gəlir.

Bir sıra elmi işlərdə [22,27] amorf polimerlərin uyğunluğunun elektron paramaqnit zond (EPZ) üsulu ilə tədqiqinin nəticələri müzakirə edilir. Amorf polimer qismində SKEPT-40, poliakrilonitrillə calaqlı olunmuş sopolimer SKEPT (SKEPT-cal-PAN), ftorkauçuk (SKF-26), xlorlaşdırılmış polietilen (XPE) istifadə olunmuşdur. Polimer qarışıqlarında zəncirlərin molekulyar mütəhərrikliliyi EPR PMZ üsulu ilə ölçülmüşdür. Belə kauçukların qarışıqları, fazalararası sərhəddə zəif qarşılıqlı təsir ilə və bu səbəbdən aşağı fiziki-mexaniki xassələrlə xarakterizə olunur [27]. Kauçukların uyğunlaşmasını yaxşılaşdırılmasına, qarışığa səthi-aktiv maddələrin daxil ediləyi zamanı və ya qeyri-polyar kauçuk makromolekullarına polyar qrupların calanması ilə nail olmaq olar. SKEPT-calaqlı-PAN qarışığının polyar kauçuklarla uyğunluğu tədqiq olunmuşdur.

Göstərilmişdir ki, XPE-nin daxil edilməsi nisbətən yüksək sıxlıqlı defektsiz monolit qarışığın alınmasına gətirib çıxarır.

İki müxtəlif polimerin uyğunlaşması üçün əsas üsullar mexaniki qarışdırma, calaqlanmış sopolimerləşmə, blok-sopolimerləşmə, qarşılıqlı nüfuz edən torların formalaşdırılması, qarşılıqlı diffuziyadan ibarətdir [9,28]. Qarşılıqlı həll olmayan polimerlərin mexaniki qarışdırılması, heterofazalı sistemin əmələgəlməsi ilə, yəni bir polimerin matrisasında digər polimerin dispersiyası ilə nəticələnir. Qarışdırılma şəraitindən asılı olaraq dispers fazanın ölçüləri 0,2-dən 10mkm-ə qədər dəyişir (daha böyük ölçülər qeyri-effektiv sürüşməni göstərir). Əgər sürüşmə axma temperaturundan yüksək temperaturda baş verirsə, onda ən kiçik ölçülərə qarışdırılan polimerlərin özlülüklərinin yaxın olduğu halda nail olmaq mümkündür. Qarışığın yüksək özlülüyü səbəbindən, tez-tez qarışığın alınmasının son mərhələsində yerdəyişmənin deformasiyası istiqamətində



meylləşmiş anizodiametrik hissəciklər əmələ gəlir. Polimerin miqdarının artması ilə, onun hissəciklərinin koalesensiyası dərəcəsi artır və bunun nəticəsində fazaların və çevrilməsi baş verir, matrisa rolunu oynayan polimer dispers faza olur. Qarışıqın yüksək özlülüyü və faza tarazlığının praktiki olaraq mümkün olmaması səbəbindən, fazaların göstərilən çevrilməsi polimerlərin qatılığının geniş intervalında (30-70%) baş verir. Bu intervalda hər iki faza kəsilməz ola bilər ("torda tor" quruluşu). Əgər polimerlərin özlülüyü kəskin fərqlidirlərsə, onda özlülüyü az olan komponent artıq 10-20% qatılığında kəsilməz fazanı yaradır. Polimer qarışıqlara, bir polimerin nazik dispersiyasının digərində yerləşməsi kimi baxmaq olar və həm də nəzərə almaq lazımdır ki, makromolekullar arasında kovalent rabitə əmələ gəlmir [28].

Mexaniki xassələrin gücləndirilməsi, calaq sopolimerləşmə vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər [22]. Calaq sopolimerləşmə prosesində ikinci polimer tam və ya qismən birinci ilə kimyəvi əlaqədədir. Burada calaq sopolimerləşmənin kimyəvi əlaqəli polimerlərin məcburi uyğunluğuna şərait yaratdığını geyd etmək lazımdır [29,30].

"Qarşılıqlı nüfuz edən polimer torlar" tarixi termini (GNT) iki monomerin polimerləşməsi prosesində sopolimer yox, iki fəza homopolimerinin əmələ gəldiyi şəraitdə yaranmışdır. Bu tipli, bir-biri ilə sıx yanaşı mövcud olan homopolimerlərin torları qarşılıqlı nüfuz edən kimi adlandırılmışlar. Onlar arasında kimyəvi rabitə yoxdur, lakin məhz qarşılıqlı nüfuz səbəbindən, onları ayırmaq olmur [31]. GNT-ni monomerin calaqdən agentlə sopolimerləşməsi vasitəsi ilə, monomerdə şişmiş olan, bilavasitə calaq polimer torun matrisasında almaq mümkündür. Nəticədə birincini deşib keçən, ikinci polimer tor əmələ gəlir.

Kontaktla olan iki polimerin seqmental mütəhərrikiyinin həyata keçirilməsi üçün kifayət edən yüksək temperaturalarda, əslində seqmentlərin qarşılıqlı diffuziyasının müxtəlif dərəcələri müşahidə edilir [32]. İki polimerin əlaqəsi zamanı onların seqmentlərinin qismən qarşılıqlı diffuziyası baş verir. Nəticədə, polimer-polimer fazalararası sərhəddə, səthi makromolekulların seqmentlərinin qarışığı tərəfindən əmələ gəlmiş təbəqə qalınlığı 2-20 nm (Əlaqədə olan polimerlərin təbiətindən asılı olaraq) arasında dəyişən, seqmental həllolma təbəqəsi əmələ gəlir. O, fazalararası gərilmənin aşağı qiymətlərinə ( $10^2-10^3$  N/m) səbəb olur. Kompozisiyon materialların alınmasında polimer qarışıqlarına daxil edilən aşağımolekullu fraksiyalar, inqredientlər, fazalararası oblastda toplaşa, polimerlərin molekulyar üstü quruluşu dəyişə bilərlər ki, bu isə öz növbəsində tərkibində seqmental həllolma təbəqəsini saxlayan, bir neçə mikrometr ölçülərinə çata bilən fazalararası təbəqənin yaranmasına səbəb ola bilər. Bəzən, polimer qarışığına FAT-da cəmləşən və faza quruluşunu tənzim edən xüsusi əlavələr daxil edilir. Məsələn bu, mexaniki qarışdırılmada polimerin polimerdə dispersləşməsinə yaxşılaşdıran, faza quruluşunun stabilliyini və fazalararası rabitənin möhkəmliyini artıran, mexaniki xassələri yaxşılaşdıran calaq- və blok-sopolimerləri, bir sıra SAM-dirlər [33].

Polimer qarışıqları əsasında materialların alınmasının əsas sənaye üsulu, qarışmanı və dispersləşməni mümkün kimyəvi reaksiyanın getməsi ilə təmin edən, dəyişkən həndəsəyə malik sneki olan ekstruderin silindrində ərinti halında komponentlərin qarışdırılmasından ibarətdir [34].

Polivinilxlorid əsasında polimer qarışıqların mikrofazasının quruluşuna və fiziki-mexaniki xassələrinə poliuretan elastomerlərin bərk bloklarının qatılığının təsiri tədqiq olunmuşdur.

Davamlılıq xarakteristikaları daha yüksək olan yeni termoplastlar alınmışdır [35]. PVX-nin elastomerlərlə modifikasiyaları, zərbəyə davamlılıq, elastiklik, kövrəklik temperaturunun aşağı salınması və kompozisiyon materialların fiziki-mexaniki xassələrinin yaxşılaşdırılması onun geniş istifadə olunur [32]. Butadien-nitril kauçuku (SKN), xlorlaşmış poliolenlər, etilenin vinilasetatla sopolimerləri kimi ənənəvi elastomerlərdən fərqli olaraq termoplastik poliuretanların polimer əlavələri kimi tətbiqi, yüksək möhkəmliyə malik və aşınmaya davamlı materialların alınmasına imkan yaradır [36]. Onların plastifirləmiş PVX kompozisiyalarına daxil edilməsi, aşağımolekullu plastifikatorun miqyasını azaldır, yaxşı yağbenzo davamlılığa və yüksəlmiş dinamik yorulma möhkəmliyinə malik elastik materialların alınmasına gətirib çıxarır [32]. Bu sahədə çap olunmuş çoxsaylı elmi işlərin analizi, binar sistemlərin mikrofaza quruluşunun mühüm dərəcədə seqmentləşmiş poliuretanın (SPU) elastik və bərk bloklarının kimyəvi təbiəti ilə təyin olunduğunu göstərir [37]. SPU-nun mürəkkəb efilri seqmentləri sadə oliqoefirlərlə müqayisədə, PVX-nin

makromolekulları ilə daha yaxşı uyğunlaşır. Elastomerin makrozəncirində polyar uretan qruplaşmalarının qatılığının artması ilə, polimerlərin uyğunlaşması pisləşir, domenlərə seqreqasiya olmuş 4,4-difenilmetandiizosionat və 1,4-butandiolun əsasında SPU-nun bərk blokları isə, PVX ilə uyğunlaşmayan qəbul olunur [37]. Termoplastik poliuretanlarda bərk blokların qatılığının azalması, funksional PVX ilə [38] və dioktilftalatla plastifikasiya olmuş PVX ilə uyğunlaşmanı yaxşılaşdırır. Məlumdur ki, verilmiş xassələr kompleksinə malik olan polimer kompoziti almaq üçün, kifayət qədər fazalararası adgeziyası və komponentlərin optimal dispers dərəcəsi olan stabil mikrofaza quruluşu yaratmaq zəruridir. DSK üsulu ilə ümumi həlledicidən alınmış kompozitlərin teplofiziki xassələrinin tədqiqinin nəticələri, SPU makromolekullarında polyar bərk blokların qatılığının 3,5%-dən 23% qədər artmasının oliqoefir blokların seqmental mütəhərrikiyinin məhdudlaşmasına, nəticə olaraq şüşələnmə temperaturunun 231K-dan 243K-ya qədər yüksəlməsinə, eyni zamanda kristallaşma səviyyəsinin 10%-dən 4,8%-ə azalmasına səbəb olduğunu göstərmişdir.

Polimer-polimer kompozitlərdə və SPU-da hidrogen rabitələri torunun formalaşması İQ-spektroskopiyaya üsulu ilə tədqiq edilmişdir. Uretan qruplarının hidrogen rabitələrinin əmələgəlməsində ümumi iştirak səviyyəsini, adətən NH-grupunun valent rəqsləri zolağına görə,  $3200-3500 \text{ sm}^{-1}$  oblastında, hidrogen rabitəsinin əmələgəlməsi tipinə görə isə uretan qruplarının C=O paylanması qiymətləndirirlər.

Bir sıra elmi nəşrlərdə [39,40], ABS sopolimerinin PA və PU kimi yarımkristallik polimerlərin deformasiya-möhkəmlik xassələrinə təsirinin tədqiqinin nəticələri əks olunmuşdur. Qarışıqın komponentlərinin nisbəti 5-90% arasında dəyişdirilmişdir. Belə prosedur, komponentlərin nisbətinin geniş diapazonunda polimer qarışıqlarının xassələrinin dəyişməsinin qanunauyğunluqlarını təyin etmək məqsədini daşıyır. Aparılmış tədqiqatlar əsasında, baxılan PU+ABS polimer qarışığında amorf komponentin 20% kütlə miqdarını aşmayan tərkibində texnoloji uyğunluğun özünü göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Aydın olur ki, bir çox polimer cütlükləri termodinamiki uyğunlaşmırlar. Ərintinin yüksək temperaturunda polimer qarışığın qatışdırılması, ərimə temperaturundan aşağı soyudulmada laylaşmaya şərait yaratmayan homogen emulsiyaların əmələgəlməsinə səbəb olur, yəni mikrobircinsli kompozisiyalar səviyyəsində dispers qarışıqlar yaranırlar.

Əsas diqqət mövzusu, Poliamid (PA) və poliuretan (PU) qarışığının əsas fiziki-mexaniki xarakteristikalarına, komponentlərin nisbətinin təsirini öyrənilməsi olan elmi əsərdə [41], dağıdıcı gərginlik, əyilmə möhkəmliyi, zərbə möhkəmliyi kimi göstəricilər nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan tədqiqatlar zamanı, tərəfimizdən qarışıqın komponentlərinin nisbətinin möhkəmlik xassələrinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. PA:PU qarışığının komponentlərinin nisbəti 0:100-dən 100:0-a qədər geniş intervalda dəyişdirilmişdir. Müqayisəli analiz prosesində, nisbətlərin PU:PA=100:0 - 75:25 intervalında, qarışıqın komponentləri arasında texnoloji uyğunluğa nail olmağın mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. PA və PU-nun 25% kütlə tərkibindən yuxarı qiymətlərdə, texnoloji uyğunluğu olan polimer qarışıqlarının alınması mümkün olmur. Sonuncu mühakimə, qarışıqların komponentlərinin qeyri-bərabər dispersləşməsi ilə xarakterizə olunması və bunun nəticəsində onların möhkəmlik xarakteristikalarının əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi ilə izah olunur.

Yarımkristallik PVX-nin tərkibinə butadien-nitril kauçukunun daxil edilməsi (SKN), polimer qarışıqların deformasiya-möhkəmlik kompozisiyalarının xeyli dərəcədə dəyişməsinə şərait yaradır [42]. Nitril qruplarının müxtəlif tərkiblərində müxtəlif markalı SKN-lərin (SKN-18, SKN-26, SKN-40) kompozisiyaların qarışmasına və onların xassələrinə təsiri öyrənilmişdir. Burada məqsəd SKN-nin tərkibində olan nitril qruplarının qatılığının PVX+SKN polimer qarışığının möhkəmliyinə necə təsir etdiyini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. SKN-nin qarışıqda qatılığının 5.0-40.0 kütlə. həddində olduğu zaman, kauçukun markasının polimer qarışığının xassələrinə təsiri daha böyükdür. Kauçukun qatılığının 40% kütlə.-dən yüksək qiymətlərdə, nümunələrin möhkəmliyi praktiki olaraq SKN-nin markasından asılı olmur və eyni qanunauyğunluqla dəyişir. Alınan göstəricilər, qarışıqda SKN-nin qatılığının 40% kütlə.-dən yüksək qiymətlərdə, polimer kompozisiyaların termoelastoplast olduqlarını isbat edir, yəni onlar plastik xassələrini itirir və rezin xassələrini göstərirlər.



## NƏTİCƏ

Qarışma - bütün hallarda mexaniki sahənin qarışdırıcının işçi zonasında yerləşən materiala təsirinin nəticəsidir. Ekstruderdə yüklənmiş komponentlər yerdəyişmə, ekstruderin silindri boyunca temperatur profilinin dəyişməsi səbəblərindən mürəkkəb təsirlərə məruz qalırlar. Özlülük və fazaların özlülüklərinin nisbəti materialın şnek boyunca yerdəyişməsi prosesində temperaturdan asılı olaraq dəyişir və dispersləşmə ekstruderdə gedən prosesi istənilən mərhələsində baş verə bilər.

Polimerlər qarışığı əsasında, inqredientlərin daxil edilməsi vasitəsi ilə (plastifikatorlar, doldurucular, boyalar və s.) kompozision materialın işlənilib hazırlanmasında, qarışıqda polimer komponentlərin daxil edilən inqredientlərə yaxınlığını (həllolma, islanma və s.) nəzərə almaq zəruridir. Qarışıqların çoxfazlı quruluşa malik olması səbəbindən, daxil edilən inqredientlər yaxınlığı daha böyük olan polimer fazasında təmərküzləşirlər.

## ƏDƏBİYYAT

1. Ермаков С.Н., Кербер М.Л., Кравченко Т.П. Получение композиционных материалов на основе вторичных полимеров методом реакционной экструзии. // Пластические массы, 2006, №5, с.46-49.
2. Баженов С.Л. Полимерные композиционные материалы: прочность и технология. Долгопрудный: Интеллект, 2010, 352с.
3. Берлин А.А., Вольфсон С.А., Ениколопов Н.С. Принципы создания композиционных материалов. М.: Химия, 1990, 238с.
4. Гальперин В.М., Бугоркова В.С., Парнес А.Л. и др. Модифицирование смесей на основе полиэтилена и полистирола.//Пластические массы, 1986, №1, с.32-33.
5. Вшивков С.А., Адамова Л.В., Русинова Е.В. Термодинамика смесей и растворов изопренового и бутадиенового каучуков.// Высокомолекулярное соединение. 2001, т.43Б, №2, с.2185.
6. Вшивков С.А., Русинова Е.В. Фазовые переходы в полимерных системах, вызванные механическим полем. Екатеринбург: изд-во Уральского гос. Университета, 2001, 314с.
7. Гладышев, Г.П., Ершов Ю.А. Полимерные материалы. М.: Химия, 2001, 210с.
8. Кулезнев В.Н. Смесей полимеров. М.: Химия, 1984, 64с.
9. Кравченко Т.П., Ермаков С.Н., Кербер М.Л. и др. Научно-технические проблемы получения композиционных материалов на основе конструкционных термопластов. //Пластические массы, 2010, №10, с.32-37.
10. Новоселова М.В., Цветкова Л.Е. Физико-химические основы синтеза и переработки полимеров. М.: Химия, 1994, с.20-22.
11. Даринский А.А., Касперский А.В. Синтез, структура и свойства полимеров. Л.: Наука, 1996, с.180-185.
12. Скородумов В.Ф., Годовский В.К. //Композиционные полимерные материалы, 1987, т.32, №2, с.15.
13. Матвеев И.Ю., Беккер В.Я. //Журнал прикладной химии, 1999, т.69, №2, с.1040-1048.
14. Ермаков С.Н., Кравченко Т.П. //Пластические массы. 2003, №12. с.21-25.
15. Азизов А.Г., Кахраманов Н.Т., Алиева Р.В. и др. Композиционные материалы на основе стирольных пластиков. //Процессы нефтехимии и нефтепереработки. 2010, 11,2 (42), с.178-189.
16. Папков С.П. Равновесие фаз в системе «полимер-растворитель». М.: Химия, 1981, 272с.
17. Нестеров А.Е., Липатов Ю.С. Фазовое состояние растворов и смесей полимеров. Киев: Наукова Думка, 1987, 168с.
18. Краузе С.В. в сб. Полимерные смеси. /Под ред. Пола Д. и Ньюмена С., М.: Мир, 1982, с.126-130.
19. Суханов П.П., Перухин М.Ю., Архиреев В.П. Структурно-динамический анализ полимерных смесей, содержащих различные по фазово-агрегатному состоянию добавки полиуретановой природы. //Пластические массы, 2011, №2, с.16-18.

20. Прут Э.В., Зеленецкий А.Н. Химическая модификация и смешение полимеров в экструдере реакторе. //Успехи химии, 2001, 70,(1), с.72-86.
21. Помогайло А.Д. Молекулярные полимер-полимерные композиции. Синтетические аспекты. //Успехи химии, 2002, 71, №1, с.5-38.
22. Кахраманлы Ю.Н. Несовместимые полимерные смеси и композиционные материалы на их основе. Баку: Элм, 2013, 152с.
23. Кахраманлы Ю.Н., Билалов Я.М. Исследование свойств несовместимых полимерных смесей модифицированных компатибилизатором. // Пластические массы, Москва. 2011. №6. с.53-58.
24. Кахраманлы Ю.Н. Физико-механические свойства несовместимых полимерных смесей на основе ПЭ и АБС- пластика. //Химические проблемы. 2012. №1. с.83-87.
25. Кахраманлы Ю.Н., Билалов Я.М., Азизов А.Г. Прочностные свойства несовместимых полимерных смесей на основе полиамида и полистирола.//Пластические массы. Москва. 2012. №2. с.7-11.
26. Кахраманлы Ю.Н. Проблемные вопросы технологической совместимости полимерных смесей. //X-я Международная научная конференция «Теория и практика современной науки», Москва, 27-28 июня 2013г., с.42-46.
27. Кахраманов Н.Т., Сеидов Н.М., Кахраманлы Ю.Н., Алексеева Л.Н. Исследование совместимости эластомеров различной полярности.//Химические проблемы. 2004, №3, 67-72.
28. Будтов В.П., Бартенев Г.М. Введение в физико-химию полимеров. М.:Наука, 1996, с.358-363.
29. Баттерд Г., Трегер Д. Свойства привитых и блок сополимеров. /пер. с англ., Л. 1970.
30. Кахраманов Н.Т., Аббасов А.М. Химическая модификация полимеров. Синтез, структура, свойства. Баку: Элм, 2005, 334с.
31. Сперлинг Л. Взаимопроникающие полимерные сетки и аналогичные материалы. /Пер. с англ. М.: Мир, 1984, 340с.
32. Мэнсон Дж., Сперлинг Л. Полимерные смеси и композиты. М.: Химия, 1989, 312с.
33. Русанов А.И. Фазовые равновесия и поверхностные явления. Л.: Химия, 2001, 260с.
34. Xantos M. Reactive extrusion: principles and practice. Munich^Hanser Publ., 2002, 250p.
35. Малышева Т.Л., Головань С.В. Структурно-механические особенности смесей поливинилхлорида с сегментированными полиуретанами. //Пластические массы, 2011, №1, с.8-11.
36. Малышева Т.Л. Смесей полимеров на основе поливинилхлорида и полиуретановых эластомеров. //Композиционные полимерные материалы, 1998, т.20, №1, с.32-37.
37. Липатов Ю.С., Шилов В.В., Близнюк В.Н. Кристаллизация в системе полиуретан на основе олигокапролактонгликоля-поливинилхлорид. //Высокомолекулярное соединение, т.28А., №8, с.1712-1718.
38. Чалых А.Е., Сапожников И.Н. Диффузия в полимерных системах. М.: Химия, 1999, 312с.
39. Гаджиева Р.Ш., Кахраманов Н.Т., Гулиев А.М. Прочностные свойства полимерных смесей на основе полукристаллического полимера и акрилонитрил-бутадиен-стирольного сополимера. //Известия ВТУЗов. АГНА, 2013, №3(85), с.40-46.
40. Кахраманов Н.Т., Гаджиева Р.Ш., Гулиев А.М. Свойства композиционных материалов на основе полукристаллического полимера и АБС сополимера. /Всероссийская конференция «Теоретические и прикладные аспекты химической науки, товарной экспертизы и образования», посвященная 75-летию со дня рождения В.Н.Николаева, г.Чебоксары, 25-26 апреля 2013, с.99.
41. Гаджиева Р.Ш., Кахраманов Н.Т., Гулиев А.М. Полиамид в полиуретан ясаында алынган полимер гарышыгылары./«Макромоллекуляр кимйасынын фундаментал вяттыбиги проблемляри конффрансы», Сумгаит, 2013, с.152-153.
42. Кахраманов Н.Т., Гаджиева Р.Ш., Гулиев А.М. Термоэластопласты на основе ПВХ и СКН. /Сборник IX- международной научно-практической конференции, «Новости научной мысли-2013», Прага, 05 ноября 2013г., с.63-65.



**THE REVIEW OF THE CONDITION OF THE PROBLEM OF RECEPTION AND RESEARCH OF THE MULTICOMPONENT POLYMERIC MIXES**

*N.T. Kahramanov, R.Sh. Gadzhieva, A.M. Guliev*

*In article the problem condition on reception of polymeric composite materials on the basis of the various is examined types of polymers. During the analysis of structure and properties incompatible polymeric mixes becomes obvious, that for the purpose of improvement of their technological compatibility it is necessary to use compatibilizer, promoting to improvement of a complex of their properties.*

**ОБЗОР СОСТОЯНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПОЛУЧЕНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ ПОЛИМЕРНЫХ СМЕСЕЙ**

*Н.Т. Кахраманов, Р.Ш. Гаджиева, А.М. Гулиев*

*В статье рассматривается состояние проблемы по получению полимерных композиционных материалов на основе различных типов полимеров. В ходе анализа структуры и свойств несовместимых полимерных смесей становится очевидным, что с целью улучшения их технологической совместимости необходимо использовать компатибилизаторы, способствующие улучшению комплекса их свойств.*

**Новые печатные издания:**

S.T. Mirzəyeva.

Aviasiya psixologiyasının əsasları.  
Bakı, 2014. - 146 səh.

**Наш адрес:**

A3. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az

ƏTRAF MÜHBİTİN QOYUNMASI

**XƏZƏR DƏNİZİ SAHİL ZONASININ İQLİM POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

*R.M. Məmmədov, L.A. Həsənlı*

Milli Aviasiya Akademiyası

*Məqalədə Xəzər dənizi Azərbaycan sahil zonasının meteoroloji parametrlərindən istifadə edilərək, hazırlanan qrafiklər əsasında sahil zonasının iqlim potensialının qiymətləndirilməsi mövzusunda bəhs edilir.*

Xəzər dənizi Azərbaycan sahil zonasının iqlim potensialının qiymətləndirilməsi mövzusu kifayət qədər aktual bir mövzudur. Beləki, başqa xəzəryanı ölkələrə nisbətən Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi həyatında Xəzər dənizinin rolu daha böyükdür. Onun sahili ölkə əhalisinin ən sıx məskunlaşdığı regiondur, burada əhalinin 40%-i məskunlaşmış, paytaxt Bakı şəhəri və demək olar ki, bütün sənaye obyektləri burada yerləşdirilmişdir. Və Azərbaycan üçün Bakının iqlim şəraitinin öyrənilməsinin hər baxımdan əhəmiyyəti böyükdür. Xəzər dənizi sahili torpaqları münbit olduğundan tamamilə mənimsənilmişdir.

Bundan başqa kənd təsərrüfatı üçün əlverişli iqlim şəraitinin olması, rekreasiya potensialının qiymətləndirilməsi üçün də iqlim potensialı öyrənilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün vacib əhəmiyyəti olan neft və qaz ehtiyatlarında (hasilatı) sahil zonasında yerləşir. Əsas beynəlxalq nəqliyyat yolları sahil zonasından keçir. Həmçinin Heydər Əliyev adına beynəlxalq hava limanı sahil zonasındadır. Uçuşların təhlükəsiz şəraitdə keçirilməsi üçün meteoroloji şəraitin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Bütün bu sadalanan faktlar Xəzər dənizinin Azərbaycan sahil zonasının iqlim potensialının qiymətləndirilməsi mövzusunun aktuallığını sübut edir. Bunun üçün hidrometeoroloji məlumatların araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Əsas problem Xəzər dənizinin səviyyəsinin tərəddüdü olmasıdır. Bu sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm obyektlərinin, yaşayış məntəqələrinin sualtında qalmasına səbəb olur. Tədqiqatın əsas məqsədi hidrometeoroloji şəraiti öyrənmək, iqlim potensialını qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Bunun üçün sahil zonasında üç məntəqənin meteoroloji məlumatlarından istifadə edilərək, orta çoxillik informasiyanı özündə əks etdirən qrafiklər qurulmuşdur. Əsasən 10 illik məlumatlardan istifadə olunub. Bu məlumatlar meteoroloji stansiyalardan əldə edilib. Birinci şəkildə Xaçmaz, Bakı və Neftçala məntəqələrinin 10 il ərzində hesablanmış havanın orta temperatur məlumatlarından istifadə edilmişdir.

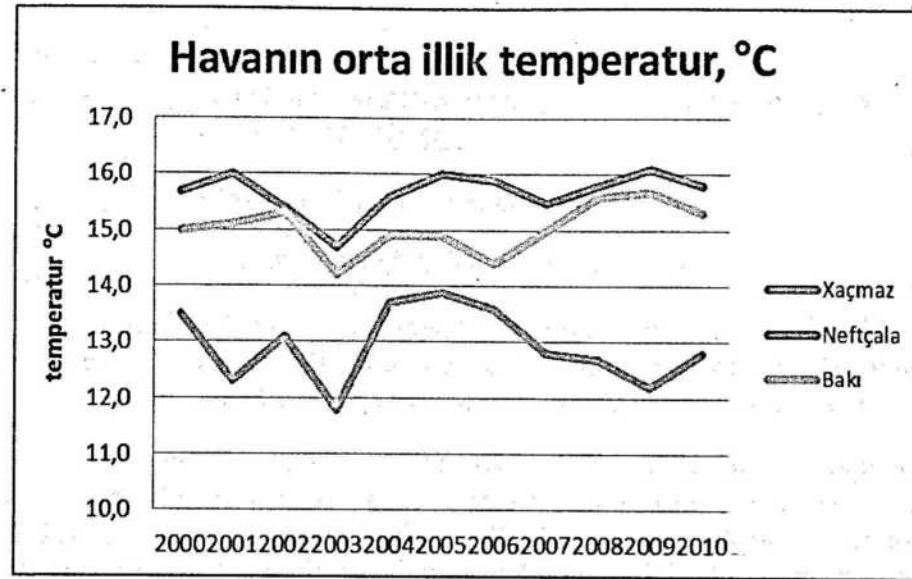
Qrafikdən alınan nəticəyə əsasən demək olar ki, adları çəkilən məntəqələrdə havanın orta çoxillik temperaturu qeyri-bərabər dəyişmişdir. Bakı ərazisində 2000-2002 ci illər ərzində temperatur artımı və sonrakı illərdə isə yenidən azalma müşahidə olunub. 2003-cü ildən sonra yenidən orta temperatur artımı başlanılıb. Yenidən azalma 2005 ci ildən sonra başlayıb. 2006 cı ildən sonra isə artım müşahidə olunub.

İkinci məntəqə kimi Neftçala stansiyasının məlumatlarından istifadə edilmişdir. Neftçala ərazisindəki orta illik temperatur dəyişikliyi Bakıda olduğu kimidir. Fərq yalnızca temperatur göstəricilərindədir.

Üçüncü məntəqə şimal regionundan seçilmişdir. Məsələn Xaçmaz. Burada çoxillik temperatur göstəricisi belədir: 10 il ərzində temperaturun dəyişmə tempi demək olar digər məntəqələrdə olduğu kimidir. Yəni fərq temperatur göstəricilərindədir. Əsasən göstərici şimal regionunda cənuba nisbətən daha azdır.

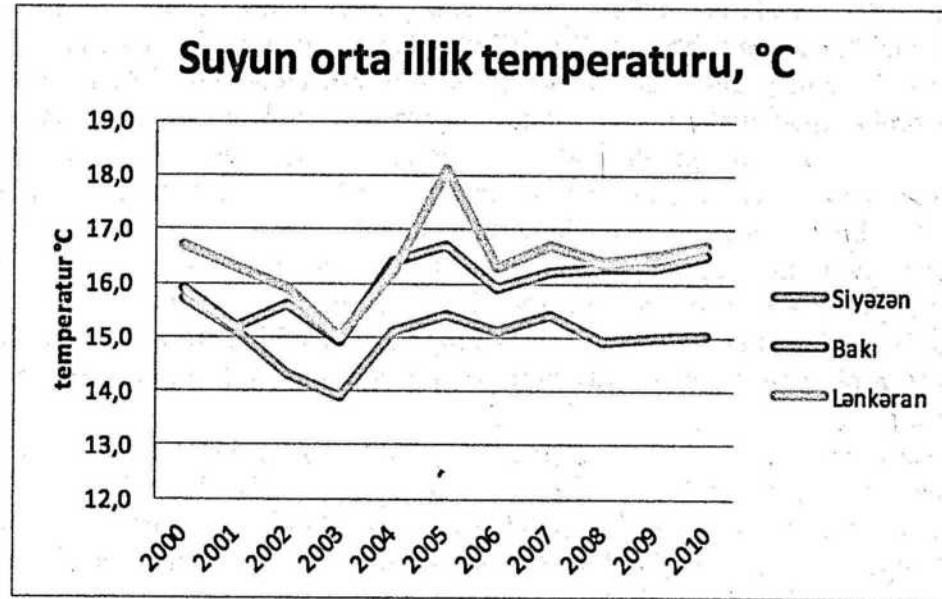
Beləliklə, Xəzər dənizinin sahil zonasında havanın illik orta temperaturunun şimaldan cənuba doğru artdığı görünür. Yəni, bütün illərdə Neftçala məntəqəsinin temperatur göstəriciləri Bakı məntəqəsindən çox, axırncı isə öz növbəsində Xaçmaz məntəqəsindən çoxdur, və beləliklə ortaillik temperaturun şimaldan cənuba doğru artması qanunauyğunluğu müşahidə olunur.





Şəkil 1. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahil zonasının müxtəlif məntəqələrində havanın illik orta temperaturunun zamana görə dəyişməsi

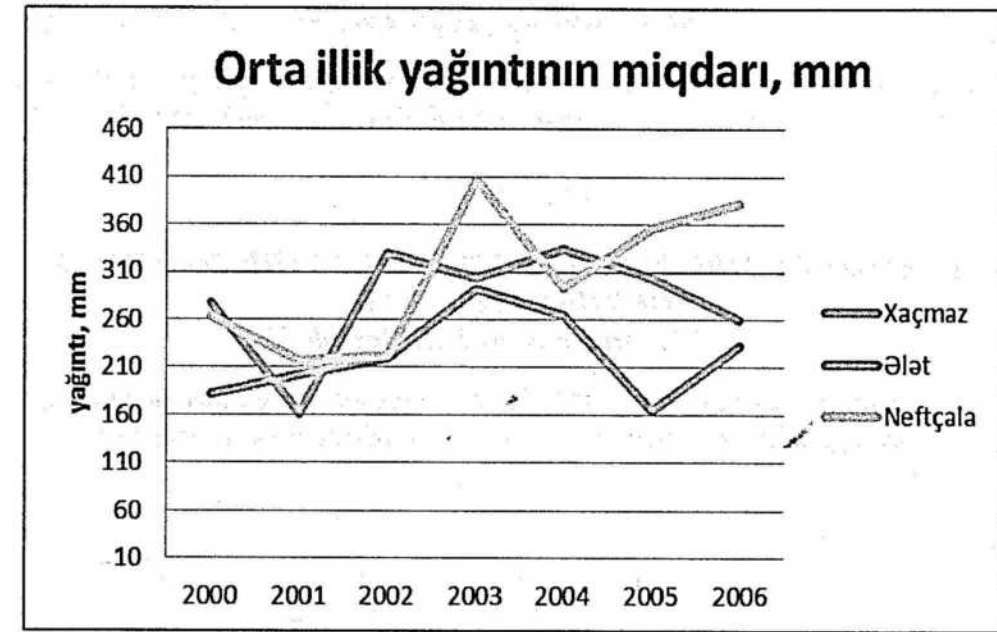
Sonrakı mərhələdə (şəkil 2) Xəzər dənizi suyunun temperatur məlumatları təhlil edilib. Bakı, Lənkəran, Siyəzən məntəqələrindən alınan göstəricilərdən istifadə edilmiş, orta rəqəmlər hesablanıb, təhlil aparılmışdır. Təhlilin nəticəsi aşağıdakı şəkildə öz əksini tapır. Birinci Bakı məntəqəsindən alınan məlumatlara nəzər yetirək (2000-2010-ci illər).



Şəkil 2. Azərbaycan sahil zonasının müxtəlif məntəqələrində Xəzər dənizi sularının illik orta temperaturunun gedişi

Göründüyü kimi, 2000-ci ildən başlayaraq suyun orta temperaturunda azalma müşahidə olunub. Sonrakı illərdə artıb-azalan temperatur 2008-ci ildən sonra artmaqda davam etmişdir. Lənkəran və Siyəzən stansiyalarının məlumatlarına diqqət yetirildiyində təxmini suyun orta temperaturunun dəyişmə tempi eynidir. Əlbəttə fərq temperatur göstəricilərindədir.

Yağıntı məlumatlarının çoxillik orta miqdarı üzərində də təhlil aparılmış, aşağıdakı qrafik əldə edilmişdir (şəkil 3). Birinci növbədə qrafikdə Ələt məntəqəsindən əldə edilən məlumata əsasən belə nəticəyə gəlmək olar: 2000-2003-cü illərdə yağıntının miqdarında artım, 2005-ci ilə qədər azalma və sonrakı illərdə yenidən artım müşahidə olunub.



Şəkil 3. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahil zonasının müxtəlif məntəqələrində illik orta yağıntının zamana görə dəyişməsi

Xaçmaz stansiyasından əldə edilən məlumatlara əsasən 2000-2001-ci illərdə yağıntının orta miqdarında artım, sonrakı illərdə isə azalma müşahidə olunduğunu söyləmək olar. Neftçala stansiyasında yağıntının çoxillik miqdarı 2000-2001-ci illərdə azalıb, 2002-ci ildən sonra kəskin artım və 2003-cü ildən sonra isə yenidən azalma müşahidə olunub.

Əldə edilən nəticələr Xəzər dənizinin sahil zonasının sadalanan meteoroloji parametrlərə əsasən iqlim potensialının qiymətləndirilməsinə imkan verir. Nəticələr ümumi şəkildə aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Xəzər dənizi Azərbaycan sahil zonasının iqliminin inteqralının qiymətləndirilməsi

İqlim elementləri	Bakı	Neftçala	Lənkəran	Xaçmaz	Siyəzən
Havanın temperaturu, °C	15,01	15,67	-	13	-
Suyun temperaturu, °C	15,9	-	16,4	-	15
Yağıntı, mm	222	306	-	282	-

## ƏDƏBİYYAT

1. Гидрология и гидрохимия морей. Том IV. Каспийское море. Выпуск 1. Гидрометеорологические условия. Санкт-Петербург «Гидрометеониздат», 1992. 360 с.
2. Мəmmədov R.M. Xəzər dənizinin hidrometeorologiyası. // Bakı, Avrora nəşr. 2013, 176 səh.
3. Мамедов Р.М. Гидрометеорологическая изменчивость и экогеографические проблемы Каспийского моря // Изд. «Елм». -Баку. -2007. -454с.



**ОЦЕНКА КЛИМАТА ПРИБРЕЖНЫХ ЗОН КАСПИЙСКОГО МОРЯ****Р.М. Маммедов, Л.А. Гасанлы**

В статье использовались метеорологические параметры прибрежной зоны Каспийского моря и обсуждается тема оценки потенциала климата прибрежной зоны.

**EVALUATION OF THE CLIMATE POTENTIAL IN THE COASTAL ZONE OF THE CASPIAN SEA****R.M. Mammedov, L.A. Hesenli**

The article discusses evaluation of the climate potential of seashore according to developed graphs using meteorological parameters of the Caspian seashore area in Azerbaijan.

**Новые печатные издания:**

S.T. Mirzəyeva.  
Aviasiyada insan amili.  
Bakı, 2014. - 56 səh.

**Наш адрес:**  
AZ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az

PƏHSİL METODOLOGİYASI VƏ TƏLİM

**POLYSEMY OF WORDS IN THE ENGLISH LANGUAGE****V.M. İvaşenko**

National Aviation Academy

*One of the features of the words in the English language – polysemy- is considered in the article. Many English words, having polysemy, still keep their first meaning, though it isn't always possible. Sometimes it is impossible to determine the transient distinction of polysemy words into homonyms.*

Most words of the English language are polysemantic. Highly developed Polysemy is one of the characteristic features of the English language. We say that a word is polysemantic when it has many meanings. Thus the noun *air* has the meanings: “the mixture of gases that surrounds the earth and which we breathe”; “a very light wind”; “a tune or melody”; “a style or manner”; “a way of acting or behaving”. In a polysemantic word the main (or central) and secondary meanings are distinguished. In the above case the main meaning of the word *air* is “the mixture of gases that surrounds the earth and which we breathe”, all the other meanings are secondary. The word is polysemantic in the language but in actual speech it is always monosemantic, that is, it has only one meaning. It is the context that makes the polysemantic word monosemantic, e.g.

The air was close and dusky. (*E. Bowen*)

He looked at him with a piteous air of uncertainty. (*A. Christie*).

In the first sentence the meaning of the word *air* is “the mixture of gases”, whereas in the second sentence the meaning is “a way of acting or behaving”. There is an obvious semantic connection, direct or indirect, between the secondary meanings and the central meaning. Thus, the word *hand* is the name of the part of the body – ‘the end of the arm beyond the wrist’, and this meaning is its central meaning; its secondary meanings are: ‘a worker in a factory or dockyard’; ‘a member of a ship’s crew’; ‘a person who does something’; ‘skill with the hands’; ‘a pointer on a watch or clock’; ‘a side or direction’; ‘handwriting’; ‘a signature’; ‘a measurement (four inches, the breadth of the hand)’. All these meanings are in some way or other connected with the central meaning – ‘the terminal part of human arm’.

It is due to this particular semantic interrelation that we consider all these meanings as forming different meanings of one and the same word. There are cases, however, when the central and the secondary meanings of the same word drift apart to such an extent that there is no obvious semantic connection between them. Now polysemy is broken and gives place to lexical homonym, whereas the unity of the word is destroyed.

As an example of this process we may take the word *apron*: “a piece of clothing that covers the front part of your clothes and is tied around your waist, worn to keep your clothes clean, especially while cooking”; “the hard surface in an airport on which planes are turned around, loaded, unloaded, etc.” There might be dubious cases when it is hardly possible to say where polysemy ends and where homonymy begins. To give only one example: *foot* – *the part of your body* and *foot* – *a unit for measuring length*. Are they the two meanings of the polysemantic word or are they homonyms?

The problem of polysemy is one of the vexed questions of lexicology. It is sometimes impossible to draw a line of demarcation between a derivative meaning of a polysemantic word and a separate word, i.e. a word that has broken its semantic ties with the head word and has become a homonym to the word it was derived from.

“Polysemy is a category of lexicology and as such belongs to language-as-a-system. In actual everyday speech polysemy vanishes unless it is deliberately retained for certain stylistic purposes.



A context that does not seek to produce any particular stylistic effect generally materializes but one definite meaning.

### LITERATURE

1. I.R. Galperin. Stylistics. M.: Высшая школа, 1981.
2. Longman. Dictionary of Contemporary English. New Delhi, 2003.
3. А.А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968.
4. N.E. Enkvist. Linguistic Stylistics. Mouton, the Hague, 1973.

### ПОЛИСЕМИЯ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В.М. Иващенко

В данной статье рассматривается одна из особенностей слов в английском языке – полисемия. Многие слова английского языка, обладая полисемией, все же сохраняют свое первоначальное значение, однако это не всегда возможно. Определить грань перехода полисемии слов в омонимы порой становится невозможно.

### İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN POLİSEMİYASI

V.M. İvaşenko

Bu məqalədə ingilis dilində sözlərin xüsusiyyətlərindən biri olan polisemiya bəhs olunur. İngilis dilində polisemiya malik olan əksər sözlər öz ilkin mənalərini qoruyub saxlayırlar, lakin bu həmişə mümkün olmur. Polisemiyalı sözlərin omonim sözlərə keçməsinə müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik yaradır.

### Новые печатные издания Национальной Академии Авиации!

Sardarlı R.M.  
Metrology, standardization,  
certification and quality control.  
Baku, 2014, 111s.

Наш адрес:  
АЗ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az

### BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ BU MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN İSTİFADƏ EDİLƏN TARİF METODLARI

S.H. Pürhani, R.F. Kərimov

Milli Aviasiya Akademiyası

*Elmi məqalədə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin vacibliyi, bu sahədə dövlətin rolu, funksiyaları və vəzifələri, eləcə də xarici ticarətin tənzimlənməsində tarif metodlarından istifadə edilməsi, ticarətin tənzimlənməsi prosesində tarif metodlarının hansı alətlərin daha səmərəli istifadə olunması daha məqsəduyğun kimi məsələlər izahlı şəkildə təhlil olunmuşdur.*

Beynəlxalq ticarətin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi iqtisadi münasibətlərin mühüm hissəsini təşkil edən, proseslərin dünyanın ümumi iqtisadi inkişafı fonunda institusional struktur baxımından daha sürətlə mürəkkəbləşməsidir. Bu həm də ona görə vacibdir ki, müasir şəraitdə xarici əlaqələr bir çox hallarda iqtisadi səmərəlilik baxımından yaradılır.

Xarici ticarət fəaliyyət milli istehsal prosesinin tərkib hissəsidir. Ölkənin həyata keçirməkdə olduğu iqtisadi islahatlar göstərir ki, bu iqtisadi islahatlar dövlətin xarici ticarət fəaliyyəti sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin tərkib hissəsidir. Dövlət xarici iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına makrosəviyyədə baxır və global iqtisadi münasibətləri həll edir. Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi o vaxt səmərə verir ki, onun fəaliyyət mexanizmi, metod və prinsipləri respublikada aparılan iqtisadi islahatların prinsiplərinə uyğun olsun. Bundan əlavə beynəlxalq ticarət sahəsində aparılan islahatlar mövcud təsərrüfat mexanizminin dünya iqtisadiyyatına inteqrallaşmasına uyğun olmalıdır. Bu, respublikanın beynəlxalq bazara çıxmaq imkanlarını genişləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət münasibətlərin formalaşması sahəsində aparılan islahatlar keçid dövrünün üstünlükləri və çatışmazlıqlarını özündə əks etdirir. Xarici ticarət fəaliyyətin formalaşması zamanı ölkə suverenlik mövqeyindən çıxış etməlidir. O, hər şeydən əvvəl ölkənin vahidliyi baxımından araşdırılmalıdır. Ölkənin suverenliyi və xarici ticarət fəaliyyət sahəsindəki siyasəti aşağıdakı halların üstünlüyü baxımından nəzərə alınır:

- Ölkənin iqtisadiyyatı açıq olmalıdır;
- Xarici ticarət fəaliyyətdə ilk başlangıç iqtisadi münasibətlərin məqsədyönlü olmasıdır;
- Xarici ticarət resursa qənaət əsasında qurulmalıdır, yəni məhsul ixracatında son məhsul daha çox xüsusi çəkiyə malik olmalıdır.

Xarici ticarət fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində ticarət siyasətinin inzibati qanunauyğunluğunun hüquqi normativ bazası. Məhdudlaşdırıcı məqsəd səviyyələri rəqlamentləşdirilir (lisenziyaların verilməsi, yeni texnologiyaların alınması); xarici ticarət münasibətlərdə iştirak edən dövlətlərlə hesablaşma qaydası, maliyyə məsələləri, gömrük tarifi və vergi sistemi getdikcə təkmilləşməlidir; idxal və ixrac və həmin münasibətlərdə iştirak edən şəxslər, subyektlər üzrə vətəndaşlıq qanunçuluğu təkmilləşdirilməlidir və xarici ölkələrlə beynəlxalq arbitraj və digər qanunların təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər daha da təkmilləşdirilməlidir.

Xarici ticarət fəaliyyətin formaları dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf səviyyəsindən və xüsusiyyətlərindən asılıdır. Ona görə də bu formaların tərkibinin yenilənməsi, onların hər hansının prioritetliyini dəyişə bilər. Təbiidir ki, bu səbəblərin bu formalar üzrə fəaliyyəti dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini də dəyişir.

Xarici ticarət fəaliyyətin tənzimlənməsi əsasən liberal və proteksionist siyasəti formasında həyata keçirilir. Liberal siyasətdə əsasən dövlət xarici iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə etmir, xarici ticarətin tələb, təklif və digər bazar amillərinin təsiri altında inkişafını əks etdirir.

Real həyatda nə dövlətin tamamilə xarici iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə etməməsi və yaxud da dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətdən tam təcrid olunmasına gətirib çıxaran avtarkiyaya rast



gəlinməyə də, öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı dövlətlər ticarətin dünyadan tam təcridinə (Albaniya, Cənubi Koreya, Kuba) və xarici ticarətin rejiminin tam liberallaşmasına (İslandiya, Singapur) yaxınlaşmışlar. Proteksionist siyasət isə xarici ticarət fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran tədbirlər sistemidir.

Xarici ticarət fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Təsnifləşdirmə əlamətlərindən asılı olaraq bu tənzimləmə iqtisadi və inzibati, tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsinə bölünür. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi metodları ticarət siyasətinin iqtisadi vasitələrinə - gömrük rüsumları, vergilər və gömrük rüsumları, vergilər və gömrük yığımlarının tətbiqinə əsaslanır. İnzibati metodlara dövlət qaydaları, normativlər, qadağalar daxildir ki, onların köməkliyi ilə dövlət xarici ticarət fəaliyyətin subyektlərinə bilavasitə təsir göstərilməsini həyata keçirir, onların fəaliyyətinin müxtəlif tələblərini cəmiyyətin maraqları naminə reqlamentləşdirir. Tarif metodları xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsası hesab olunur. O daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilir.

Ümumilikdə götürüldükdə isə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi metodları iki qrupa ayrılır: tarif metodları və qeyri-tarif metodları. Sonuncu özü də üç yerə bölünür: kəmiyyət məhdudiyyətləri, gizli və maliyyə.

Tarif metodları ilə xarici ticarət fəaliyyətin tənzimlənməsi zamanı bu kimi ticarət siyasəti alətlərindən istifadə edilir: gömrük rüsumları və tarif kvotaları

Dövlətin xarici ticarət fəaliyyəti tənzimləmə istiqamətlərinin əsas hissəsi daxili bazarın xarici rəqabətin arzuolunmaz təsirindən mühafizəsinə yönəldiyindən bu vəzifələr əsasən xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Tarif tənzimlənməsi xarici ticarət fəaliyyətin tənzimlənməsinin həm ənənəvi, eyni zamanda aktiv istifadə edilən vasitələrindən hesab edilir. Tarif tənzimlənməsi mallara idxal və ixrac rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və dövlət həmin rüsum dərəcələrini qaldıraraq-endirməklə xarici iqtisadi fəaliyyəti, bir sözlə xarici ticarəti tənzimləyir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin müdafiəsini, ictimai qaydaların, insanların həyat və sağlamlığının, cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasını, həmçinin ölkənin gömrük sərhədlərindən malların keçirilməsi zamanı gömrük ödənişləri alınması yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasını təmin edir.

Xarici ticarət fəaliyyətin tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəlilişdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- Valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda müntəzəm dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Müasir dövlətin gömrük tarifi – ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas vasitəsidir. Tarif təşkil edilməsində bir neçə əsas istiqamətlər vardır ki, onlar tarifi kəsərli olmasına təsir edir. Bunlar əsasən tətbiq edilən gömrük rüsumları növlərinin seçilməsi, tariflərin strukturunun formalaşdırılması, tarif təsnifatı sisteminin işlənməsi, gömrük rüsumu tutulması məqsədilə idxal olunan malların mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsi metodikasının hazırlanması istiqamətləridir. Gömrük tarifi iqtisadi rolunu onunla bağlıdır ki, rüsumlar, malın qiymətinə təsir edərək və milli bazarı qoruyaraq, kapital yığına, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin normasına və yaranma templərinə aktiv təsir göstərir, istehsalın milli və beynəlxalq şəraitlərindəki fərqləri tarazlaşdırır.

“Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifi formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin

Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir. Qanunda gömrük tarifi aşağıdakı kimi tərif verilmişdir:

Tarif - Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin Əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

Gömrük tarifi bir qayda olaraq aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- müxtəlif malların idxalına rüsum dərəcələrinin diferensiasiyası yolu ilə idxalın optimal əmtəə strukturunu formalaşdırır;
- qiymətqoyma mexanizminin tərkib hissəsi kimi sosial mühitə və müəssisələrin fəaliyyətinin təsərrüfat nəticələrinə təsir göstərir;
- xarici rəqabətin əhəmiyyətli zərər vura biləcəyi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı milli sahələrini müdafiə edir;
- aktiv xarici ticarət siyasəti aparılmasına, ölkə mallarının bazarlara çıxarılmasını asanlaşdırmaq haqqında ticarət danışıqları zamanı qarşı tərəfə təzyiq göstərməyə, azad ticarət zonaları, gömrük ittifaqları yaratmağa imkan verir;
- idxal və ixracın nisbətlərinin, valyuta xərclərinin və daxilolmalarının nisbətlərinin optimallaşdırılmasına, əlverişli ticarət balansının yaranmasına kömək edir.

Gömrük tarifi qiymət yaradıcı rolunu (idxal malının qiymətini artıran dəyər bariyerinin yaradılması) daha çox nəzərə çarpır. Bu rol mallar üzrə müxtəlifdir. Bəziləri (xammal, yarım fabrikatların bəzi növləri) üzrə az əhəmiyyətli, digərləri (hazır sənaye məmulatları və kənd təsərrüfatı malları) üzrə isə çox əhəmiyyətlidir.

Gömrük rüsumu – mallar (Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən istənilən əmlak, o cümlədən, istilik, elektrik enerjisi və energinin digər növləri) Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilərkən və ya bu ərazidən çıxarılanda Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqq olmaqla yanaşı, həm də bu cür idxal və ixracın mühüm şərtidir.

Gömrük rüsumları üç əsas funksiyayı yerinə yetirir:

1. Fiskal funksiya. Bu funksiya həm idxal, həm də ixrac rüsumlarına aiddir, çünki onlar dövlət büdcəsinin gəlir maddələrindən biri kimi çıxış edirlər. Bu funksiyanın mahiyyəti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsidir. Ümumdövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin dövlət büdcəsinə toplanması, məhz bu funksiya vasitəsilə həyata keçirilir.

2. Proteksionist funksiya. Bu funksiya idxal rüsumlarına aiddir, çünki onların köməyi ilə dövlət yerli istehsalçıları arzuolunmaz xarici rəqabətdən qoruyur. Daxili bazarı qorumaq üçün idxal rüsumlarının artırılmasının əsas səbəbi yerli malların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasından irəli gəlir. Eyni zamanda ölkəni xarici mallardan asılı vəziyyətə salmaq, nəinki iqtisadi təhlükəsizliyə, həm də milli təhlükəsizliyə ciddi problemlər yarada bilər.

3. Balanslaşdırıcı funksiya. Bu funksiya ixrac rüsumlarına aiddir, çünki onların köməyi ilə daxili qiymətləri bu və ya digər səbəbdən dünya qiymətlərindən aşağı olan malların ixracının qarşısını alır.

Gömrük rüsumlarının qoyuluşunun üç metodu mövcuddur: advalor, spesifik və kombinə edilmiş.

Advalor rüsumlar malın gömrük dəyərində əsasən faizlə hesablanır. Malın gömrük dəyəri malın “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa uyğun olaraq müəyyənləşdirilən və aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunan dəyəridir:

- Maldan rüsum tutulması üçün;
  - Xarici iqtisadi əlaqələr və gömrük statistikasının aparılması, ticarət-iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi, o cümlədən xarici iqtisadi əməliyyatlara valyuta nəzarəti;
  - Bu sahədə bank hesablaşmalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər.
- Gömrük dəyəri bir neçə üsulla hesablanır və həmin üsullar aşağıdakılardır:
- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə;



- eyni malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Gətirilən malların sövdələşmə qiymətinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsi gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas üsuludur. Bu üsula görə gömrük ərazisinə gətirilən malın gömrük dəyəri həmin mal gömrük sərhədindən keçirilərkən gətirilən mal üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir (limana və ya digər gətirilmə yerinədək). Gömrük dəyəri müəyyən edilərkən sövdələşmə qiymətində nəzərə alınmayan aşağıdakı xərc maddələri bu zaman həmin qiymətə daxil edilir:

a) malın hava və dəniz limanına, yaxud İdxal edilən ölkənin gömrük ərazisinə daxil olduğu digər hər hansı bir yerədək gətirilməsi xərcləri:

- nəqliyyat xərcləri;
- malın yüklənmə, boşaldılma və yenidən yüklənmə xərcləri;
- sığorta xərcləri;

b) alıcının çəkdiyi xərclər:

- malın alınması üçün komisiyon xərcləri istisna olmaqla, komisiyon və broker mükafatlandırılmaları üzrə xərclər;

- konteynerlərin və çoxişlənən taranın dəyəri

- qablaşdırma materiallarının və işlərinin dəyəri də daxil olmaqla qablaşdırma dəyəri və s.

Eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulundan istifadə olunduqda əvvəlcə eyni mallar müəyyənləşdirilir və aşağıdakı parametrlərə uyğun gələn mallar seçilir:

- fiziki xüsusiyyətlərinə görə;
- keyfiyyətinə və bazardakı nüfuzuna görə;
- malın mənşə ölkəsinə görə;
- istehsalçısına görə.

Eyni malların sövdələşmə qiyməti gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün o vaxt əsas götürülə bilər ki, bu mallar:

a) İdxal edilən ölkə ərazisinə gətirilmək üçün satılsın;

b) qiymətləndirilən malların gətirilməsi ilə eyni bir vaxtda və ya 90 gündən artıq olmamaqla həmin vaxtdan əvvəl gətirilsin;

c) qiymətləndirilən mallarla eyni kommersiya şərtləri ilə təxminən eyni miqdarda gətirilsin.

Malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulu istifadə edildiyi halda, gətirilən mallarla eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti əsas götürülür. Bu zaman eynicinsli mallar dedikdə, bütün xüsusiyyətlərinə görə eyni olmasa da, qiymətləndirilən mallarla eyni vəzifələri yerinə yetirən və kommersiya baxımından bir-birini əvəz edə bilən mallar başa düşülür. Malların eynicinsli olması onların keyfiyyətinə, əmtəə nişanının olmasına, bazardakı nüfuzuna və mənşə ölkəsinə görə müəyyən edilir.

Dəyərin çıxılması üsulu ilə gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi qiymətləndirilən eyni və eynicinsli mallar ölkə ərazisində öz ilkin vəziyyətini dəyişdirmədən satıldıqda tətbiq olunur. Dəyərin çıxılması üsulu ilə malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün mal vahidinin o qiyməti əsas götürülür ki, bu qiymətlə qiymətləndirilən malın gətirildiyi tarixdən 90 gündən gec olmayaraq ölkə ərazisində qiymətləndirilən eyni və eynicinsli malların ən böyük partiyası satıcı ilə qarşılıqlı asılılığı olmayan sövdələşmə iştirakçısına satılsın. Dəyərin toplanması üsulu ilə gömrük dəyəri müəyyən edilərkən, malın aşağıdakıların toplanması yolu ilə hesablanmış qiyməti əsas götürülür:

- 1) materialların dəyəri və istehsalçı tərəfindən qiymətləndirilən malın istehsal xərcləri;
- 2) ixrac edən ölkədən eyni növlü malların idxal edilən ölkəyə satışı üçün səciyyəvi olan ümumi xərclər, o cümlədən nəqliyyat, yüklənmə yerinədək sığorta xərcləri və s.;
- 3) İdxal edilən ölkəyə belə malların göndərilməsi nəticəsində ixrac edənə əldə etdiyi mənfəət.

Əgər malın gömrük dəyəri digər üsulların tətbiqi nəticəsində müəyyən edilə bilmirsə, onda qiymətləndirilən malların gömrük dəyəri beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən edilir və ehtiyat üsulundan istifadə edilir.

Ehtiyat üsulu ilə malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün aşağıdakılar əsas götürülə bilər:

- ölkənin daxili bazarında malın qiyməti;
- ixrac edən ölkənin üçüncü ölkələrə göndərdiyi malların qiyməti;
- malın kortəbii müəyyən edilmiş və ya dəqiqləşdirilməmiş qiyməti.

Advalor rüsumlar əsasən malın satış qiymətinə proporsional olaraq müəyyən olunur və adətən bir mal qrupuna daxil olan müxtəlif keyfiyyət xarakteristikasına malik mallara tətbiq edilir. Advalor rüsumların müsbət cəhəti odur ki, malın qiymət dinamikasından asılı olmayaraq, daxili bazarın birmənalı qorunmasına şərait yaradır, dəyişən isə yalnız büdcə gəlirləri olur. Mənfi cəhəti isə odur ki, advalor rüsumun tətbiqi zamanı malın gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxır ki, bu da qiymətə müxtəlif iqtisadi və hüquqi amillərin təsiri nəticəsində onların tez-tez dəyişməsi ilə əlaqədar müəyyən çətinliklər yaradır. Digər tərəfdən, advalor rüsumun tətbiqi subyektiv qiymətləndirmə ilə bağlı olduğundan süni istifadə hallarına yol açır.

Spesifik rüsumlar isə malın hər vahidinə konkret rəqəmlə müəyyən edilir və əsasən standart mallara tətbiq edilir. Lakin spesifik rüsumlarla gömrük müdafiəsinin səviyyəsi malın qiymətinin dəyişməsindən sıx asılıdır.

Kombinə edilmiş rüsumlar advalor və spesifik rüsumların birgə tətbiqi ilə müəyyənləşir.

Gömrük rüsumları bütün sərhədboyu dövriyyəyə şamil olunur. Gömrük rüsumları gömrük sərhədini keçməsi faktı ilə qüvvəyə minən və xarici ticarət dövriyyəsi mallarına tətbiq edilən dolay vergi növ müxtəlifliklərindən biridir. Gömrük rüsumları bütün əsas vergi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir:

- gömrük rüsumlarının ödənişi də məcburi xarakter daşıyır və dövlət hakimiyyət məcburiyyəti ilə təmin edilir;
- gömrük rüsumları göstərilən xidmətin əvəzi deyil və qarşılıqsız tutulur tutulur;
- gömrük ödənişlərindən daxilolmalar konkret dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmamışdır.

Gömrük rüsumlarının vergi təbiətli olması onları daha çox gömrük yığımları ilə müqayisə etdikdə gözə çarpır. Gömrük rüsumlarından fərqli olaraq, gömrük yığımları – mal qismində ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin, habelə müşayiət olunmayan baqajda, beynəlxalq poçt göndərişlərində keçirilən kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş ödəmələrdir. Deməli, gömrük yığımları idxal və ixraca məşğul olanlara gömrük orqanlarının göstərdiyi xidmətin qarşılığında aldığı ödəmələrdir.

Verginin bütün əsas elementləri gömrük rüsumlarına da xasdır. Vergi sistemində olduğu kimi, gömrük rüsumlarına da güzəştlər tətbiq olunur. Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ölkənin ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsum ödənişindən azad etmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür.

Ümumiyyətlə isə gömrük rüsumlarından aşağıdakılar azad edilir:

- yüklərin, baqajın və sərnişinlərin beynəlxalq daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat vasitələri, habelə onların yolboyu, dayanacaqlararası məntəqələrdə normal istismarı üçün lazım olan və ya həmin nəqliyyat vasitələrinin qəzasının (sınmasının) nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi ilə xaricdən alınmış maddi-texniki təchizat və tədarük malları, yanacaq, ərzaq və digər əmlak;
- dənizdə balıq ovlayan ölkənin gəmilərinin və ölkənin hüquqi və fiziki şəxsləri tərəfindən icarəyə (fraxta) götürülmüş gəmilərin fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə ölkənin gömrük ərazisindən çıxarılan maddi-texniki təchizat və tədarük malları, yanacaq, ərzaq və başqa əmlak, habelə həmin gəmilərdə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən vətəgəçilik məhsulları;



- ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, gömrük sərhədi ərazisindən çıxarılan ölkənin valyutası və bu əraziyə gətirilən xarici valyutalar, qiymətli kağızlar;

- texniki yardım da daxil olmaqla təmənnasız yardım və xeyriyyə məqsədi ilə dövlətlərin, hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən çıxarılan mallar, habelə qrant haqqında müqaviləyə və ya qərara əsasən qrant kimi alınan pul və (və ya) digər maddi yardımlar;

- üçüncü ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş və ölkənin gömrük ərazisindən tranzit rejimi ilə gömrük nəzarəti altında keçən mallar;

- ölkə ərazisinə qaytarılan milli mədəniyyət sərəvətləri;

- kütləvi informasiya vasitələri — kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının ixracına, habelə fəaliyyətinin təşkili üçün idxal etdikləri avadanlıq, zəruri xammal və digər vasitələrə görə.

Gömrük rüsumlarının növbəti elementi onun dərəcəsidir. Gömrük rüsumlarının dərəcələri Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir. Gömrük rüsumlarının dərəcələri gömrük sərhədindən mal keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz. Cəlb olunma obyektinə görə gömrük rüsumları iki yerə - idxal və ixrac gömrük rüsumlarına bölünür.

İdxal gömrük rüsumlarının dərəcələri malın mənşə ölkəsindən asılı olaraq differensasiya olunur. Əgər idxal olunan malın mənşə ölkəsi ilə həmin ölkə arasında əlverişli ticarət rejimi mövcuddursa, onda idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və gömrük rüsumuna cəlb olunmayan malların siyahısı ölkə tərəfindən müəyyən olunur. İdxal rüsumları ölkənin daxili bazarını xarici rəqabətdən qoruduğu halda proteksionist funksiyasını yerinə yetirir. Bu halda təkcə idxal olunan malların deyil, həm də yerli malların qiyməti dünya qiymətləri səviyyəsinə qalxır.

İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri də idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri kimi müəyyən olunur. İxrac rüsumları gömrük-tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyasının həyata keçirilməsində birinci dərəcəli rol oynayır. Gömrük orqanlarının yığdığı vergilərin 50%-dən çoxu məhz ixrac rüsumlarının payına düşür.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə idxal rüsumlarının yüksək olmasının əsas səbəbi ölkə sənayesini xarici rəqabətdən qorumaqdır. Ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə idxal rüsumlarının miqdarı tərs mütənəsbdir. Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara mövsümi rüsumlar tətbiq oluna bilər. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət ildə altı aydan çox ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq oluna bilər: xüsusi rüsumlar; antidempinq rüsumları və kompensasiya rüsumları.

Xüsusi rüsumlar o hallarda tətbiq olunur mallar Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbiri kimi və digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrı-seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Antidempinq rüsumları idxal olunan malların qiyməti ölkənin gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, eyni zamanda həmin mallar ölkə daxilində onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən malların istehsalı və ya ixracı zamanı birbaşa və dolaylı subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, habelə ölkədə bu malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Xüsusi növ rüsumların formalaşması və tətbiqi qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunur. Xüsusi növ rüsumların (xüsusi, antidempinq və kompensasiya) tətbiqindən əvvəl Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarının təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq on gün

müddətində təhqiqat aparılır. Təhqiqat zamanı çıxarılan qərarlar kəmiyyətə müəyyən edilmiş məlumatlara əsaslanır.

Hər bir xüsusi hal üçün aparılan təhqiqatın nəticələrinə görə rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir və onların dərəcələri təhqiqatın müəyyən etdiyi qiymətlərin dempinq azaldılmasının, subsidiyanın və aşkar edilmiş ziyanın məbləğinə mütənəsb olmalıdır.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə əlaqədar tariflərin strukturu da mürəkkəbləşmişdir. Belə ki, əvvəllər fərq qoyulmadan bütün ölkələrə qarşı bir rüsum tətbiq edildiyindən birsütunlu tariflər mövcud idi. Hazırda isə dövlətlərin iqtisadi-hüquqi münasibətlərindən asılı olaraq tətbiq edilən differensial gömrük rüsumlarının, yəni avtonom, konvension və preferensial rüsumların səviyyəsini əhatə edən çoxsütunlu tariflər tətbiq edilir.

Avtonom rüsumlar – dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən birtərəfli qərarlara əsaslanaraq tətbiq edilən rüsumlardır. Adətən gömrük tarifinin tətbiqi dövlətin parlamenti tərəfindən qanun şəklində qəbul edilir. Ancaq gömrük rüsumlarının konkret dərəcələri əlaqədar idarələr, nazirliklər tərəfindən müəyyən edilir.

Konvension (razılaşdırılmış) rüsumlar – ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalar əsasında və ya gömrük ittifaqi haqqında müqaviləyə əsasən müəyyən edilir.

Preferensial rüsumlar – çoxtərəfli müqavilələr əsasında inkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxal olunan mallara tətbiq edilən, adi gömrük tariflərinə nisbətən aşağı dərəcələrə malik rüsumlardır. Bu rüsumların məqsədi ixracın genişləndirilməsi hesabına həmin ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin etməkdir.

Dərəcə tipinə görə daimi (dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən birdəfəlik qəbul edilən və hər hansı bir səbəbə görə dəyişdirilməyən) və dəyişkən (müəyyən səbəblərə - dünya və daxili qiymət səviyyələrinin dövlət subsidiyalarının dəyişməsinə və s. görə dəyişdirilə bilən gömrük tarifləri, dərəcələri) rüsumlar fərqləndirilir.

Hesablama üsuluna görə nominal (gömrük tarifində göstərilən tarif dərəcələri) və effektiv (hazır məhsula onun hissələrinin və detallarının onun idxalına qoyulan rüsumların səviyyəsinə görə hesablanan gömrük rüsumlarının real səviyyəsi) rüsumlar mövcuddur.

Bir çox ölkələrdə tariflərin strukturu hazır məhsulun milli istehsalçılarını qoruma da xammal və yarımfabrikat idxalına elə də təsir göstərmir. Buna tarif eskalasiyasının köməyi ilə nail olunur. Tarif eskalasiyası dedikdə, malların emal səviyyəsi artdıqca onlara tətbiq edilən gömrük vergi qoymasının səviyyəsinin artımı başa düşülür. Xammaldan hazır məhsula hərəkət etdikcə rüsum dərəcələri nə qədər çox yüksəlsə, hazır məhsul istehsalçılarının xarici rəqabətdən müdafiə səviyyəsi bir o qədər yüksək olur.

İdxal tarifi müəyyən mənada özündə daxili bir ziddiyyət daşıyır. Bu ziddiyyət özünü istehsalçıların və istehlakçıların maraqlarının üst-üstə düşməməsində göstərir. Bu, gömrük siyasətinin tarif kvotası adlandırılan aləti ilə aradan qaldırılır. Tarif kvotası dedikdə, dərəcələri idxalın həcmindən asılı olan dəyişkən gömrük rüsumlarının müxtəlifliyi başa düşülür. Müəyyən edilmiş kəmiyyət çərçivəsində həyata keçirilən idxal zamanı ona baza tarif dərəcəsi tətbiq edilir və əksinə, idxalın həcmi müəyyən edilmiş səviyyəni keçdikdə ona münasibətdə daha yüksək tarif dərəcəsi tətbiq edilir.

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının gömrük məəcəsi.
2. "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu.
3. K. Heydərov, C. Həsənov. 0 Azərbaycan gömrük xidməti yeni dünya-təsərrüfat münasibətləri şəraitində, Bakı-1998.
4. www.anl.az - Milli kitabxananın rəsmi saytı.
5. www.dgk.gov.az – AR-nın Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi saytı.



**THE NEED FOR REGULATION OF INTERNATIONAL TRADE  
AND TARIFF METHODS USED FOR THESE PURPOSES**

**S.H. Purhani, R.F. Karimov**

*The need for state regulation of international trade and economic relations, which forms an important part of the process of world economic growth, complication of the background of the institutional framework in terms of speed. This is also why it is important that, in terms of economic efficiency in many cases the conditions have been created for foreign affairs. Foreign trade is an integral part of the process of national construction activity. Implementation of economic reforms in the country shows that the economic reforms carried out in the field of foreign trade policy is an integral part of the state. State looks at macroeconomic and global economic relations, foreign economic relations, the formation of a solution.*

**ВАЖНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ  
ТОРГОВЛИ И ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ЭТИХ ЦЕЛЕЙ ТАРИФНЫЕ МЕТОДЫ**

**С.Г. Пурхани, Р.Ф. Керимов**

*Важность государственного регулирования международной торговли является важной частью экономических отношений и ее роль в общемировом экономическом развитии, с точки зрения институциональной структуры, очень сложна. Главной ролью государственного регулирования международной торговли является то, что связано с торговлей и является составной частью национального производственного процесса.*

*Проведение в стране экономических реформ во внешнеторговой сфере является целенаправленной политикой государства.*

**Новые печатные издания:**

**I. Amirov, M. Ahmadli**  
Transportation of dangerous goods by air.  
(Approved by state civil aviation administration  
of Azerbaijan Republic)  
Baku 2014, 144s

**Наш адрес:**  
АЗ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21-85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az

**К ВОПРОСУ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА**

**Э.Н. Мамедов**

Национальная Академия Авиации

*Статья посвящена вопросам изучения состояния рынка труда в Азербайджане за последние 10 лет. Особое внимание обращается на правовую основу и материальную базу функционирования данной отрасли. На основе анализа динамики численности и уровня заработной платы работников воздушного транспорта, а также характера взаимодействия и сравнительного анализа с другими секторами экономики определяется степень влияния этого вида транспорта на социально – экономическую жизнь страны. В статье предлагается уделить особое внимание вопросам начисления пенсионных выплат работникам авиации и пр.*

Важнейшим условием становления любого суверенного стабильно развивающегося государства является формирование эффективной социально ориентированной экономики, что предполагает рациональное использование всех имеющихся в государстве ресурсов, в том числе и человеческого потенциала. Экономика Азербайджана находится на этапе перехода к современному рыночному хозяйству, а азербайджанское общество переживает процесс трансформации и формирования новой социальной структуры рынка труда.

С приобретением независимости в Азербайджанской Республике стал создаваться новый механизм регулирования занятости. Существенная работа проведена в области правового регулирования занятости. Трудовой Кодекс, Закон "О занятости", Закон "О трудовой миграции" и другие нормативно-правовые акты отражают изменения социально-экономической формации и играют большую роль в становлении социально-ориентированного общества. Создание Главного Управления занятости, Государственной инспекции труда, Миграционного управления является результатом совершенствования структуры исполнительной власти, занимающейся регулированием занятости населения в республике. Также в Азербайджане набирает силу и совершенствует работу Государственная служба занятости. Дальнейшее продвижение страны по пути модернизации выдвигают на передний план проблему формирования эффективного рынка труда и результативной государственной системы его регулирования, соответствующей современным требованиям. Без решения этой задачи невозможно повысить эффективность экономического развития, обеспечить предложение рабочей силы соответствующего качества при одновременном повышении качества спроса на труд, что, в свою очередь, неразрывно связано с реформированием структуры экономики, обеспечением высоких темпов и качества экономического роста.

Характерными особенностями рынка труда в Азербайджане являются значительная разница в уровне занятости по отраслям и регионам республики, скрытая безработица в аграрном секторе в связи с преобразованиями в экономике, усиление оттока трудоспособного населения республики за пределы страны и из отдельных регионов в столицу, низкий уровень оплаты труда, высокие темпы роста занятости в неформальном секторе экономики, низкий уровень официально зарегистрированной безработицы, наличие беженцев и вынужденных переселенцев.

Для развития рынка труда необходимо присутствие государства, которое обеспечивает ряд мероприятий для его успешного функционирования. Государство обеспечивает всех граждан, независимо от расы, национальности, религии, языка, пола, семейного положения, общественно-социальной принадлежности, места жительства, имущественного положения, убеждений, принадлежности к политическим партиям, профессиональным союзам и другим общественным объединениям, равными возможностями для осуществления права на труд и свободный выбор занятости; Также оно создает условия для свободного волеизъявления граждан при выборе трудовой деятельности и вида занятости. Велика роль государства в



обеспечении социальной защиты безработных, осуществление специальных мер, оказывающих содействие обеспечению занятости граждан, испытывающих затруднения с трудоустройством, а также в координировании деятельности в области занятости с другими направлениями экономической и социальной политики. Для нас особый интерес представляет роль государства в развитии транспортного рынка в Азербайджане в целом, и рынка воздушных перевозок – в частности. Для этого, в первую очередь, обратимся к официальным цифрам, отображающим состояние экономики в стране. По информации Государственного комитета статистики Азербайджана, на 1 мая 2012 года, численность экономически активного населения в Азербайджане составила 4 миллиона 632 тысячи человек, из которых 4 миллиона 385,6 тысячи человек задействованы в разных отраслях экономики и социальной сферы.

Сведения о количестве трудоспособного населения в Азербайджане по различным секторам экономики отображены в таблице 1.

Таблица 1. Количество экономического активного населения по секторам экономики Азербайджана (в тыс. человек)

	2000	2004	2008	2010	2011	2012
По всей экономике	3855,5	4016,9	4215,5	4329,1	4375,2	4445,3
Сельское хозяйство, рыболовство, лесная промышленность	1509,4	1551,6	1611,3	1655,0	1657,4	1673,8
Добывающая промышленность	41,2	42,1	44,2	41,5	41,2	41,8
Обрабатывающая промышленность	187,3	198,5	211,4	208,9	210,3	215,6
Производство, распределение и обеспечение электричеством и газом	25,2	25,2	34,9	30,6	30,8	31,2
Обеспечение водой, обработка бытовых отходов	24,0	23,5	27,5	25,2	24,6	24,7
Строительство	189,0	208,4	226,0	287,5	308,9	321,8
Торговля, ремонт транспортных средств	612,2	630,9	670,0	626,7	635,4	646,8
Транспортное хозяйство	165,7	172,6	181,2	179,1	181,8	182,7
Сфера общественного питания	20,2	24,0	26,0	46,9	48,1	48,9
Информация и связь	28,5	31,1	33,5	55,8	58,0	58,7
Финансовая и страховая деятельность	16,0	17,0	21,5	24,4	26,3	26,9
Операции по недвижимости	78,3	83,8	85,2	69,6	71,2	74,8
Профессиональная, техническая и научная деятельность	40,4	42,9	45,0	45,6	46,7	54,6
Оказание административных и прочих услуг	26,7	33,8	33,8	46,5	47,4	49,2
Государственное управление и социальное обеспечение	244,7	253,7	262,9	269,8	279,1	281,0
Образование	330,9	348,8	348,9	361,0	349,8	349,9
Оказание медицинских и социальных услуг населению	179,4	186,4	192,6	201,9	170,3	165,2
Отдых, развлечения искусство	48,8	51,4	53,2	56,9	59,6	60,3

Как видно из таблицы, работники транспорта составляют около 4% от общего количества экономически активного населения. Вопросам государственного регулирования данной сферы уделяется большое внимание. Достаточно обратиться к официальным данным Государственного Комитета Статистики Азербайджана по удельному весу транспортного сектора в экономике страны по определенным показателям.

Таблица 2. Удельный вес транспортного сектора в экономике Азербайджана по отдельным показателям (в процентах)

Показатель	1998	2004	2009	2010	2011	2012
НДС	9,4	7,2	6,8	5,6	4,9	2,5
Общей прибыли	8,6	6,6	7,3	6,0	5,5	5,6
По чистой прибыли	6,5	5,6	6,4	5,2	4,7	4,8
По среднегодовой численности работников	8,2	5,3	8,1	8,1	8,2	7,9
По среднемесячной номинальной зарплате	172,8	104,0	122,3	119,2	122,7	128,4
По основным фондам	11,3	8,7	8,2	8,6	8,9	9,3
По инвестициям в основной капитал	4,8	6,6	22,1	24,6	19,6	16,9

Высокая капиталоемкость транспортных ресурсов, особенно постоянных устройств (железнодорожных путей, автомагистралей, трубопроводов, аэропортов) и невозможность гибкого маневрирования ими в пространстве и времени ограничивают использование рыночных механизмов на транспортном рынке, а особая значимость отдельных видов транспорта требует государственного регулирования этим транспортным комплексом с учетом общенациональных интересов.

Воздушный транспорт является одним из самых динамично развивающихся видов транспорта в стране. Об этом свидетельствуют значения таблицы 3.

Таблица 3. Среднегодовая численность лиц, занятых в транспортном секторе Азербайджана

Годы	2000	2002	2004	2006	2008	2009	2010	2012
Общая численность работников трансп. сектора	75062	69395	80996	91094	109135	111851	112154	117276
Воздушный транспорт	2080	224	2529	3970	4536	6613	5109	5437

По состоянию на 2012 год, доля лиц, занятых в авиационной сфере, составляет 4,6 % от общей численности лиц, работающих в транспортном секторе Азербайджана. Воздушный транспорт, как постоянно развивающаяся и расширяющая свои границы сфера, безусловно нуждается в привлечении новых кадров, и данная таблица отражает динамику постоянного прироста среднегодовой численности работников с 2000 года. Этому способствует расширение парка ВС национального авиаперевозчика AZAL и грузовой авиакомпании Silkway, расширение сети маршрутов этих авиакомпаний, строительство нового аэровокзального комплекса, количественное увеличение материально-технической базы аэропорта и другие факторы.

В сфере воздушного транспорта из года в год (за исключением кризисных 2008-2009 годов) наблюдается повышение значения среднемесячной заработной платы, приходящейся на каждого работника данной отрасли.



Таблица 4. Среднемесячная заработная плата сотрудников авиационной сферы Азербайджана

Годы	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Воздушный транспорт	278,4	292	370	564,3	828,9	695,8	740,7	919,8	985,2
По всей транспортной системе	103,4	126,9	162,9	236,9	314,1	364,4	395,1	446,7	511,5

Динамика изменения среднемесячной заработной платы за период 2004 - 2012 гг

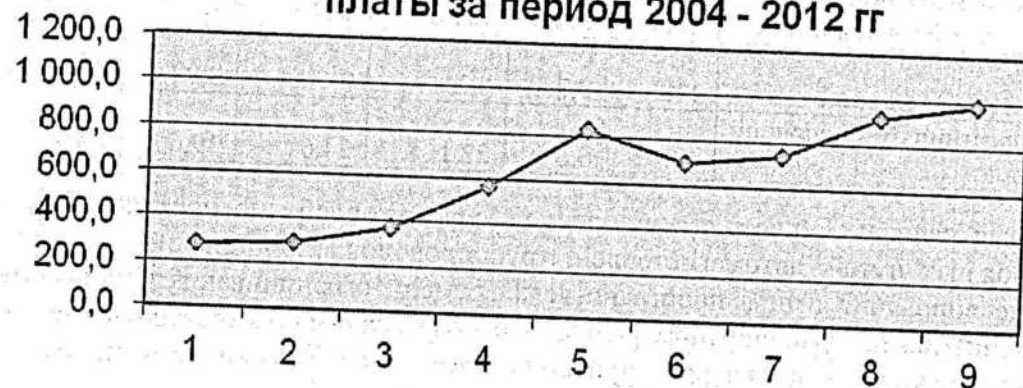


Рис. 1. Динамика изменения среднемесячной заработной платы в сфере воздушного транспорта за 2004-2012 гг.

Таблица 5. Сопоставление среднемесячных заработных плат по всем видам транспорта

В азербайджанских манатах (AZN)	2010	2011	2012
Всего	395,1	446,7	511,5
Железнодорожный транспорт	187,1	197,5	225,5
Метро	437,7	472,3	537,2
Трамвай	-	-	-
Троллейбус	-	-	-
Автомобиль	382,7	450,1	482
Автобус	377,9	396,5	385,4
Такси	696,6	710,1	688,8
Грузовые автомобили	400,1	484,7	556,4
Трубопроводный транспорт	434,8	518,1	630,2
Газ	397,9	501,9	627,4
Нефть	519,0	560,6	639,2
Морской транспорт	534,2	578,7	716,2
Воздушный транспорт	740,7	919,8	985,2

Таблицы 4 и 5 показывают, что значение среднемесячной заработной платы работника авиации в исследуемый период было намного выше усредненного значения среднемесячной заработной платы по всей транспортной системе в целом. Рассмотренные количественные параметры, характеризующие состояние воздушного транспорта в стране, способ-

ствуют лучшему пониманию и определению темпов развития в данной отрасли и выявлению направлений, в которых государство должно усилить свое присутствие для достижения намеченных целей. К примеру, подсчитано, что, по состоянию на 2012 год, удельный вес транспортного сектора в экономике страны по такому показателю как чистая прибыль, достигает отметки не более 5%. Для Азербайджана, который пытается диверсифицировать свою экономику и увеличить долю нефтегазовых поступлений в государственный бюджет, уделение повышенного внимания разрешению проблем в транспортной сфере, может послужить одним из шагов в этом направлении. К примеру, несмотря на то, что по показателю среднемесячной заработной платы, воздушный транспорт находится на лидирующих позициях, сегодня существует проблема неопределенности по поводу пенсионных выплат работникам летного и cabinного экипажа. В данный момент заработная плата членов экипажа состоит из двух составляющих: фиксированный оклад и повременная оплата, варьирующаяся в зависимости от налета часов. Подходящий налог у них вычитывается с общей суммы заработной платы, тогда как пенсионные отчисления производятся исключительно из фиксированного оклада. Члены cabinного экипажа, безусловно, заинтересованы в разрешении данной проблемы в самое ближайшее время. Однако следует учитывать, что повторное рассмотрение вопроса о пенсионных начислениях не может коснуться исключительно работников воздушного транспорта, так как тогда придется пересматривать его и в других секторах, что приведет к увеличению государственных расходов. Помимо всего прочего перед авиационной отраслью стоят проблемы постоянной модернизации парка ВС, своевременного технического обслуживания существующих самолетов, развития авиационной инфраструктуры и другие.

Говоря в целом, существующие в настоящее время в Азербайджане отраслевые схемы использования трудовых ресурсов нуждаются в серьезной корректировке. Необходима их переориентация в соответствии с общемировыми тенденциями. Для них характерны высокие темпы роста численности и доли работников в таких отраслях экономики, как сфера услуг, инновационные и информационные технологии, прикладная наука и научное обслуживание.

Наконец, профессионально-квалификационная структура работающих должна соответствовать потребностям экономики в квалифицированных специалистах, что требует соответствующего реформирования подготовки кадров. Всё это позволит оценить основные характеристики новой модели занятости, которую предстоит построить в Азербайджане, с позиции её эффективности и ускорить экономическое развитие Азербайджана, создав тем самым материальные предпосылки для подъема общего уровня благосостояния в стране.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. www.google.az
2. www.day.az)
3. www.webeconomy.ru
4. http://www.azerizv.az
5. www.biznesinfo.az
6. Официальные данные Государственного Комитета Статистики Азербайджана (www.stat.gov.az)
7. Социально-экономические особенности занятости населения в переходный период: На примере Азербайджанской Республики", Исаев Анар Иса оглы, Научная библиотека диссертаций и авторефератов, М, 2005.

#### ƏMƏK BAZARININ DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏSİ

E.N. Məmmədov

Bu məqalə son 10 il ərzində Azərbaycanda əmək bazarının vəziyyətinin öyrənilməsinə həsr olunub. Bu sənayenin hüquqi əsaslarına və fəaliyyətinin material bazasına xüsusi diqqət yetirilir. İqtisadiyyatın digər sektorları ilə müqayisə və qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətləri və aviasiya



*işçilərinin sayı və əmək haqqlarının səviyyəsinin təhlili əsasında hava nəqliyyatının ölkənin sosial-iqtisadi həyatına təsiri təyin olunur. Məqalədə aviasiya işçilərinə pensiya ödənişlərinin hesablanması və digər məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi təklif olunur.*

### THE ISSUE OF GOVERNMENT REGULATION OF THE LABOUR MARKET

E.N. Mammadov

*Article is devoted to studying the state of the labour market in Azerbaijan for the last 10 years. Particular attention is drawn to the legal framework and the material basis of the functioning of the industry. Based on the analysis of dynamics of number and wage of aviation sphere workers, as well as the nature of the interaction and the comparative analysis with other sectors of the economy, it is determined the degree of impact of air transport on the socio-economic life of the country. The article proposes to pay special attention to calculating pension payments to employees and other problems.*

#### Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!  
Обращайтесь в нашу редакцию.

#### Наш адрес:

АЗ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az

### BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

S.H. Pürhani, N.Ə. İbrahimov

Milli Aviasiya Akademiyası

*Məqalə xarici investisiyaların dövlət tənzimlənməsinə və bu prosesin təşkil olunmasına həsr olunub. Burada respublikaya həm daxili, həm də xarici investisiyaların son beş ildə cəlb olunmasına, hansı sahələrə daha çox, niyə görə məhz bu sahələrə cəlb edilib, niyə məhz qeyri-neft sektorunun inkişafına investisiyaların cəlb etmək düzgündür və eləcə də ölkədə investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin müxtəlif metodlarına baxılıb.*

Birbaşa investisiyaların dövlət tənzimlənməsi respublikada vahid iqtisadi, elmi-texniki, sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi respublika, yerli büdcələr və şəxsi vəsaitlər hesabına yerinə yetirilir. Investisiya qoyuluşları başlıca olaraq ölkənin ictimai tələbatının ödənilməsinə, iqtisadiyyatın strateji sahələrinin inkişafına yönəldilir. Təsərrüfat və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq respublikada investisiya qoyuluşları fəaliyyətdə olan ölkə qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Dövlət, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafını tənzimləmək və habelə, xalq təsərrüfatında lazımi nisbətlərin yaradılması, istehsal və sosial infrastrukturunun formalaşmasına da ciddi nəzarət edir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir istehsal və sosial sahələrinin yaradılması, yenidən qurulması, genişləndirilməsi və beləliklə, məşğulluğun təmin edilməsi müvafiq investisiya qoyuluşlarını və ondan daha səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. Bunun üçün ölkə lazımi maliyyə, material resurslarına malik olmalıdır. Əks halda milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını və inkişafını təmin etmək məqsədilə ölkəyə xarici investorların cəlb edilməsi zəruriyyətə çevrilir. Məhz buna görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda xarici ölkələrin marağına və Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişafına tam uyğun olaraq, qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi imkanı yaradılır.

Cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsi mövcud istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu baxımdan xarici investisiya qoyuluşlarının rolu və əhəmiyyəti son dərəcə yüksəlmiş olur. Ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi milli daxili məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin, xüsusilə, strateji sahələrin rol və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasını tələb edir. Bu cəhətdən, respublikaya xarici investisiya qoyuluşlarının artırılması və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın inkişafında lazımi proporsiyaların təmin edilməsi böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlarla yanaşı dövlət investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində müxtəlif metodlardan daha fəal istifadə etməlidir. Bu mexanizmlərə əsasən vergitutma subyektlərinin və obyektlərinin, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi; kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən əsas fondların sürətli amortizasiyası yolu ilə. Amortizasiya üzrə güzəştlər, ayrı-ayrı iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişkən və fərqli müəyyən edilə bilər; ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya büdcə borclarının verilməsi; dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi; antiinhisar tədbirlərin görülməsi; mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməni aid etmək olar [1, səh.65-67].

Həmçinin, investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə dövlət investisiyasının idarə olunması, habelə investisiya fəaliyyəti şərtlərinin tənzimlənməsi və bu şərtlərə investisiya fəaliyyətinin bütün subyektləri tərəfindən əməl edilməsinə nəzarət daxildir. Dövlət investisiyasının idarə olunması respublika və yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir və büdcə, büdcədən kənar vəsaitin və həmin orqanlar tərəfindən cəlb edilən başqa vəsaitin planlaşdırılmasından, investisiyanın şərtlərinin müəyyənləşdirilməsindən və bunlarla bağlı digər məsələlərin həllindən ibarətdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin tələblərini ödənilməsi, mövcud istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə olunması, aparıcı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin



istehsala tətbiqi və investisiya qoyuluşlarından asılıdır. Çünki cəmiyyətin həyatında investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyəti və rolu son dərəcə artmış olur. Ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi, ümummilli məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin, xüsusilə strateji sahələrin rolunun və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasını tələb edir.

İqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu problemi həmişə diqqət mərkəzində olan aktual problemlərdən biridir. Lakin bu aktualıq müstəqillik əldə etmiş və bazar iqtisadiyyatı sistemə keçən respublikamız üçün daha vacibdir. Bu onunla izah edilir ki, iqtisadiyyatın artım sürətinin təmin olunması onun sabit səviyyəsinin yaradılması milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin müvazinətli inkişafının qorunması, əhalinin mənafeyinə cavab verən bazar mühitinin formalaşması, bilavasitə daxili və xarici investisiyanın səfərbərliyə alınmasından, onun düzgün istiqamətləndirilməsindən bilavasitə asılıdır. Investisiya milli iqtisadiyyatın inkişafının mühüm maliyyə mənbəyidir. Bu mənbə hesabına nəinki, ancaq istehsal inkişaf etdirilir, eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunda ciddi sosial yönümlü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur. Nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə investisiya anlayışları, məna etibarilə mənfəət almaq məqsədilə həm ölkə daxilində, həm də xaricində tətbiq olunan maliyyə resursudur, onda, istər-istəməz onun iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə tətbiq olunması meyl meydanə gəlir. Investisiya milli iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə, xüsusən həm hasil, həm emal sahəsinə, eləcə də xidmət sferasına tətbiqi onun uzun və qısamüddətli xarakter daşmasına səbəb olur. Bu baxımdan tətbiq olunan investisiya resursları əgər qiymətli kağızların alınmasına yönəldilsə, o, maliyyə resursu formasını alır. Investisiya resursları istehsal vasitələri istehsalını son istehlakçıya çatdırdıqda istifadə olunan maşınları və avadanlıqları, fabrik-zavod, anbar, nəqliyyat vasitələrini və satış şəbəkələrini əhatə edir. Bu istehsal vasitələrinin istehsalı və yığılı prosesini investisiya qoyuluşunu əks etdirir. Investisiya resursları istehlak olunan resurslardan onunla fərqlənir ki, əgər birinci şəraitdə istehlak mallarının istehsalına olan tələbat dolayı yolla ödənilirsə, ikinci şəraitdə bu proses birbaşa həyata keçirilir. Belə şəraitdə həm kapitalın, həm də sərvətin artımı prosesini baş verir. Investisiya olunan kapital resursları əgər milli gəlirin artırılmasına səbəb olursa, digər tərəfdən gəlirlərin artırılması ilə əhalinin sərvətinə keçən gəlirlərin payı artmış olar ki, bu da sərvət formasında mövcud olur. Deməli, faktiki olaraq öz məzmununa görə investisiyaların maliyyə və real formasından asılı olmayaraq, onlar birbaşa milli sərvətin artırılmasına kömək edən kapitalı ifadə edir. Burada kapital resursu hərəkətdə olan və daima maşınların, avadanlıqların, digər istehsal vasitələrinin alınmasına və bütövlükdə istehsal və xidmətlərin görülməsinin təşkili ilə bağlı sərf olunmuş pul resursları nəzərdə tutulur [2, səh.109-115].

Yalnız real fəaliyyətdə olan pul resursları iqtisadi resurs formasını almış olur və özlüyündə o, gələcəyə ayrılan perspektivdə daha çox istehlak etmək imkanı yaradan resurs kimi formalaşır. Göründüyü kimi investisiya tətbiq olunması formasından asılı olmayaraq cəmiyyətin real kapitalının artırılmasına, yəni istehsal vasitələrinin genişləndirilməsinə və onun infrastrukturunun möhkəmlənməsinə imkan yaradır.

Investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi prosesini milli iqtisadiyyatın mərhələlər üzrə inkişaf prosesini əhatə etməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı prosesində investisiyalar mərkəzi rol oynayır və iqtisadi artım sürəti haqqında əvvəlcədən informasiya verir. Milli iqtisadiyyatın investisiya prosesini vasitəsilə inkişaf etdirilməsi milli gəlirin yüksəldilməsinə səbəb olur, bir sıra əmtə və xidmətlər üzrə olan tələbatı ödəməklə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına səbəb olur. Belə şəraitdə milli gəlirin həm yığım, həm də istehlak fondlarına yönəldilən vəsaitlərin həcmi artır. Bu prosesin fasiləsizliyinin təmin olunması yığım və istehlak fondlarına yönəldilən vəsaitlərdən səmərəli istehlak olunmasını tələb edir. Milli gəlirin artımı hesabına yaranmış investisiyalar bir qayda olaraq daxili investisiyaların maliyyə mənbəyini təşkil edir. Milli gəlir hesabına yaranmış investisiyalar həm yığım, həm də gəlir formasını alaraq istehsal olunması nəticəsində bir tərəfdən öz artımlarına, digər tərəfdən isə geniş təkrar istehsalı şərtləndirmək ilə milli iqtisadiyyatın miqyasının artmasına səbəb olur. Bu zaman investisiyalar nə qədər səmərəli tətbiq olunursa milli gəlirin artım sürəti bir o qədər yüksək olar, nəticədə isə istehlaka yönəldilən yığımın həm mütləq, həm də nisbi həcmi yüksəlir. Göstərməliyik ki, investisiyaların kifayət qədər

yüksək səmərəliliyinə nail olunması milli iqtisadiyyatın əsas göstəricisi olan ümumi daxili məhsulların artırılmasını təmin etmiş olur.

Yığma və istehlaka ayrılan vəsaitlər arasındakı uyğunluğun səmərəlilik meyarı iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi əsasında ölkə əhalisinin yaşayış vasitələri ilə təmin olunması dərəcəsidir. Bu baxımdan yığma ilə istehlak arasında uyğunluğun qurulmasında optimallıq meyarı kimi iqtisadi inkişaf səviyyəsi göstəricisinə ilk növbədə diqqət vermək lazım gəlir. Yığmanın hər iki cəhəti - istehsal yığını və qeyri-istehsal yığını əlaqəli halda olsalar da hər halda iqtisadi artıma birbaşa təsir göstərən amil istehsal yığına nisbi üstünlük verilməlidir. Səmərəlilik meyarı nöqtəyi nəzərdən istehsal yığınına tədqiq etdikdə ilk növbədə onun norması haqqında ilkin dəqiqləşdirmələr aparmalıyıq. Xüsusi ilə istehsal yığını normasının minimal və maksimal hədlərinin qurulmasına diqqət verilir. Bu ona görə lazımdır ki, yığmanın ölçüsü istehsalın və tələbatın artımına uyğun gələ bilsin.

İstehsal yığımının minimal həddində adambaşına düşən milli gəlir dəyişməz qalır. Buna görə də, istehsal yığını norması müntəzəm olaraq minimal həddən yuxarı olmalıdır. İstehsal yığını normasının minimal həddi nəzərdə tutur ki, mənfəətin ümumi kütləsi istehsalın maddi amillərinin geniş təkrar istehsalına sərf edilir, istehlak fondu isə dəyişməz qalır. Belə halda ölkədə məcmu işçilər özlərinin əmək qabiliyyətini geniş təkrar istehsal etmək üçün zəruri olan vasitələri ala bilmirlər [3, səh.45-51].

Buna uyğun olaraq istehsal yığını norması mənfəətin kütləsinə bərabər ola da bilməz. Əks halda istehsalın bütün amillərinin inkişafını təmin etmək olmaz. Başqa sözlə, əgər mənfəətin bütün kütləsi istehsalın maddi amillərinin geniş təkrar istehsalına istiqamət-ləndirilsə, onda əhalinin əmək qabiliyyətinin təkrar istehsalı mənbələrindən olan sosial vəsaitləri artmayacaqdır. Beləliklə, dövlət təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin və elmin genişləndirilməsi üçün zəruri olan qeyri-istehsal yığını yarada bilməyəcəkdir. İstehsal yığını norması mənfəət normasından aşağı olmalıdır ki, dövlət qeyri-istehsal yığına və bununla sosial vəsaitlərini təmin edə bilsin.

İqtisadiyyatın inkişafına sərf edilən vəsaitlərdən istifadə səmərəliliyi nə qədər yüksək olarsa, yığmanın hər bir vahidi hesabında daha çox hazır məhsul və milli gəlir yaradılacaq, eyni ilə iqtisadi inkişafın nəzərdə tutulan səviyyəsinə nail olmaq üçün bir o qədər az vaxt və vəsait tələb olunacaqdır. Belə şəraitdə yığım normasının ixtisar edilməsi tələb ediləcək və əksinə yığımın səmərəliliyin azalması şəraitində yığım normasının artırılması zəruriliyi yaranar.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə ümumi milli məhsulda əhalinin istehlakına yönəldilən son məhsulun payı 60-65%, yığma yönəldilən son məhsulun payı isə 30-35% təşkil etmişdir. Azərbaycanda isə belə uyğunluğun təmin olunması zəruriliyi vardır. Azərbaycanın ümumi milli məhsulda əhalinin istehlakına yönəldilən son məhsulun miqdarı arasında kəskin uyğunsuzluq vardır və bu meyl vaxtaşırı olaraq daha da güclənir. İqtisadiyyatın belə halında özəl sektorun, xüsusən özəl istehsal strukturları qiymətləri müntəzəm qaldırmaq yoluna asanlıqla istiqamət götürə bilər. Əhalinin istehlakının makroiqtisadi tənzimsizliyi sözün əsl mənasında antibazar halıdır, tələbi və təklifi ixtisar edir, yığma ayrılan resursların miqdarı ilə istehsalın artımı arasında uçurum yaradır.

Yığma və istehlaka ayrılan resursların makroiqtisadi tənzimsizliyi yalnız əhalinin yaşayış səviyyəsinin azalmasına aparıb çıxarır. Başlıca olaraq işləyən əhalinin əməyinin stimullaşdırılması, istehsalın son nəticələrinin artırılması imkanlarının qarşısını alır. Fikrimizcə yığma və istehlaka ayrılan resurslar mikroiqtisadi səviyyədə (müəssisələr, sahələr səviyyəsində) həvəsləndirilmə məqsədi ilə tənzimlənsə belə, səmərəli əmək fəaliyyətinin oyatdığı gücü nəinki artmayacaq, əksinə azalacaqdır.

Ümumiyyətlə son beş il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə, müxtəlif sosial və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə 75,3 milyard manat (94,3 milyard dollar) həcmində investisiya yönəldilib.

Investisiyaların 67,8 faizi daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilib, 32,2 faizi isə xaricdən cəlb edilib. Bu dövr ərzində istifadə edilmiş investisiya vəsaitlərinin 30,1 milyard manatı (37,7 milyard dollar) neft-qaz sektorunun inkişafına, 45,2 milyard manatı (50,3 milyard dollar) və ya 60,2 faizi iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin və maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilib. Cədvəldən göründüyü kimi 2008-ci ilə müqayisədə ölkədə ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmi



0,6 dəfə artıb və bu göstəricinin artım səviyyəsinə görə Azərbaycan MDB-də lider olmaqla yanaşı, digər ölkələrin göstəricilərini dəfələrlə qabaqlayır.

2008-2012-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar

Cədvəl 1

	2008	2009	2010	2011	2012
<b>Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):</b>					
mln.manat	13 328.0	10 475.0	14 118,90	17 048,80	20 251,10
mln.dollar	16 222.0	13 033,50	17 591,40	21 588,90	25 777,80
<b>Xarici investisiyalar:</b>					
mln.manat	5 625.8	4 395.1	6 619.7	6 849,80	8 102,70
mln.dollar	6 847.4	5 468.6	8 247.8	8 673,90	10 314,00
<b>Daxili investisiyalar:</b>					
mln.manat	7 702.2	6 079,90	7 499,20	10 199,0	12 148,4
mln.dollar	9 374.6	7 564.9	9 343,60	12 915,0	15 463,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları.

2012-ci ildə əsas kapitalla 15407,3 mln. manat vəsait yönəldilmişdir. 2011-ci il ilə müqayisədə 18,5% artmış əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait daxili mənbələr üzrə 17,3%, xarici mənbələr üzrə isə 23,4% artmışdır. Dövlət mülkiyyətli müəssisə və təşkilatlar əsas kapitalla 9420,6 milyon manat, qeyri-dövlət müəssisələri isə 5986,7 milyon manat vəsait sərf etmişlər [4].

Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 78,8%-i daxili, 21,2%-i isə xarici mənbələrdən yönəldilmiş vəsaitlər təşkil etmiş, daxili mənbələrdən yönəldilən vəsaitlərin 72,8%-i dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisə və təşkilatların, 27,2%-i qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisələrin payına düşmüşdür.

2012-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi vəsaitin 11552,9 milyon manatı qeyri-neft bölməsinin, 3854,4 milyon manatı neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. Son illərin tendensiyasına əsasən, qeyri-neft sektoru üzrə yönəldilmiş investisiyaların həcmi neft sektoru üzrə yönəldilmiş investisiyaların həcmi üstələyir. Belə ki, 2012-ci il üzrə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların 4.6 milyard dolları neft sektorunun, 5.7 milyard dolları isə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən birgə və xarici investisiyalı müəssisələri cəlb edən əsas sahələr sənaye, tikinti, nəqliyyat və ticarətdir. Qeyd olunan sahələrin gələcəkdə daha da inkişaf etdiriləcəyi nəzərdə tutulur [4].

İnvestisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafına uzunmüddətli perspektiv dövr ərzində təsir etməklə eyni zamanda həm əhalinin məşğulluq səviyyəsinə, həm də gəlirlərin əldə olunması səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Təkcə bunu belə bir misal ilə izah etmək olar ki, əgər kənd təsərrüfatı sahəsinə investisiyalar azalarsa, onda bu sferada məşğul olanlar arasında işsizlik artacaq, eyni zamanda onların məcmu gəlirləri də aşağı düşəcəkdir. Deməli, bu sferada çalışanların nəinki başqa sahələrdə istehsal olunan mallara və xidmətlərə olan tələbatları azalır, eyni zamanda əhalinin bu sahənin məhsullarına olan tələbatı da ödənilməmiş qalacaqdır. Nəticədə həm bu sahədə, həm də bu sahə ilə bağlı olan digər sahələrdə məşğulluq səviyyəsi aşağı düşəcək və bütövlükdə gəlirlərin azalması meyli müşahidə olunacaqdır. Bundan başqa kənd təsərrüfatı sferasının investisiyanın azalması həmin sahəyə xidmət göstərən hasil və emalın ayrı-ayrı sahələrinə də mənfi təsir göstərəcəkdir. Göstərmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın inkişafında heç də hər cür tətbiq olunan investisiya qoyuluşu mütərəqqi hal oynamır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın nisbətən perspektivsiz sektorlarına investisiya qoyuluşu onun milli iqtisadiyyatın formalaşmasındakı perspektiv rolu diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edir. Bəzi hallarda investisiyalar haqqında qərarlar qəbul edən təsərrüfat, idarə orqanları sadəcə olaraq hansı məhsulun milli iqtisadiyyatın inkişafında daha sərfəli olacağını düzgün müəyyənləşdirə bilmədikdə bütövlükdə iqtisadi strategiyanın da düzgün istiqamət üzrə formalaşmamasına səbəb olacaqdır. İqtisadi strategiyanın uyğun gəlməyən iqtisadi inkişafda

mühüm rol oynamayan sahələr üzrə düşünülməmiş investisiyaların tətbiqi vəsaitlərin dağıdılmasına səbəb olacaqdır. Çünki, milli iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olmayan layihələr üzrə vəsaitlərin xərclənməsi əslində bu resursların gələcək baxımından səmərəsiz istifadəsi deməkdir. Milli iqtisadiyyatın sabit artım sürətinə nail olunması üçün investisiyalar bir qayda olaraq təsərrüfatın ən yüksək səmərə verən və milli mənafe baxımından fayda verə biləcək sahələrinə yönəldilməlidir. Bu zaman istehsal təyinatlı sahələrə yönəldilən investisiyalardan əldə olunan gəlirlər buna alternativ olan xidmət sferasına olan qoyuluşlar üzrə gəlirlərdən çox olmalıdır. Bu prosesin baş verməsi üçün istehsal təyinatlı investisiyalar üçün risk etmə səviyyəsi olduqca aşağı olmalıdır [5].

Cədvəl 2

2008-2012-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

	2008	2009	2010	2011	2012
<b>Cəmi xarici investisiya</b>	<b>6 847.4</b>	<b>5 468.6</b>	<b>8 247.8</b>	<b>8 673,90</b>	<b>10 314,0</b>
o cümlədən:					
<b>Maliyyə kreditləri</b>	<b>2 357.9</b>	<b>1 438.3</b>	<b>3 405.9</b>	<b>3 692,5</b>	<b>3 135,5</b>
<b>Neft sənayesinə</b>	<b>3 350.7</b>	<b>2 412.7</b>	<b>2 955.3</b>	<b>3 407,8</b>	<b>4 287,8</b>
<b>Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr</b>	<b>494,1</b>	<b>624,4</b>	<b>659,6</b>	<b>886,0</b>	<b>1094,5</b>
ondan:					
Türkiyə	60,8	76,8	147,5	89,1	185,9
Niderland	43,8	28,0	163,5	173,3	186,0
ABŞ	108,8	117,6	40,0	73,8	92,5
İran	-	6,8	3,2	11,2	-
Almaniya	48,2	38,8	17,0	32,5	45,6
Rusiya	5,8	50,3	11,7	35,0	21,8
Böyük Britaniya	146,4	160	144,0	148,8	149,3
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	38,5	43,2	30,3	75,3	92,4
İsveçrə	3,7	16	11,7	26,7	79,4
Fransa	-	4,5	6,2	14,3	14,4
Kipr	2,2	-	1,6	-	6,6
Çin	8,1	25,9	33,5	-	6,7
İtaliya	2	9,8	10,3	-	22,1
Pakistan	-	-	-	-	-
Yaponiya	0,4	2,8	1,4	2,5	5,4
Digər ölkələr	25,4	43,9	37,7	203,5	186,4
<b>Neft bonusu</b>	<b>3,5</b>	<b>1</b>	<b>2</b>	<b>19,9</b>	<b>2,0</b>
<b>Digər investisiyalar</b>	<b>641,2</b>	<b>992,2</b>	<b>1 225.0</b>	<b>667,7</b>	<b>1794,2</b>

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları.

Ölkə iqtisadiyyatında yaranmış makroiqtisadi sabitlik investisiya mühitinin normal fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Hazırkı şəraitdə investisiya mühitinin daha əlverişli imkanlarla həm daxili, həm də xarici investisiyaların tətbiqinə bərabər səviyyəli imkan yaranmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiyaya nisbətən daxili investisiyanın tətbiqində müəyyən çətinlik fəaliyyət göstərir. Bu da hər şeydən əvvəl əhalinin malik olduğu əmanətlərin investisiya, transformasiya edilməsi üçün real imkanların məhdudluğu ilə əlaqədardır. Bu da hər şeydən əvvəl özəl banklara əhalinin inamının azalması ilə əlaqədardır. Halbuki dünya təcrübəsindən bəllidir ki,



əhalinin əmanətlərinin investisiyaya cəlb olunması prosesinin təşkilində kommersiya bankları xüsusi rol oynayırlar.

Ölkədə aparılan investisiya siyasəti daha çox xarici kapitalın ölkəyə axınının stimullaşması ilə əlaqədardır. Düzdür, hazırkı kapital axını əsasən neft və qaz sektorunun inkişafına yönəldilir. Lakin, milli iqtisadiyyatın formalaşması baxımından xarici investisiyalardan iqtisadiyyatın digər, xüsusən kənd təsərrüfatı, emal sənayesi istiqamətində də istifadə etmək vacibdir. Xarici investisiyanın milli iqtisadiyyatın inkişafında dönməz hal alması üçün ümumiyyətlə, həm iqtisadiyyatın strukturunun və texnoloji təminatını həyata keçirmək lazımdır, həm də sosial və ekoloji problemlərin həllini uzlaşdırmaq lazımdır.

#### **ƏDƏBİYYAT**

1. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.H.Əhmədov. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı-2012.
2. H.B.Allahverdiyev. Investisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bakı-2008.
3. D.Vəliyev, A.Əsədov. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı-2012.
4. www.azstat.gov.az - Dövlət Statistika Komitəsi rəsmi saytı
5. www.anl.az - Milli kitabxananın rəsmi saytı.

#### **STATE IMPORTANCE OF REGULATION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT**

*S.H. Purhani., N.A. Ibrakhimov*

*State regulation of foreign direct investment in the common economic, scientific-technical, social policy is understood as a system of comprehensive measures to implement the lack Financing of these measures, carried out at the expense of local budgets and private funds. Public needs major investments in the country, the economy is directed to the development of strategic areas. Economic and property investment in the country, regardless of the forming activity and is regulated in the country.*

#### **ВАЖНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ**

*С.Г. Пурхани, Н.А. Ибрагимов*

*Государственное регулирование прямых иностранных инвестиций связано с такими системами как единая экономика, а также проведение мероприятий, связанных с научно-технической и экономико-социальной политикой. Финансирование проведения таких мероприятий выполняется в основном за счет государственного бюджета и инвестиций, привлеченных из-за рубежа. Основная причина привлечения инвестиций — удовлетворение общественных потребностей страны и, поэтому их стараются направлять в стратегически важные отрасли экономики. Вне зависимости от форм собственности и хозяйствования, деятельность, связанная с иностранными инвестициями, является важной государственной задачей и поэтому ее государственное регулирование имеет первостепенную задачу.*

#### **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NƏQLİYYAT SEKTORUNUN 2005-2012-ci İLLƏRDƏ İNKİŞAF DÖVRÜ**

**K.F. Axundzadə, A.A. Eyvazov**

Milli Aviasiya Akademiyası

*Məqalə nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərin həyata keçirdikləri daşımaların 2005 – ci il ilə 2012 – ci ilin təhlil əsaslanmışdır.*

Nəqliyyat sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil, səhiyyə ilə yanaşı, nəqliyyat cəmiyyətinin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbatını təmin etməklə sosial, iqtisadi, xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinə nail olmaq üçün mühüm rol oynayır.

1990 – cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına doğru addımlar ataraq seçim etmişdir. O zamandan bəri islahatlar nəqliyyat sektorunun tənzimləyici mühitində nəzərə çarpan dərəcədə dəyişikliklərə səbəb olmuş, nəqliyyat xidmətlərinə olan tələb böyük təsir göstərmişdir.

199 – cü ildən sonrakı dövr ərzində nəqliyyat sahəsində strukturların və idarəetmə institutlarının əsaslı yeniləşdirilməsi aparılmışdır. Təşkilati və tənzimləyici fəaliyyətlərin bölgüsünə keçidlə yanaşı inzibati idarəetmədən bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimlənməsi sistemində keçirilmiş, nəqliyyat fəaliyyətinin müəyyən dərəcədə hüquqi əsası yaradılmışdır. Bunun ən bariz nümunəsi – nəqliyyat – yol kompleksinin tərkib hissələri olan dəmir yolu, su, avtomobil, mülki hava nəqliyyatı sub-sektorları avtomobil yolları sahələrində vahid dövlət siyasətini formalaşdırın və həyata keçirən, sahələrarası münasibətləri tənzimləyən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının – Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyinin yaradılmasıdır.

Bu dövr ərzində sərnişin və yük daşımalarına olan tələbat yüksək dərəcədə artmış və beləliklə, nəqliyyat sektorunda islahatların aparılmasının sürətli inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra nəqliyyat sistemi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Əsaslı struktur islahatları tamamlanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatı sürətli inkişafın növbəti mərhələsinə keçmiş, bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəqliyyatın işinin hüquqi bazasının yaradılmasına, tələbə yönəlik, bazar iqtisadiyyatının tələblərini əks etdirən güclü fəaliyyətlərə üz tutmağa səbəb olmuşdur. Nəqliyyatda sektor islahatlarının tamalanması vahid nəqliyyat siyasətinin formalaşması üçün stimulyar yaratmışdır. Vahid nəqliyyat siyasətinin hədəflərindən biri sub sektorların inteqrasiyasından və nəqliyyat xidməti bazarında həm birləşmiş həm də multi-modelli nəqliyyat sistemlərində bacarıqların artırılmasından ibarətdir.

Nəqliyyatın artan fərdi çevikliyi, vətəndaşların nəqliyyatla hərəkət etmələri sahəsində hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan Respublikasının müdafiə potensialının yüksəldilməsi üçün vacibdir.

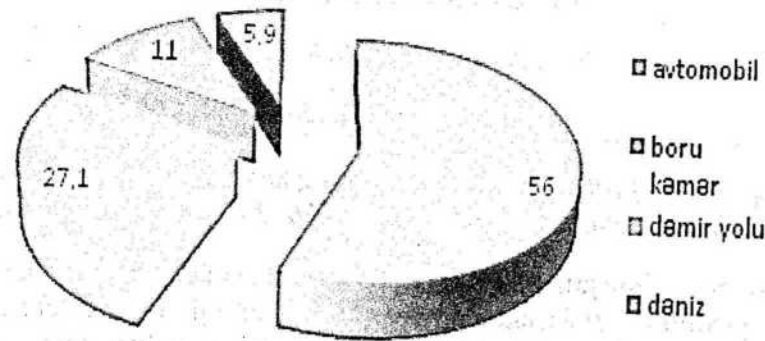
Nəqliyyat sektorunun əsas rolu artmaqda olan tələbin təmin edilməsi və eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası tərəfindən hazırlanmaqda olan sosial-iqtisadi inkişaf islahatları ilə uyğunluq prinsipləri ilə yanaşı addımlamasıdır.

2012-ci ildə nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri tərəfindən 210,862 min ton və ya 2005-ci il ilə müqayisədə 39,1 faiz çox yük daşınmışdır. Qeyri – neft yüklərinin həcmi 2005-ci il ilə müqayisədə 64,5 faiz azalmışdır. Nəqliyyat vasitələri ilə daşınmış yüklərin 56 faizi avtonəqliyyat, 27,1 faizi boru kəməri, 11 faizi dəmir yolu, 5,9 faizi dəniz nəqliyyatı vasitələri ilə həyata keçirilmişdir.

2005-ci il ilə müqayisədə qeyri – nəqliyyat bölməsində yük daşınması 27,2 faiz azalmış, nəqliyyat vasitələri ilə yük daşınmasının payı nəqliyyat sektorunda 2005-ci il ilə müqayisədə 39,1 faiz artmışdır.



Yük daşınmasının ayrı – ayrı nəqliyyat növləri üzrə strukturu, yekuna nisbətən (faiz)

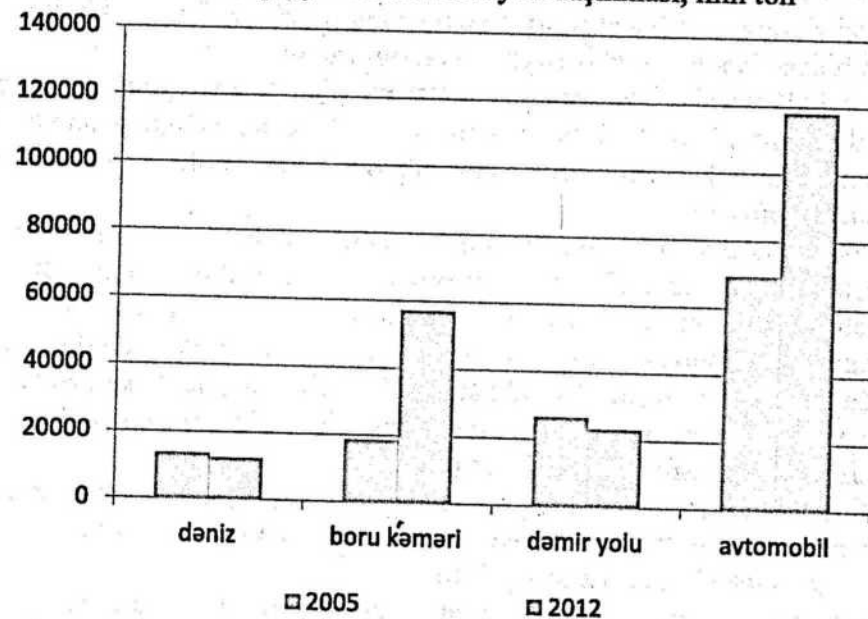


2012-ci il ərzində nəqliyyatçılar 1,617,339 min nəfərə xidmət göstərmişlər. 2005-ci il ilə müqayisədə 65,7 faiz çox sərnişinə xidmət göstərmişlər. Sərnişinlərin 87,6 faiz avtomobil, 12,1 faiz metro nəqliyyatının xidmətlərindən istifadə etmişlər.

**Dəmir yolu nəqliyyatı** ilə yük daşınması 2012-ci ildə 23,116 min ton olmuş və 2005-ci il ilə müqayisədə 12,8 azalmışdır. 2012-ci ildə dəmir yolu nəqliyyatı ilə 2,668 min sərnişin daşınmışdır, bu da 2005-ci il ilə müqayisədə 51,4 faiz azalma müşahidə olunub.

**Dəniz nəqliyyatında** daşınmış yüklərin həcmi 12,371 min ton təşkil etmişdir. 2005-ci il ilə müqayisədə isə 9,6 faiz azalmışdır. Sərnişin daşınması isə 17 min sərnişin olmuşdur və 2005-ci il ilə müqayisədə eyniliy qeydə alınmışdır.

Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, min ton



2012-ci ildə nəqliyyat sektorunda daşımaların həcminə görə ən böyük paya malik olan **avtomobil nəqliyyatı** ilə 118,123 min ton, 1,417,413 min sərnişin daşınmış və 2005-ci il ilə müqayisədə müvafiq olaraq 41,1 faiz və 40,3 faiz artım qeydə alınmışdır. Sərnişinlərin 96,4 faizi avtobus, 3,6 faizi isə minik taksilərinin xidmətlərindən istifadə etmişlər.

**Metro nəqliyyatının** xidmətlərindən 2012-ci ildə istifadə etmiş sərnişinlərin sayı 195,642 min sərnişin olmuşdur. 2005-ci il ilə müqayisədə bu göstərici 24,9 faiz artım qeydə alınmışdır.

**Hava nəqliyyatı** ilə 2012-ci ildə 1,599 min sərnişin daşınmışdır və 2005-ci il ilə müqayisədə 24,3 faiz artmışdır. Yük daşınması isə 82 min ton, 2005-ci il ilə müqayisədə 9,8 faiz artmışdır.

**Magistral neft kəmərləri** ilə 2012-ci ildə 43,316 min ton neft nəql edilmişdir, bu da 2005-ci il ilə müqayisədə 73 faiz artmışdır. Nəqlətmənin dördü üç hissəsi Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft ixrac kəməri ilə həyata keçirilmişdir.

**Magistral qaz kəmərləri** ilə 2012-ci ildə 13,854 min kub – metr qaz nəql edilmiş və 2005-ci il ilə müqayisədə 50,6 faiz artım qeydə alınmışdır. Nəql edilmiş qazın əsas hissəsini Bakı – Tbilisi – Ərzurum Cənubi Qafqaz boru kəməri vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəqliyyat sektorunda 2012-ci ildə daşımalarından əldə olunan gəlir 3,341,800 min manat olmuşdur, 2005-ci il ilə müqayisədə 79,9 faiz artmışdır.

Ümumiyyətlə, respublikamızda nəqliyyatda struktur islahatları bazar münasibətlərinin inkişafına, nəqliyyatın kommersiya fəaliyyətində dövlətin iştirakının azaldılmasına, potensial rəqabətçi və təbii-inhisarçı fəaliyyət növlərinin bir-birindən ayrılmasına yönəldilmişdir.

Ölkə başçısının diqqəti və qayğısı nəticəsində həm Bakı şəhərində, həm də respublikamızın digər iri şəhərlərində nəqliyyat infrastrukturunun yeniləşdirilməsi, respublika səviyyəsində yolların yenidən qurulması və genişləndirilməsi, yeni və müasir yolların, körpülərin, yol ötürücülərinin, yeraltı keçidlərin, çoxmərtəbəli və yeraltı avtomobil dayanacaqlarının tikilməsi, habelə kiçik tutumlu sərnişin avtobuslarının iri tutumlu avtobuslarla əvəz edilməsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın tranzit potensialından istifadə edilməsi nəinki nəqliyyat sisteminin inkişafının əsas prioritetlərini təşkil edir, eyni zamanda iqtisadi artım strategiyasının ayrılmaz bir hissəsidir. Ölkəmiz beynəlxalq miqyaslı tranzit layihələrdə olduqca fəal, aparıcı ölkə kimi iştirak edir, respublika üçün sərfəli beynəlxalq alyansların yaradılması, alternativ beynəlxalq layihələrə qarşı əks-təsir göstərməklə milli maraqların qorunmasını təmin edir. Azərbaycan Respublikasının hava məkanından keçən tranzit hava dəhlizlərində texniki müasirləşdirmə və iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi də dövlətimizin diqqət mərkəzindədir. Bu gün ölkəmizin iştirakı olmadan regionumuzda heç bir qlobal layihə həyata keçirilməyib, beynəlxalq tranzit dəhlizlərinin yaradılması və inkişafı layihələrinin işlənilib hazırlanması reallaşdırıla bilməz.

2005-2012 illər ərzində Azərbaycan Respublikasının aviasiya nəqliyyatı sahəsinin trendsetteri kimi intensiv inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Göstərilən illərdə Azərbaycan aviasiyasının inkişafına və aerovağzal kompleksinin yenilənməsinə 956,3 milyon manat (təxminən 1,226 milyard ABŞ dolları) məbləğində investisiya yönəldilmişdir. Bu periodda müasir standartlara cavab verən Naxçıvan Beynəlxalq Aeroportu istifadəyə verilmişdir. “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” çərçivəsində 2005-2012-ci illərdə bir-birinin ardınca Gəncə, Zaqatala, Lənkəran və Qəbələdə aeroportlar istismara verilmişdir. Sərnişin və yük daşımalarının daha müasir səviyyəyə çatdırılması üçün təyyarə və helikopter parkı yenilənmişdir. Hazırda “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin təyyarələri dünyanın 13 ölkəsinə, o cümlədən 20-dən çox şəhərə uçuşlar həyata keçirir. Azərbaycana isə 15 ölkənin 33 şəhərindən 19 şirkət tərəfindən aviareyslər reallaşdırılır. Nəhəng aviaşirkətə çevrilmiş “Azərbaycan Hava Yolları” həm regionda, həm də MDB-də yeni avialaynerlərin sayına görə də liderlərdən biri sayılır.

Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda yeni aerovağzal kompleksinin tikintisi başa çatmaq üzrədir və bu aerovağzal Azərbaycan Respublikasının aviasiyasının regionda və dünyada rolunu daha da gücləndirəcək.

Əminliklə söyləyə bilərik ki, Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri respublikamızın nəqliyyat sisteminin inkişafının əsas prioritetlərindən olmaqla yanaşı, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldilmiş müstəqil sahəyə çevrilir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. AR. DSK. “ Sosial İqtisadi İnkişaf “ – 2013-cü il.
2. H.M. Əhmədov. Nəqliyyat Sistemləri, 2009-cu il.
3. www.mot.gov.az
4. www.stat.gov.az



**РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОГО СЕКТОРА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА ПЕРИОД 2005-2012 ГОДОВ**  
**К.Ф. Ахундзаде, А.А. Эйвазов**

*В статье анализируется экономическая деятельность предприятий, осуществляемая в транспортном секторе Азербайджанской Республики за 2005 и 2012 года. Показаны тенденции и основные направления развития транспортного сектора в Республике.*

**DEVELOPMENT OF THE TRANSPORT SECTOR OF AZERBAIJAN REPUBLIC FOR 2005-2012 PERIOD**  
**K.F. Axundzade, A.A. Eyvazov**

*The article is based on a comparison of the activities carried out by companies in the transport sector of Azerbaijan Republic for 2005 and 2012. Shows the trends and direction of development of the transport sector in the country.*

**Новые печатные издания  
 Национальной Академии Авиации:**

**C.S. Mehdiyev, G.C. Öməröva.**  
 Analitik kimyadan laboratoriya işləri  
 (titrimetrik analiz)  
 Metodik vəsait  
 Bakı 2014, 50s.

**Наш адрес:**  
 АЗ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
 Национальная Академия Авиации  
 Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
 E-mail hasanov@naa.edu.az

**AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏR CİNAYƏTKARLIĞININ KRİMİNOLOJİ ANALİZİ,  
 PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ PROFİLAKTİKASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**

**Nazim Əliyev**

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası

*Məqalədə Azərbaycan şəhər cinayətkarlığının kriminoloji analizi, proqnozlaşdırılması və profilaktikasının bəzi məsələləri nəzərdən keçirilmiş, urbanizasiya və miqrasiya kimi proseslərin, habelə bir sıra digər sosial, iqtisadi, demografik və sair xarakterli amillərin şəhər cinayətkarlığının vəziyyəti, strukturu və dinamikasına təsiri ilə bağlı məsələlər təhlil edilmişdir. Respublikanın Bakı, Sumqayıt və Gəncə kimi böyük şəhərlərində cinayətkarlığın kriminoloji analizi və qarşısının alınması sahəsində kriminoloji tədqiqatların əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.*

Azərbaycanda XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq əhalinin məskunlaşması prosesində baş vermiş əsas dəyişikliklərdən biri, heç şübhəsiz, respublikanın ümumi əhalisinin strukturunda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin xüsusi çəkisinin xeyli azalması, sənayenin və əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Mingəçevir kimi şəhərlərdə təmərküzləşməsidir. Məsələn, 1959-cu ildə respublika əhalinin 48%-i şəhərlərdə yaşadığı halda, artıq 2004-cü ildə ölkə əhalisinin yarısından çoxu - 51.5%-i şəhərlərdə yaşayırdı (2, s.113).

Bu illər ərzində kənd sakinlərinin müəyyən hissəsi respublikanın şəhərlərini özləri üçün daimi yaşayış yerləri seçərək ağır və yüngül sənayedə, məişət xidməti sahələrində, ticarətdə və digər sahələrdə işləməyə başlamışdır. Qeyd olunanlarla yanaşı, respublika üzrə rayon mərkəzlərinin yüksək tempə iriləşməsi, öz sənayesi və onunla bağlı infrastrukturunu, ticarət və məişət xidməti, nəqliyyat şəbəkəsi olan kiçik və orta şəhərlərə çevrilməsi prosesi getmişdir.

F.Q.Quliyev və T.V.Ağayev, şəhərlərin insanların yerləşməsinin ərazi baxımından təmərküzlənmiş forması olduğunu, bu yaşayış məntəqələri üçün əhalinin əmək və istehsaldan kənar fəaliyyətinin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi, sosial və peşə baxımından qeyri-yekcinsliyi, spesifik həyat tərzinin xarakterik olduğunu, şəhərlərin ilk öncə sənaye, nəqliyyat, xidmət sahəsində istehsal funksiyalarının cəmləşdiyi yerlərə çevrildiyini, müasir şəhərlərin spesifik funksional struktur və əhali məşğulluğu ilə fərqləndiyini qeyd edərək, qloballaşan dünyada şəhərlərin bir sıra səciyyəvi cəhətlərin daşıyıcıları olduqlarını xüsusi olaraq vurğulayırlar:

- 1) nisbətən kiçik ərazidə xeyli sayda əhali kütləsinin cəmləşməsi və deməli, yüksək əhali sıxlığı ilə bağlı məskunlaşma xüsusiyyətləri;
- 2) spesifik şəhər mühiti ilə şərtlənən arxitektura-planlaşdırma xüsusiyyətlərində, tikililərin nisbi kompleksliliyində əks olunan şəhərin özünəməxsus siması;
- 3) şəhərlərdə əhalinin sosial strukturu və şəhər həyat təzi ilə şərtlənən sosial xüsusiyyətləri;
- 4) şəhərlərin bir qayda olaraq, yaxın ərazilərin siyasi-inzibati mərkəzləri olması ilə bağlı hüquqi xüsusiyyətlər (3, s.36).

Sənaye istehsalının, mədəniyyət və asudə vaxt keçirmə üzrə müəssisələrin cəmləşdiyi və inkişaf etmiş məişət xidmətinin mövcud olduğu şəhərlərdə əhalinin daha yüksək temp və sürətlə artımı baş verir.

Demografik dünyanın bir çox ölkələrində kənd əhalisinin şəhərlərə miqrasiyası, urbanizasiya və eləcə də təbii artımın hesabına şəhər əhalisinin sayının sürətli artımını proqnozlaşdırırlar.

Məlum olduğu kimi, «urbanizasiya» (lat.urbanus – şəhərə məxsus, şəhərə aid) – «şəhər həyat tərzinin tarixi yayılma prosesi; bəşəriyyətin məskunlaşmasında şəhərlərin xüsusi çəkisinin və rolunun artması ilə bağlı məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində, cəmiyyətin sosial (istehsal-peşə, təhsil-ixtisas, demografik) strukturunda, mədəniyyətdə və i.a. baş verən müvafiq dəyişiklikləri əhatə edir»(6, s.429). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə urbanizasiya olaraq «ölkənin və ya rayonun həyatında şəhərlərin əhəmiyyətinin artması,



sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar şəhər əhalisinin çoxalması prosesi» başa düşüldüyü qeyd olunur (1, s.405).

2001-ci ilin 6-8 iyununda Nyu-Yorkda BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən hazırlanmış geniş icmalda urbanizasiya prosesinin müsbət və mənfi nəticələri göstərilmiş və qeyd edilmişdir ki, 2007-2008-ci ildə dünya əhalisinin yarısı, 2030-cu ildə isə 60%-i şəhərlərdə məskunlaşacaqdır. BMT sənədində həmçinin hər il dünyada şəhər əhalisi 180 min artdığı göstərilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə urbanizasiya prosesi sabitləşdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu proses artma templəri ilə səciyyələnir. İstər kapital, istərsə də əmək nöqtəyi-nəzərindən artmaqda olan beynəlmilləşmə, transmilliləşmə, şəhərlərdə xarici investisiyaların qoyulması üçün əlverişli şəraitlərin yaradılması, sahibkarlığa dəstəyin artması «dünya şəhərlərinin» və ya «qlobal şəhərlərin» formalaşmasına gətirir. Özünün xüsusi iqtisadi strukturu və spesifik funksiyaları olan «qlobal şəhərlər»in və ya «dünya şəhərləri»nin (Nyu-York, London, Tokio, Honkonq və s.) bütün dünya iqtisadi sistemində, həmçinin əhalinin yerləşməsinin qlobal sistemə prosesinə təsiri daima artmaqdadır (15, s.148-149).

Bütünlükdə götürdükdə müsbət hadisə olan və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə yönələn, respublikanın iqtisadi potensialının artması ilə bağlı olan urbanizasiya və miqrasiya kimi proseslər eyni zamanda, bir qayda olaraq lokal mühitin müxtəlif çevrilmələrini, əhalinin həyat stereotiplərində və düşüncə tərzlərində bir sıra ən müxtəlif xarakterli dəyişikliklər doğurduğu da qeyd edilməlidir. Bütün bunlar isə məcmu halda cinayətkarlığın vəziyyətinə, onun struktur və dinamikasına təsir etməyə bilməzdi. Amerika kriminoloqu Uolter Rekliss yazır: «Sənayeləşdirmə və urbanizasiya prosesləri gedən ölkələr hökmən cinayətkarlığın artması faktı ilə üzləşəcəklər». Bu fikir cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla davranış problemlərinə həsr edilmiş hüquqşünasların 1975-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş 5-ci konqresində də söylənilmişdir (5, s.69).

S.A.Aluxanov düzgün olaraq qeyd edir ki, cinayətkarlığın vəziyyəti, struktur və dinamikasında dəyişmələrin baş verməsində demografik (doğum, ölüm, əhalinin yaş qruplarının dəyişməsi, kəbinlər və boşanmalar və s.) amillər, miqrasiya və urbanizasiya, sosial-iqtisadi proseslər (istehsalın artması və ya aşağı düşməsi, əhalinin məşğulluğu, istehlak səviyyəsi, əhalinin mobilliyi və s.), mədəni və etnososial proseslər (əhalinin etnososial strukturunun, sosial dəyərlər və üstünlüklər sisteminin dəyişməsi və s.) müəyyən, bəzən isə həlledici rol oynayırlar (7, s.4).

V.A.Berzin, nəzarət edilməyən miqrasiya axınlarının bir çox regionlarda kriminogen və sosial-demografik şəraitə neqativ təsir göstərməyə başladığını, tənzimlənməmiş miqrasiya prosesinin yüksək kriminogen potensiala malik olduğunu qeyd edərək yazır: «Ənənəvi olaraq geniş və şaxələnmiş infrastruktura malik olmaqla daha çox inkişaf etmiş regionlar bütün kateqoriyalı miqrantlar üçün xüsusilə cəlbedicidir. Belə regionlar arasında böyük şəhərləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şəhər həyatı üçün xarakterik olan hadisələrin və proseslərin, formaların və üsulların müxtəlifliyi və çoxaspektliyi insanlarda bu fərqliliyə və müxtəlifliyə daha dözümlən münasibəti şərtləndirir və şəhər həyatının daha yüksək dərəcədə anonimliyini təmin edir. Ona görə də şəhərlər, xüsusilə də böyük şəhərlər bir çox kateqoriyalı miqrantlar, o cümlədən də cinayətkarlar üçün maraq kəsb edir. Bu baxımdan böyük şəhərlərdə qanunsuz yaşayan miqrantların vaxtında üzə çıxarılması üzrə işin daha da aktivləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir» (9, s.4-5).

Müxtəlif ərazi vahidlərində gedən urbanizasiya və miqrasiya prosesləri ilə cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət xarakterləri arasında birbaşa səbəb və nəticə əlaqələrinin olduğunu da hökm etmək düzgün olmazdı. Bu əlaqə və asılılıq bir sıra digər hüquqi, sosial-iqtisadi, sosial-psixoloji, təşkilati-texniki və digər amillərlə dolaylı surətdə bağlıdır.

Kriminologiyada regional istiqamətli tədqiqatlarda böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın vəziyyəti, struktur və dinamikasının, bu ərazi vahidlərində cinayətkarlığın səbəbiyyət kompleksinin və digər regional məsələlərin nəzərdən keçirilməsinə də xüsusi önəm verilir. Böyük şəhərlərdə cinayətkarlıq probleminin tədqiqinə müraciət edilməsi müasir cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından – urbanizasiya və miqrasiya proseslərindən və bununla bağlı şəhər cinayətkarlığında yeni kriminoloji problemlərin yaranmasından irəli gəlir.

Belə ki, digər şəhər və rayonlarla müqayisədə böyük şəhərlərdə spesifik sosial, iqtisadi, psixoloji və digər problemlər cəmləşmişdir. Bu ərazi vahidlərində cinayətkarlığın vəziyyətinə və onun inkişaf meyllərinə daha güclü təsir göstərən neqativ və pozitiv amillər kompleksi mövcuddur. Buna görə də böyük şəhərlər və şəhər aqlomerasiyaları da regional kriminoloji tədqiqatların obyekt qismində çıxış etməlidirlər. Belə araşdırmalar qeyd olunan ərazi vahidlərində cinayətkarlığın, onun ayrı-ayrı növlərinin sürətli artımına kömək edən səbəb və şəraitlərin müəyyən edilməsinə və onların aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin işlənilməsinə, bununla da hüquq-mühafizə və digər sosial nəzarət orqanlarının qüvvə və vasitələrini düzgün planlaşdırmağa imkan yaradacaqdır.

Kənd yerlərinin sakininin qapalı kənd cəmiyyəti mühitindən yeni şəraitə – şəhər mühitinə düşməsi kimi amil də cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqi zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu şəxslərin şəhər mühitinə sosial adaptasiya prosesi ciddi çətinliklər və mürəkkəbliklərlə müşayiət olunur. Belə uyğunlaşma həyatın bütün maddi, sosial, mənəvi tərəflərinin kəskin dəyişmə zərurəti ilə bağlıdır (17, s.14-15).

Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinin artımı, əhalinin sosial-demografik strukturunun dəyişməsi və sair kimi amillər ani olaraq kriminogen vəziyyətə təsir göstərmirlər. Eyni zamanda lazımi sosial-iqtisadi, mədəni, məişət bazası mövcud olmadığı təqdirdə, ayrı-ayrı şəhərlərə, və onların inzibati vahidlərinə miqrantların böyük axını qısa zamanda cinayətkarlığın sıçrayışla artımına şərait yarada bilər.

Kriminoloqlar sosial-hüquqi tədqiqatların müstəqil obyekt kimi iri şəhərlərin seçilməsini onunla əsaslandırırırlar ki, məhz belə şəhərlər müəyyən mənada gələcək cəmiyyətin modelidir. Böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın öz kriminoloji xüsusiyyətləri vardır. Respublikada qeydə alınan cinayətlərin yarısından çoxu Bakı, Sumqayıt və Gəncə kimi böyük şəhərlərin payına düşür. Onların bəzilərində, xüsusən sənaye və ticarət mərkəzlərində çox vaxt mürəkkəb kriminogen şərait yaranır. Cinayətkarlıqda arzuolunmaz meyillər müşahidə olunur, profilaktik iş xeyli çətinləşir. Adətən böyük şəhərlərdə əmlak xarakterli cinayətlər, məişət zəminində baş verən və zorakı xarakter daşıyan kriminal əməllər, xuliqanlıq hallarının, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin və gənclərin qrup halında cinayətkarlığının nisbətən yüksək intensivliyi qeydə alınır.

Kənddən şəhərə köçmə əməyinin mahiyyətinin, adət, vərdiş və dəyərlər sisteminin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Psixoloji aspektlərlə yanaşı kənd miqrantının şəhər həyatına, özü də Bakı, Sumqayıt və Gəncə kimi böyük şəhərlərin həyat tərzinə uyğunlaşması sırf maddi və mənəvi-məişət aspektlərinə də malikdir. Sonuncu bu və ya digər dərəcədə yararlı olan yaşayış yerlərinin əldə edilməsi, iş düzəlmə, kifayət qədər əmək haqqı alma, arzu olunan ali təhsil müəssisəsinə daxil olma və sairə ilə bağlıdır. Bundan başqa, şəhərin struktur və təşkilində miqrantlar uzun müddət ikinci dərəcəli yer tutmaları kimi amil də onların mənəvi-psixoloji durumlarına mənfi təsir göstərir.

E.S.Demidenko düzgün olaraq göstərir ki, böyük şəhərlər həm də bir sıra sosial problemlərin də mənbəyidir. Onlara demografik vəziyyətdə baş verən neqativ xarakterli keyfiyyət dəyişiklikləri də aid edilə bilər: doğum və təbii artımın aşağı göstəriciləri, yüksək ölüm səviyyəsi, şəhər əhalisində uşaqların və yeniyetmələrin xüsusi çəkisinin az olması və uyğun olaraq yaşlı, pensiya yaşında olan əhalinin xüsusi çəkisinin yüksək olması və s. Böyük şəhərlərdə həyat tərzinin, ailə tərkibinin, ünsiyyət formasının, mobilliyin, peşəkar və sosial-mədəni motivasiyanın, tələbatların, qonşuluq əlaqələrinin və s. bir çox xarakteristikaları da ciddi dəyişikliklərə uğrayır (13, s.85).

Amerika kriminoloqu E.Saterlend ABŞ timsalında cinayətkarların nəyə görə məhz böyük şəhər mərkəzlərinin yaxınlığında cəmləşdiklərini izah edir: «Amerikanın böyük şəhərlərində və xüsusən də Çikaqoda cinayətkarların cəmləşdiyi rayonlar və zonalar – fiziki pozulma, əhali artıqlığı, kasıblıq və səfalət, əhalinin strukturunda xaricilərin və zəncilərin xüsusi çəkisinin yüksəkliyi və s. xarakterik olan rayonlardır. Eyni zamanda bu rayonlarda cinayətkarlığın qarşısının alınması amilləri az olmaqla cinayətkarlığın profilaktikasında mütəşəkkillik zəif inkişaf etmişdir. Müəllim və valideyn assosiasiyaları, yerli əhali tərəfindən müdafiə olunan ictimai təşkilatlar da yox dərəcəsindədir. Əhali mobil olmayıb, müxtəlif



mənşəli və etnik qruplu olduğundan onlar qarşıya çıxan xüsusi problemlərini həll etmək üçün birgə razılaşıdırılmış qərarlar qəbul etmək iqtidarında deyildirlər» (16, s.72-73).

Cinayətkarlar adətən insanların daha çox toplaşdıqları, iqtisadi fəaliyyət mərkəzlərində, geniş nəqliyyat şəbəkəsinin olduğu yerlərdə, yəni aşkar edilmələrinin daha çətin olduğu yerlərdə cinayət törətməyə can atırlar. Digər səbəblər kimi şəhərlərdə kommərsiya strukturlarının (marketlərin, mağazaların və s.) çoxluğu, ailə üzvlərinin (valideynlərin) işləməsi nəticəsində evə nəzarətin, həmçinin qonşu həmrəyliyinin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi, çoxmərtəbəli binaların sakinlərinin bir-birilərini tanınamaları və s. göstərmək olar.

Tədqiqatlar «şəhər» cinayətkarlığının strukturunda yeni sakinlər tərəfindən törədilən cinayətlərin xüsusi çəkisinin daha yüksək olduğunu göstərir. Bu isə təşəkkül tapmış bir çox əlaqə və vərdişlərin pozulması, şəhər həyatında psixoloji və əsəb gərginliyinin yüksəkliyi, yeni yerlərdə adaptasiya çətinlikləri və sairə ilə bağlıdır. Şəhəri yeni yaşayış və ya iş yeri seçmiş şəxslər arasında ailə qurmamış gənclərin sayı da çoxdur. Yeni şəhər sakinləri ilə hüquq qaydalarını pozmağa meyilli olan şəxslər və o cümlədən əvvəllər məhkum olmuş şəxslər ilə arzuolunmaz ünsiyyət və təmas imkanları da xeyli artır.

Böyük şəhərlərdə daha çox vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və təhlükəsizliyi, mülkiyyət əleyhinə ağır və xüsusilə ağır tamah və zorakı xarakterli cinayətlər törədilir. Kənd yerlərinə nisbətən şəhər şəraitində quldurluq, soyğunçuluq, oğurluq, xüsusən də mənzillərdən edilən oğurluq kimi cinayətlərin səviyyəsi (cinayətkarlıq əmsalı) daha yüksəkdir. Bunlar əsasən gənclər və əvvəllər məhkum olunmuş şəxslər tərəfindən də törədilir. Avtonəqliyyatın oğurluğu «şəhər», mal-qara oğurluğu isə əsasən «kənd» cinayətkarlığı sayılır.

A.B.Vasilyev qeyd edir ki, xüsusi qəddarlıqla törədilən, qurbanları yetkinlik yaşına çatmayanlar və qadınlar olan cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsi böyük şəhərlərdə törədilir. Böyük şəhərlərdə ailə, məişət, asudə vaxt sahələrində, narkotik və alkoqol sərxoşluğu vəziyyətində törədilən ağır və xüsusilə ağır zorakı cinayətlərin xüsusi çəkisi də yüksəkdir. Bu zaman müəllif, böyük şəhərlərdə, xüsusi halda Moskvada ağır zorakı cinayətkarlığın törədilməsi spesifikasiyasının bir çox cəhətdən şəhər əhalisinin sosial anonimliyi, sosial nəzarətin zəifləməsi, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrdə fərdiliyin itməsi, gəlmələrin xüsusi çəkisinin kifayət qədər yüksək olması, əhalinin daxili və xarici miqrasiyasının yüksəkliyi və sair kimi şəhər mikromühitinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olduğunu göstərir (11, s.4-5).

D.V.Borovkov hesab edir ki, böyük şəhərlərdə cinayətkarlıq özünəməxsus səciyyəvi əlamətlərin daşıyıcısıdır, bu yaşayış məntəqələrində zorakılıq isə əsasən küçə cinayətkarlığı ilə bağlıdır. Müasir küçə cinayətkarlığı – ilk növbədə böyük şəhərlərin problemidir. Bu da başa düşüləndir, çünki məhz əhalinin sıxlığı artdıqca böyük şəhərlərin küçələrində cinayətkar nəticələrə gətirən münaqişələrin baş vermə ehtimalı da artır (10, s.3-4).

Y.V.Kiviç şəhər şəraitində küçə cinayətkarlığının kriminoloji xarakteristikası və qarşısının alınması problemlərinə həsr olunmuş dissertasiya işində yazır: «Məlumdur ki, ictimai təhlükəsizliyin təmini, əhalinin qanunazidd qəsdlərdən müdafiəsi sahəsində təşəkkül tapmış mürəkkəb vəziyyət sırf kriminoloji problem hüdudlarından kənara çıxmışdır. Belə bir vəziyyət cəmiyyətdə sosial-siyasi iqlimə aktiv təsir etməklə şəhər küçələrində özünü daha açıq və aydın şəkildə göstərir. Şəhər küçələrində törədilən cinayətlərin təhlükəliliyi ilk növbədə böyük sayda əhali kütləsinin şüuruna aktiv surətdə təsir göstərməsindədir. Nəticədə ictimai sakitlik, əmin-amanlıq pozulur, əhalidə öz təhlükəsizlikləri üçün inamsızlıq və qorxu hissi, ümumi sosial gərginlik yaranır. Böyük şəhərlərdə küçə cinayətkarlığının miqyasları sosial nəzarət orqanlarından antikriminal nəzarətin təmini üçün zəruri olan təşkilati, maliyyə, maddi, texniki və digər resurslar və məsrəflər tələb edir. Bu hal böyük şəhərlərdə küçə cinayətkarlığı haqqında müstəqil və spesifik kriminoloji problem olduğunu söyləməyə əsas verir» (14, s.3-4).

Cinayətlərin əksəriyyəti şəhərlərdə qəsdən törədilsə də ehtiyatsızlıq nəticəsində törədilən cinayətlərin artması kimi neqativ meyl də qeyd edilməlidir.

Eyni zamanda, şəhərlərin ölçüləri, əhali sıxlığı arasında fərqlər hələ öz-özlüyündə cinayətlərin sayında olan fərqləri izah etmir. Hərçənd ki, bəzi asılılıqları görmək, aşkar etmək mümkündür.

Bu baxımdan əhalisinin sayına görə bir birindən çox az fərqlənən Sumqayıt və Gəncə şəhərlərinin kriminogenlik faktorlarının müqayisəli təhlili xüsusi maraq doğurur.

2012-ci ildə əhalisi 325 000 olan Sumqayıtda 935, əhalisi 323 000 olan Gəncədə isə 597 cinayət qeydə alınmış, cinayətkarlıq əmsalı (əhalinin 10 000 nəfərinə düşən cinayətlərin sayı) isə uyğun olaraq 28,4 və 18,4 olmuşdur.

Göründüyü kimi cinayətkarlığın əmsalı Sumqayıt şəhərində daha yüksəkdir (1,5 dəfə). Qeyd edilən hal ayrı-ayrı cinayətlərin göstəriciləri, şəhərlərin, onlarda məskunlaşan əhalinin xüsusiyyətləri, sosial-demografik, iqtisadi xarakteristikalar üzrə də araşdırılmalı və kompleks profilaktik tədbirlərin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində nəzərə alınmalıdır. Belə ki, cinayətkarlıq əmsalında əhəmiyyətli fərqlərin mövcud olduğu şəhərlərdə bu «uyğunsuzluğun» səbəblərini, köklərini araşdırarkən yalnız onların əhalisinin sayını nəzərdə tutmaq azdır. Şəhərlərin sosial, iqtisadi, siyasi və s. kriminoloji əhəmiyyət kəsb edən tərəflərini üzə çıxarmaq lazımdır. Xüsusi halda yüksək inkişaf etmiş sənaye infrastrukturunu, şəhər ərazisinin yığcamlığı, nəqliyyat şəbəkəsi, əhalinin sosial və demografik strukturu, şəhərlərdə məhkumların, o cümlədən, məhkum qadınların, işsizlərin, miqrantların xüsusi çəkisi və s. nəzərə almaq lazımdır.

Digər yaşayış məntəqələrindən böyük şəhərləri fərqləndirən və onlarda mövcud kriminoloji xarakteristikaya təsir edən səciyyəvi cəhətlərdən biri də əhalinin mobilliyinin yüksəlməsidir. Bu problemin bir sıra aspektləri mövcuddur.

Birincisi, böyük şəhərlərinin özünün daxilində daima böyük insan kütləsinin yerdəyişməsi müşahidə olunur. Bu isə çox zaman əhalinin böyük hissəsinin inzibati yaşayış yeri ilə iş yerinin üst-üstə düşməməsindən irəli gəlir. Bura həmçinin əhalinin şəhərin ucqarlarından, yaşadıkları yerlərdən ticarət və mədəni-istirahət müəssisələrinə getmək məqsədi ilə yerdəyişmələri də aid edilə bilər. Əhalinin şəhərdaxili miqrasiyasının kriminoloji əhəmiyyəti cinayətkarlığın mobilliyində, onun diffuzluğunda və şəhərin müxtəlif rayonlarının qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir etmələrində ifadə olunur.

İkincisi, şəhər hüdudlarından kənarında (şəhər ətrafında), yaşayan insanların daimi rəqqəsi və ya əmək miqrasiyası da qeyd olunur. Böyük şəhərlər özlərinin təsərrüfat və mədəni təsir dairəsinə ona yaxın olan rayonları, kəndləri, qəsəbələri maqnit kimi özünə çəkir. Bununla da aqlomerasiyalar və ya meqapolislər yaranır. Böyük şəhərlərdə işləmək o qədər cəlbedicidir ki, bir sıra yaxın ətraf rayonlardan və şəhərlərdən hər gün bura əmək qabiliyyətli insanların böyük kütləsi gəlib işləyərək geri qayıtmaları baş verir. Təbii ki, bu hal da böyük şəhərlərdə kriminoloqi şəraitə öz təsirini göstərir.

Üçüncüsü, böyük şəhərlər, bir qayda olaraq ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni, nəqliyyat mərkəzi olmaqla ölkənin digər regionlarında və onun hüdudlarından kənarında yaşayan çoxsaylı insanları özünə cəlb edir. V.İ. Qladkix bununla bağlı göstərir ki, məşğulluq və asudə vaxt keçirmənin formalarının və növlərinin genişliyi, fəaliyyət stereotiplərinin dəyişməsi üzrə geniş imkanlar bu yaşayış məntəqələrinə çoxsaylı turistlərin, qonaqların, ezam olunmuş şəxslərin daimi axınına şərtləndirir (12, s.8). B.V. Baranov qeyd edir ki, son illərin cinayət statistikasına əsaslanaraq görürük ki Moskva şəhərində daimi sakinlər tərəfindən qeydə alınan cinayətlərin 60%-ə qədəri törədilir. Deməli, şəhərdə qeydə alınmış cinayətkar qəsdlərin 40%-i və daha çoxu müxtəlif kateqoriyalı xarici vətəndaşların - miqrantların payına düşür (8, s.5).

Beləliklə, daxili və xarici miqrasiyanın, o cümlədən kriminal aktiv şəxslərin genişmiqyaslı miqrasiyası böyük şəhərlərdə hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılaşdıqları ciddi və mürəkkəb problemlərdən biridir.

Qeyd olunanlar, böyük şəhərlərdə cinayətkarlıqla mübarizənin ən müxtəlif formalarına və üsullarına müraciət etməyi, digər yaşayış məntəqələrindən fərqli olaraq böyük şəhərlərdə kriminoloqi profilaktikanın daha geniş forma və metodlarını işləyib hazırlanması zərurətini diqtə edir.

Azərbaycanın böyük şəhərlərində cinayətkarlığın kompleks tədqiqi, proqnozlaşdırılması və qarşısının alınmasının mürəkkəbliyi və çoxaspektliyi bu problemlərin ən yüksək elmi-texniki səviyyədə həllinin vacibliyini göstərir. Eyni zamanda keçirilən



tədqiqatlar təşkilati və metodiki cəhətdən hələ də müasir tələblərə cavab vermir. Nəticədə onların praktiki səmərəsi cüzdür. Tətbiqi karakter daşıyan kriminologiya elminin böyük nailiyyətləri ilə şəhər cinayətkarlığının tədqiqi, proqnozlaşdırılması və profilaktikası məqsədilə kriminoloji biliklərdən istifadə arasında böyük uçurumun mövcudluğu haqqında danışmağa tam əsasımız vardır.

Fikrimizcə, bunun əsas səbəblərini cinayətkarlığın təzahür formaları ilə mübarizənin daha səmərəli təmin etməyə imkan verən regional yönümlü kompleks tədqiqatların, şəhər cinayətkarlığı ilə mübarizənin elmi əsaslı konsepsiyasının, strategiya və taktikasının olmamasında axtarmaq lazımdır.

Böyük şəhərlərin əsas struktur elementlərindən birinə çevrilən aqlomerasiyalarda cinayətkarlığın tədqiqi problemləri demək olar ki, kriminoloji ədəbiyyatda işıqlandırılmışdır. Hərçənd ki, böyük şəhərlərin inkişaf istiqamətləri məhz aqlomerasiyaların inkişafı ilə bağlıdır. Məhz onlarda işlə və digər səfərlərlə bağlı yerdəyişmələrin hesabına əhalinin rəqqasi miqrasiyasının ən böyük səviyyəsi müşahidə olunur. Bir sıra şəhərlərdə şəhəratrafi rayonlar daha intensiv cinayətkar fəaliyyət yerlərinə çevrilmişdir.

Yaşayış məntəqələri arasında olan kiçik məsafə, yaxşı inkişaf etmiş yollar şəbəkəsi belə aqlomerasiyaları cinayətkar elementlər üçün olduqca əlverişli edir. Eyni zamanda aqlomerasiyalar şəraitində cinayətkarlıqla mübarizəni təşkil edərkən əsas diqqətin hər halda onun mərkəzinə – iri şəhərə yönəldilməsi də yaddan çıxarılmamalıdır.

Hesab edirik ki, bu və ya digər şəhərdə cinayətkarlığı şərtləndirən səbəbləri, ümumən cinayətkarlığın strukturunda ağır tamah və zorakı cinayətlərin xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxaran halları, bu ərazilərdə regional kriminoloji əhəmiyyətli şəraitin mövcudluğu məsələlərini tədqiq edərkən bu ərazi vahidləri üçün xarakterik olan sosial, iqtisadi, demoqrafik və sair kimi hadisələrin, proseslərin kompleks öyrənilməsi zəruridir.

B.V. Baranov düzgün olaraq göstərir ki, böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın spesifikliyinin öyrənilməsinin metodoloji və metodiki təminatı məqsədilə bu yaşayış məntəqələrindəki həyat üçün səciyyəvi olan şəraitlərə xas olan əsas kriminoloji əhəmiyyətli amilləri müəyyən etmək zəruridir. Bu zaman müəllif, bu tip amillər kompleksinə aşağıdakıları aid edir:

- əhalinin yüksək sıxlığı, bu da nəqliyyatın, ticarət, əyləncə və digər müəssisələrin həddən artıq yüklənməsinə gətirir;
- qruplararası, şəxsiyyətlərarası təmasların yüksək tezliyi, insanlar arasında ünsiyyətin anonimliyi;
- çoxsaylı stress vəziyyətlərini doğuran yüksək psixoloji yüklənmələr;
- şəhərdaxili miqrasiyanın yüksək səviyyəsi, nəticədə şəhərin inzibati rayonları arasında cinayətkarlıqla «qarşılıqlı mübadilə» baş verir;
- hüquq pozuntularının vaxtında açılmasını, uçotu və profilaktikasını həyata keçirməyi çətinləşdirən hüquqi və faktiki sərhədlərin üst-üstə düşməməsi (şəhər aqlomerasiyası);
- miqrantların cinayətkarlığını və onlara münasibətdə törədilən cinayətləri doğuran xarici aləmlə əlaqələrin genişmiqyaslılığı («gəlmələrin», turistlərin, xaricilərin «rəqqasi» miqrasiyasının mövcudluğu);
- narkomaniya və narkotizmin yüksək səviyyəsi;
- cinayətkarlara hadisə yerindən tez bir zamanda qaçıb gizlənməyə imkan verən inkişaf etmiş nəqliyyat əlaqələri sisteminin mövcudluğu (8, s.29).

Respublikanın Bakı, Sumqayıt və Gəncə kimi böyük şəhərlərində cinayətkarlığın kompleks tədqiqi, proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması sahəsində kriminoloji araşdırma və analiz, fikrimizcə, aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Tədqiqatın konseptual modelinin, metodoloji və metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanması;
2. Ümumən respublika, habelə Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri üzrə cinayət, sosial-iqtisadi və demoqrafik statistika məlumatlarının toplanması;
3. On - on beş illik dövr ərzində Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində cinayətkarlığın vəziyyəti, strukturu və dinamikasının təhlili;

4. Cinayət statistikasına əsasən şəhərlərdə cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasının təhlili və müqayisəli analizi;

5. Respublikanın böyük şəhərlərində latent cinayətkarlığın tədqiqi;

6. Şəhərlərdə törədilən müxtəlif zorakı və tamah xarakterli cinayətlər üzrə cinayət işlərinin materiallarının seçmə üsulla öyrənilməsi.

7. Əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələri, habelə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları və azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumlar arasında müxtəlif sorğuların və anketləşdirmənin keçirilməsi;

8. Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində əhalinin xarakteristikalarında, o cümlədən sosial-demoqrafik strukturunda, sosial-etnik tərkibində, kriminal və sosial-hüquqi aktivliyində mövcud fərqlərin müqayisəli təhlili;

9. Sosial-demoqrafik proseslərin (urbanizasiya, miqrasiya və s.) şəhərlərdə cinayətkarlığa təsirinin sistemli-struktur təhlili;

10. Cinayətkar davranışın formasına şəxsiyyətin sosial-demoqrafik və mənəvi-psixoloji əlamətlərinin təsirinin tədqiqi;

11. Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində cinayətkarlıqla mübarizə aparən hüquq-mühafizə orqanlarının işinin səmərəliliyinin öyrənilməsi;

12. Respublikanın böyük şəhərlərində cinayətkarlığın proqnozlaşdırılması və qarşısının alınmasının metodiki əsaslarının yaradılması.

Beləliklə, Azərbaycanın böyük şəhərlərində cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqi, proqnozlaşdırılması və profilaktikası kimi kompleks vəzifənin həlli məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə kriminoloji tədqiqatların aparılması zəruri hesab edilməlidir: böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin ilkin elmi-nəzəri şərtlərinin və əsaslarının müəyyən edilməsi; Azərbaycanın böyük şəhərlərində (Bakı, Sumqayıt və Gəncə) cinayətkarlığın kriminoloji xarakteristikasının sistemli analizinin elmi-nəzəri və metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanması; respublikanın böyük şəhərlərində cinayətkarlığın vəziyyəti, struktur və dinamikasının, əsas meyllərinin müəyyən edilməsi; böyük şəhərlərdə cinayətkarın şəxsiyyətinin və onun məzmununu (strukturunu) təşkil edən əsas elementlərin təhlili; ərazi fərqləri nəzərə alınmaqla böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın statistik-kriminoloji analizi; böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın regional spesifikasına təsir edən kriminogen amil kimi miqrantların cinayətkarlığının nəzərdən keçirilərək öyrənilməsi; böyük şəhərlərin inzibati rayonlarının kriminoloji tipologiyasının işlənilib hazırlanması; böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın profilaktikasının təşkilinə kompleks yanaşmanın işlənilib hazırlanması; şəhər cinayətkarlığının qarşısının alınması üzrə xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi; ərazi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın qarşısının alınması, o cümlədən daxili işlər orqanları tərəfindən profilaktikası üzrə tədbirlər kompleksinin işlənilib hazırlanması (8, s.3-4; 12, s.4).

Şəhər cinayətkarlığının kriminoloji tədqiqinin əsas vəzifələri sırasında həmçinin göstərilə bilər: 1) bu və ya digər şəhərdə cinayətkarlığı səciyyələndirən xarakterik cəhətlərin, cinayətkarlığı determinə edən kriminogen və antikriminogen amillər məcmusunun müəyyən edilməsi; 2) şəhər və onun ayrı-ayrı ərazi vahidləri səviyyəsində cinayətkarlıqla mübarizə üzrə elmi, təcrübə və maddi-texniki potensialın qiymətləndirilməsi; 3) cinayətkarlığın səviyyəsinin və intensivliyinin yüksək, orta və aşağı olduğu şəhərlərin müəyyən edilməsi; 4) cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində ayrı-ayrı şəhərlərdə mövcud vəziyyətin, kriminoloji mənzərənin müəyyən edilməsi; 5) cinayətkarlıq kimi mürəkkəb və çoxaspektli sosial-hüquqi hadisənin ayrı-ayrı şəhərlər səviyyəsində modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması.

Şəhərlərdə cinayətlərin törədilməsi ehtimalı yüksək olan rayonların növlərə bölgüsü kriminoloji tədqiqatlar zamanı öyrənilən sahələrdən biridir. Belə şəhər rayonlarını təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ticarət obyektlərinin, bankların, nəqliyyat vasitələrinin daha zox cəmləşdiyi yerlər. Belə yerlər əsasən şəhərlərin mərkəzi hissələri olur;
- həyat əhəmiyyətli obyektlərin şəhərin mərkəzində deyil, ətrafında yerləşdiyi bölgələr. İri ticarət obyektlərinin, bankların, nəqliyyat vasitələrinin cəmləşdiyi yerlər bir növ kiçik



hissələrə bölünərək şəhərin ətrafına paylanır. Belə bölgələrdə kriminogen durum da yalnız bir yerdə daha gərgin olmayaraq, qüvvə və vasitələrin planlı bölüşdürülməsinə zəmin yaradır;

- şəhərin daha çox əyləncə və istirahət mərkəzlərinin yerləşdiyi hissələr;
- şəhərin əhalisinin daha imkanlı təbəqəsinin yaşadığı küçə və məhəllələr və s.

Hesab edirik ki, Azərbaycanın böyük şəhərlərində kriminoloji şəraitin xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı şəhərlərdə cinayətkarlığın kəmiyyət-keyfiyyət parametrlərinin öyrənilməsi, kriminoloji baxımdan qiymətləndirilməsi, istər bütövlükdə şəhər çərçivəsində, istərsə də onun ayrı-ayrı hissələrində təzahür edən cinayətkarlığın növləri, səbəbləri, xüsusiyyətləri, yeni inkişaf meyilləri ilə bağlı tədqiqatlar aparılmalı və bu iş intensivləşdirilməlidir. Azərbaycan Respublikasında şəhər cinayətkarlığının statistik-kriminoloji və informasiya-analitik təhlilinin, ayrı-ayrı şəhərlər səviyyəsində cinayətkarlığın qarşısının alınması və proqnozlaşdırılmasının elmi-nəzəri və metodoloji ilkin şərtləri və əsasları işlənib hazırlanmalıdır.

### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Cild 4. Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Əhalisi, 2006.
3. Vahidov F.Q., Ağayev T.V. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2008.
4. Kazımov M.R., Abdullayev Y.S. Cinayətlərin «coğrafiyası»: tarixi: hüquqi baxış. Bakı, 1996, s.20.
5. Rəhimov İ.M., Həsənov E.H., Abdullayev Y.S. Cinayətkarlıq və kibernetika. Bakı, 1995.
6. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. B., 1997.
7. Алуханов С.А. Криминалогическая характеристика преступности в городах и сельской местности (по материалам Республики Дагестан). Диссерт....к.ю.н. М., 2003.
8. Баранов Б.В. Предупреждение преступности в сверхкрупном городе с учетом ее территориальных различий (на материалах г.Москвы). Диссерт....канд.юрид.наук. М., 2005.
9. Берзин В.А. Криминалогическая характеристика и профилактика преступности мигрантов в условиях сверхкрупного города (на материалах города Москвы). Диссерт....к.ю.н. М., 1999.
10. Боровков Д.В. Криминалогическая характеристика и предупреждение рецидива тяжких и особо тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья в сверхкрупном городе. Диссерт....к.ю.н. М., 2004.
11. Васильев А.Б. Криминалогическая характеристика и предупреждения насильственных преступлений против личности, совершаемых в условиях крупного города (на матери аллах г.Москвы). Диссерт....к.ю.н. М., 2003.
12. Гладких В.И. Проблемы предупреждения органами внутренних дел преступности в сверхкрупном городе. Диссерт....докт.юрид.наук. М., 1997.
13. Демиденко Э.С. Демографические проблемы и перспективы больших городов. М., 1980.
14. Фатеев В.С. Современные тенденции в развитии городов мира//Устойчивое развитие современных крупных городов: теория, опыт, проблемы (материалы Международной научно-практической конференции: «Устойчивое развитие современных крупных городов: теория, опыт, проблемы». Минск, 2002, с.148-149.
15. Фокс В. Введение в криминологию М., 1985.
16. Яковлев А.М. Проблема социальной адаптации и противоправного поведения. Ученые записки. Вып.14. М., 1989.

### КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГОРОДСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, ВОПРОСЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ И ПРОФИЛАКТИКИ

Назим Алиев

*В статье приведен криминалогический анализ городской преступности, рассмотрены некоторые вопросы прогнозирования и профилактики, а также процессы урбанизации, миграции и вопросы влияния социальных, экономических, демографических и др. факторов на состояние, структуру и динамику городской преступности. Определены основные направления криминалогических исследований в сфере криминалогического анализа и пресечения преступности в таких крупных городах Республики, как Баку, Сумгаит и Гянджа.*

### CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF URBAN CRIME IN THE AZERBAIJAN, PREDICTION AND PREVENTION

Nazim Aliev

*In this article analyzed the city crime, has been shown questions of prognoses and prophylactic, in addition to those was shown the influence of urbanization, migration, social, economical, demographic and other factors to the condition, structure, dynamics of the city crime. Has been determined main directions of criminology investigation in areas of analysis and struggle of crime in such big cities of republic as Baku, Sumgait and Gyanja.*

#### Наш адрес:

АЗ. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az



## DÖVLƏTİN ƏRAZİ QURULUŞUNUN SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN KONSTITUSİON-HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ

S.Z. Hüseynov, Ş.M. Kərimov

Daxili İşlər Akademiyası

Ərazi quruluşunun yaranması və inkişafı ilə əlaqədar münasibətlərin konstitusion-hüquqi tənzimlənməsi dövlətin vəzifəsidir və ölkədə inzibati-ərazi bölgüsünün həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət hakimiyyətinin ərazi həddlərinin müəyyən edilməsi və müdafiəsinin təşkili ölkənin təhlükəsizliyini təmin edir, onun milli təhlükəsizliyi isə bütünlükdə dövlətin inkişafının və ictimai-siyasi quruluşun sabitliyinin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir (8, s.21).

Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və dövlət sərhəddinin toxunulmazlığının təmin edilməsi sahəsində hüquqi, təşkilati və iqtisadi xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi dövlətin ərazi quruluşunun sabitliyinə nail olmaqdan ibarətdir. Dövlətin ərazi quruluşunun sabitliyi ölkədə daxili siyasi vəziyyətin sabitliyindən və dövlət sərhəddinin qorunmasından asılıdır. Beləliklə, ərazi quruluşunun sabitliyini onun tərkib ünsürlərini nəzərə alaraq ərazinin daxili və xarici sabitliyi kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Ərazi rejiminin daxili sabitliyi üçün təhlükə ərazidə məskunlaşan əhali qrupunun xaricdən qaynaqlanan separatçılığa məruz qalması nəticəsində yaranır. 1919-cu ilin may-avqust aylarında Azərbaycan Respublikasının cənub bölgəsində qondarma "Muğan Sovet Respublikası"nın mövcud olması, 1993-cü ilin avqustunda "Talış-Muğan Respublika" sının yaradılması və ləğv edilməsi, sadvalçılardan ölkənin şimal-şərq sərhədində "Ləzgistan" adlanan dövlətin yaradılması uğrunda mübarizəyə qalxması faktlarının gələcək dövrdə yenidən təkrar olunmasının mümkünsüzlüyünü təsəvvür etmək çətindir. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisinin parçalanması ilə nəticələnə bilən təhlükənin aradan qaldırılması üçün milli azlıqların məskunlaşdığı bölgələrdə əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının dövlət təminatının gücləndirilməsi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının ərazi rejiminin sabitliyinin təmin olunmasının hüquqi mexanizmləri ilk növbədə beynəlxalq ümumi hüququn ərazinin bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiq etməmək, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsiplərinə əsaslanır. İndiyədək özünün ədalətli həllini tapmamış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü üçün ən böyük təhlükə olaraq qalmaqdadır. Ermənistanın 1988-1994-cü illərdə həyata keçirdiyi işğal nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizi hərbi işğal zonasına çevrilmişdir. Mütəsir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının dövlət ərazisinin bütövlüyü və əvvəlki sərhədlərinin bərpa olunması Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindən bilavasitə asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu münaqişənin həll edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin razılığı ilə Ermənistan əleyhinə müharibə elan edilməsi və onunla sülh müqaviləsi bağlanması barədə qərarı beynəlxalq hüququn prinsiplərinə zidd ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının ərazi rejiminin sabitliyinin təmin olunması sahəsində ciddi problemlər dövlət ərazisinin tərkibinə daxil edilən ərazi dənizinin və kontinental şelfin həddlərinin təyin edilməsi ilə əlaqədardır (5, s.250). Bu problemlər təbii sərvətlərin kəşfiyyatı və istismarı məqsədilə kontinental şelf üzərində suveren hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Məlumdur ki, 1921-1991-ci illərdə Xəzər dənizində Azərbaycana yaxın sahədə kontinental şelfin kəşfiyyatı və istismarı ilə bağlı münasibətlər 26 fevral 1921-ci il və 25 mart 1940-cı il tarixli SSRİ-İran müqavilələri ilə tənzimlənməmişdir. SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqil Azərbaycan Respublikası əvvəllər istismar edilmiş kontinental şelfin ərazisinə münasibətdə özünün varisliyini qəbul edərək müvafiq dəniz ərazisi həddlərində yeraltı ehtiyatları istismar etməkdə davam edir. Rusiya və İran isə Azərbaycanın Xəzər dənizində özünə yaxın sahədə birtərəfli fəaliyyətinin əleyhinə olduqlarını gizlətmir, Xəzər dənizinin mineral və başqa təbii ehtiyatlarından birgə istifadə etməkdə ısrarlı olduqlarını bəyan edirlər. SSRİ dünyanın siyasi xəritəsindən silindikdən sonra sahilyanı dövlətlər Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsinin

zəruriliyini etiraf etsələr də, 1992-ci ildən bugünədək Konvensiyanın dənizin dibinin və oradakı ehtiyatların bölünməsinə dair müddəalarını əsaslandırma bilmirlər. Son dövrdə sahilyanı dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələr, o cümlədən: Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında 1997-ci il 3 iyul tarixli Müqavilə, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüddud sahələrinin bölünməsi haqqında 2002-ci il 23 sentyabr tarixli Saziş, Xəzər dənizində təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2010-cu il 18 noyabr tarixli Saziş Xəzər dənizinin statusu, habelə onun dibi və orada olan təbii ehtiyatlardan istifadə olunması ilə bağlı məsələlərin həllinin etibarlılığına təminat vermir. Fikrimizcə, sahilyanı dövlətlər arasında həll edilməsi mümkün olmayan mübahisələrə son qoymaq üçün Xəzər dənizinin hüquqi statusu, dənizin dibi və oradakı ehtiyatlar üzərində müstəsna hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının normalarına uyğun surətdə həll edilməlidir. Həmin Konvensiyanın "Qapalı və yarımqapalı dənizlər" adlanan IX hissəsinin normalarının daxili dənizlərə aid edilməməsinin səbəblərini aydınlaşdırsaq, bu səbəblərin müasir mərhələdə aradan qaldırıldığını görürük. Məlumdur ki, Dəniz hüququ üzrə Konvensiya 1982-ci ildə qəbul edilərkən iştirakçı dövlətlər Xəzər dənizini Sovet İttifaqı ilə İran arasında bölünmüş, başqa dənizə və ya okeana çıxışı olmayan daxili su ərazisi hesab edərək, onu beynəlxalq dəniz hüququnun obyektlərinin sırasına daxil etməmişlər. Başqa sözlə, Konvensiyanın iştirakçıları olan dövlətlər, habelə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı 1982-ci ildə Dəniz hüququ üzrə Konvensiya qəbul edilərkən təkcə SSRİ-nin Xəzər dənizindəki su ərazisinin yaxın gələcəkdə dörd müstəqil dövlət arasında bölünəcəyini proqnozlaşdırma bilməmişlər. Elə bu səbəbdən də, Konvensiyanın 122-ci maddəsinə uyğun olaraq "başqa dənizə və okeana çıxışı olmayan" dənizlər, "Qapalı və yarımqapalı dənizlər" in sırasına aid edilməmişdir. SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı hər hansı məsələ beş sahilyanı dövlətin ümumi razılığı ilə həll edilməlidir və bunun üçün ayrıca Konvensiyanın qəbul olunması və ya Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının normalarının birbaşa tətbiq edilməsi mümkün ola bilər. Beləliklə, SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər dənizinin (gölünün) beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq onun statusunun, dəniz dibi və oradakı təbii ehtiyatlar üzərində müstəsna hüquqların sahilyanı dövlətlər arasında beynəlxalq dəniz hüququnun normalarına uyğun surətdə tənzimlənməsinin məqsədəuyğunluğu inkar edilməməlidir.

Azərbaycan Respublikasının ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü ilə bağlı münasibətlər nəzərdən keçirilərkən unitar dövlətin vahid ərazisinin bölünməsi nəticəsində yaranan muxtar respublikanın və inzibati ərazi vahidlərinin siyahısının Əsas Qanunda və "Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (13 iyun 2000-ci il) təsbit edilməməsi diqqətdən yayınmır. Əgər, Azərbaycan Respublikası, əhalisi bir yaşayış məntəqəsində məskunlaşmış ölkədən (məsələn, Vatikandan) fərqli olmasaydı, onun Konstitusiyasının və qanununun qüsuruzluğu haqqında müddəa əsaslandırıla bilərdi.

Xarici ölkələrin konstitusiyalarında dövləti yaradan subyektlərin tərkibi (vilayətlərin, torpaqların, muxtar qurumların və s.) təsbit edilir. Məsələn, İtaliya Respublikasının Konstitusiyasının (22 dekabr 1947-ci il) 114-cü maddəsində respublikanın vilayətlərə, əyalətlərə və icmalara bölünməsi və 131-ci maddəsində isə vilayətlərin adları təsbit olunmuşdur (4, s.60). Almaniya Federasiyası Konstitusiyasının (23 may 1949-cu il) müqəddimə hissəsində və 23-cü maddəsində federasiyaya birləşən əyalətlərin adları göstərilmişdir (4, s.76). Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının (12 dekabr 1993-cü il) 65-ci maddəsi Federasiyanın tərkibinə daxil olan respublikaların, diyarların, vilayətlərin, federasiya əhəmiyyətli şəhərlərin, muxtar vilayətin və muxtar mahalların adlarını təsbit edir (6, s.114-116).

Sovet dövründə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR-in konstitusiyalarında respublikanın ərazi quruluşunu yaradan subyektlərin adları əks etdirilirdi. Məsələn, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (21 aprel 1978-ci il) 78-ci maddəsində Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti ilə yanaşı 55 rayonun və 9 respublika tabeliyində olan şəhərlərin adları təsbit olunmuşdur (2, s.27).

Azərbaycan Respublikasının rayon bölgüsü və inzibati ərazi quruluşu haqqında müddəaların Konstitusiyada təsbit edilməsi indiki dövrdə mövcud olan və gələcək dövrlərdə yarana bilən



mübahisələrinin tarixi köklərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq eyni zamanda lazımdır ki, suveren Azərbaycan Respublikasının rayon bölgüsünün Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında təsbit edilməməsini Əsas Qanunun nöqsanı kimi qiymətləndirmək məqsədəuyğun deyildir. Hesab edirik ki, 1988-1994-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edilmiş 14 rayonunun hüquqi müqəddarətini həll edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olan muxtar respublika ilə yanaşı rayonların və respublika tabeli şəhərlərin adlarının tam siyahısının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilməsi mümkün olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi quruluşunun tədqiqi yerlərdə dövlət hakimiyyətinin və özünüidarənin ərazi təşkili ilə bağlı münasibətlərin konstitusion-hüquqi vasitələrlə tənzimlənməsinin zəruriliyini təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci və 142-ci maddələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyəti dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də, hakimiyyətin ərazi təşkili baxımından inzibati ərazi bölgüsü, bir tərəfdən, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi, digər tərəfdən isə, yerli özünüidarənin təşkili üsulu kimi çıxış edir (7, s.16). Deməli, yerli özünüidarə orqanlarının yaradılması və onların dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri dövlətin inzibati-ərazi quruluşu ilə sıx əlaqədardır.

Ərazi quruluşu haqqında qanunvericiliyin normalarının təhlili göstərir ki, inzibati ərazi vahidlərinin əraziləri bələdiyyələrin aidiyyətində olan ərazilərlə üst-üstə düşə bilər. Bu tərzdə uyğunluq onu göstərir ki, eyni bir ərazi eyni bir vaxtda həm bələdiyyə qurumuna və həm də inzibati ərazi vahidinə aiddir. Funksional planda isə dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının aidiyyətindəki ərazilərin ölçülərinin üst-üstə düşməsi mümkün deyildir. Çünki, dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyaları mahiyyətinə görə fərqli olmalıdır. Hesab edirik ki, yerlərdə dövlət hakimiyyətinin və yerli özünüidarənin həyata keçirilməsinin ərazi hüdudlarının əsaslandırılması ilə bağlı məsələlərin konstitusion-hüquqi qaydada həll edilməsinin ilkin şərti kimi həmin orqanların funksiyalarını və qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi və tətbiqi zəruridir.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzvlüyə qəbul olunarkən götürdüylə öhdəliklərdən biri də "Bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında" Qanununun qəbul olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tələb olunan bu qanunun Milli Məclis tərəfindən indiyədək qəbul olunmaması yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında torpaq mübahisələrinin aradan qaldırılması yolunda bir sıra çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, "Bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi yerli hakimiyyətin səmərəli təşkili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

#### ƏDƏBİYYATI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2012.
2. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu). 1978-ci il aprelin 21-də qəbul olunmuşdur. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990.
3. "Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 iyun 2000-ci il) - Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 10(40), 30 noyabr 2000-ci il.
4. Xarici dövlətlərin konstitusiyaları. Azərbaycan dilində Bakı, Qanun, 2010.
5. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012.
6. Пастухова Н.Б. Проблемы государственного суверенитета. М., Норма, 2006.
7. Шугрина Е.С. Муниципальное право. М., 2009.
8. Воронин А.А. Территориальная организация: теоретические и исторические аспекты: дисс.... к.ю.н. Ярославль, 2003.

### КОНСТИТУЦИОННО – ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА ГОСУДАРСТВА

С.З. Гусейнов, Ш.М. Керимов

*Целью настоящей статьи является рассмотрение на основе комплексного анализа элементов, составляющих стабильность территориального устройства государства, выявление направлений обеспечения безопасности правового режима государственной территории, а также определение конституционно – юридических механизмов их разрешения.*

*Основное внимание в статье уделяется вопросам, связанным с односторонними территориальными претензиями Армении на часть территории Азербайджана. По мнению автора, урегулирование Карабахского конфликта возможно только через признание над территорией Нагорного Карабаха суверенитета Азербайджанской Республики.*

*Статья указывает на отсутствие надежных гарантий стабильности режима морской территории, находящейся под исключительным суверенитетом Азербайджана. В статье обосновывается предложение о распространении на Каспийское море норм ст. 122 Конвенции ООН по морскому праву, регулирующих права прибрежных государств на месторождения, расположенные в своих частях моря.*

*Далее, вносятся предложения о закреплении в Конституции районного деления территории республики и принятия Закона Азербайджанской Республики «О взаимодействии муниципалитетов и органов местной исполнительной власти».*

### CONSTITUTIONAL – LEGAL MECHANISMS of MAINTENANCE of STABILITY of the TERRITORIAL ARRANGEMENT of the STATE

S.Z. Guseynov, Sh.M. Kerimov

*The objective of present article is the consideration on the basis of the complex analysis of the elements making stability of a territorial arrangement of the state, revealing the directions of a safety of a legal regime of the state territory, as well as the definition of constitutional - legal mechanisms of their permit.*

*The basic attention of the article is given the questions connected with unilateral territorial claims of Armenia on a part of territory of Azerbaijan. In opinion of the author, settlement of the Karabakh conflict is possible only through a recognition above territory Nagorno Karabakh of the sovereignty of Azerbaijan Republic.*

*The article specifies absence of reliable guarantees of stability of a mode of the marine territory which is being under the outstanding sovereignty of Azerbaijan. The article explains the proposal to extend to Caspian Sea the norms of Art.122 of the Convention of the United Nations on a marine law, the coastal states adjusting the right to the deposits located in the parts of the sea.*

*Further, suggestions are made on consolidation in the Constitution of the district division of the territory of the republic and acceptance of the Law of Azerbaijan Republic «About interoperability of municipalities and bodies of local executive authority».*



mübahisələrinin tarixi köklərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq eyd etmək lazımdır ki, suveren Azərbaycan Respublikasının rayon bölgüsünün Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında təsbit edilməməsini Əsas Qanunun nöqsanı kimi qiymətləndirmək məqsədəuyğun deyildir. Hesab edirik ki, 1988-1994-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edilmiş 14 rayonunun hüquqi müqəddaratı həll edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olan muxtar respublika ilə yanaşı rayonların və respublika tabeli şəhərlərin adlarının tam siyahısının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilməsi mümkün olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi quruluşunun tədqiqi yerlərdə dövlət hakimiyyətinin və özünüidarənin ərazi təşkili ilə bağlı münasibətlərin konstitusion-hüquqi vasitələrlə tənzimlənməsinin zəruriliyini təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci və 142-ci maddələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyəti dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də, hakimiyyətin ərazi təşkili baxımından inzibati ərazi bölgüsü, bir tərəfdən, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi, digər tərəfdən isə, yerli özünüidarənin təşkili üsulu kimi çıxış edir (7, s.16). Deməli, yerli özünüidarə orqanlarının yaradılması və onların dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri dövlətin inzibati-ərazi quruluşu ilə sıx əlaqədardır.

Ərazi quruluşu haqqında qanunvericiliyin normalarının təhlili göstərir ki, inzibati ərazi vahidlərinin əraziləri bələdiyyələrin aidiyyətində olan ərazilərlə üst-üstə düşə bilər. Bu tərzdə uyğunluq onu göstərir ki, eyni bir ərazi eyni bir vaxtda həm bələdiyyə qurumuna və həm də inzibati ərazi vahidinə aiddir. Funksional planda isə dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının aidiyyətindəki ərazilərin ölçülərinin üst-üstə düşməsi mümkün deyildir. Çünki, dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyaları mahiyyətinə görə fərqli olmalıdır. Hesab edirik ki, yerlərdə dövlət hakimiyyətinin və yerli özünüidarənin həyata keçirilməsinin ərazi hüdudlarının əsaslandırılması ilə bağlı məsələlərin konstitusion-hüquqi qaydada həll edilməsinin ilkin şərti kimi həmin orqanların funksiyalarını və qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi və tətbiqi zəruridir.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzvlüyə qəbul olunarkən götürdüğü öhdəliklərdən biri də "Bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında" Qanununun qəbul olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tələb olunan bu qanunun Milli Məclis tərəfindən indiyədək qəbul olunmaması yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında torpaq mübahisələrinin aradan qaldırılması yolunda bir sıra çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, "Bələdiyyələrlə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi yerli hakimiyyətin səmərəli təşkili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

## ƏDƏBİYYATI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2012.
2. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu). 1978-ci il aprelin 21-də qəbul olunmuşdur. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990.
3. "Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 iyun 2000-ci il)-Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 10(40), 30 noyabr 2000-ci il.
4. Xarici dövlətlərin konstitusiyaları. Azərbaycan dilində Bakı, Qanun, 2010.
5. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012.
6. Пастухова Н.Б. Проблемы государственного суверенитета. М., Норма, 2006.
7. Шугрина Е.С. Муниципальное право. М., 2009.
8. Воронин А.А. Территориальная организация: теоретические и исторические аспекты: дисс.... К.Ю.Н. Ярославль, 2003.

## КОНСТИТУЦИОННО – ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА ГОСУДАРСТВА

С.З. Гусейнов, Ш.М. Керимов

*Целью настоящей статьи является рассмотрение на основе комплексного анализа элементов, составляющих стабильность территориального устройства государства, выявление направлений обеспечения безопасности правового режима государственной территории, а также определение конституционно – юридических механизмов их разрешения.*

*Основное внимание в статье уделяется вопросам, связанным с односторонними территориальными претензиями Армении на часть территории Азербайджана. По мнению автора, урегулирование Карабахского конфликта возможно только через признание над территорией Нагорного Карабаха суверенитета Азербайджанской Республики.*

*Статья указывает на отсутствие надежных гарантий стабильности режима морской территории, находящейся под исключительным суверенитетом Азербайджана. В статье обосновывается предложение о распространении на Каспийское море норм ст. 122 Конвенции ООН по морскому праву, регулирующих права прибрежных государств на месторождения, расположенные в своих частях моря.*

*Далее, вносятся предложения о закреплении в Конституции районного деления территории республики и принятия Закона Азербайджанской Республики «О взаимодействии муниципалитетов и органов местной исполнительной власти».*

## CONSTITUTIONAL – LEGAL MECHANISMS of MAINTENANCE of STABILITY of the TERRITORIAL ARRANGEMENT of the STAT

S.Z. Guseynov, Sh.M. Kerimov

*The objective of present article is the consideration on the basis of the complex analysis of the elements making stability of a territorial arrangement of the state, revealing the directions of a safety of a legal regime of the state territory, as well as the definition of constitutional - legal mechanisms of their permit.*

*The basic attention of the article is given the questions connected with unilateral territorial claims of Armenia on a part of territory of Azerbaijan. In opinion of the author, settlement of the Karabakh conflict is possible only through a recognition above territory Nagorno Karabakh of the sovereignty of Azerbaijan Republic.*

*The article specifies absence of reliable guarantees of stability of a mode of the marine territory which is being under the outstanding sovereignty of Azerbaijan. The article explains the proposal to extend to Caspian Sea the norms of Art.122 of the Convention of the United Nations on a marine law, the coastal states adjusting the right to the deposits located in the parts of the sea.*

*Further, suggestions are made on consolidation in the Constitution of the district division of the territory of the republic and acceptance of the Law of Azerbaijan Republic «About interoperability of municipalities and bodies of local executive authority».*



**İSLAM HÜQUQUNDA SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏR ZAMANI İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ  
(İSLAM TARİXİNDƏN VƏ AZƏRBAYCANIN XIII-XV ƏSRLƏR TARİXİNƏ AİD MİSALLAR ƏSASINDA)**

S.H. Məmmədov, M.Əliyeva

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, Milli Aviasiya Akademiyası

*Məqalədə, İslam tarixindən və XIII-XV əsr Azərbaycan tarixindən gətirilən konkret misallar əsasında silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının təmin olunması məsələsi: müsəlman ordusunun münaqişələrin mərkəzində yer alan mülki əhalinin müxtəlif təbəqələrinə münasibətdə vəzifələri, hərbi əməliyyatlar zamanı onların hüquq və azadlıqlarına riayət olunması məsələsi, əsirlərin hüquqları, onlara münasibətdə işğəncələrə yol verilməməsi və s. tədqiq edilir.*

İslam hüququnda insan hüquqlarının qorunmasına böyük diqqət yetirilir. İslamda əsas müddəalardan biri odur ki, insan Allah (c.c.) tərəfindən yaradılmış ən böyük varlıq olduğuna görə, onun hüquq və azadlıqları toxunulmaz olmalıdır. İnsan hüquqlarının, o cümlədən silahlı münaqişələr zamanı təmin edilməsinin hüquqi əsasları Quran və Sünnədə təsbit edilmişdir.

Hz.Peyğəmbər(s.a.v.) məkkəlilərlə birlikdə Mədinə şəhərinə hicrət etdikdən sonra, 622-ci ildə «Mədinə Konstitusiyası» adlanan mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquqi sənəd qəbul edilmişdir. Məlumdur ki, dövlətin ictimai və inzibati quruluşunu, hakimiyyət orqanlarının təşkil edilmə prinsiplərini, vətəndaşlarının əsas hüquq və vəzifələrini ümumi şəkildə müəyyən edən əsas qanun «konstitusiya» adlanır. Göstərilən sənəd bu tələblərə cavab verdiyinə görə, elmi ədəbiyyatda konstitusiya adlandırıldı [24, s.167; 33, s. 247]. Təxminən 50 maddədən ibarət olan bu sənəd insan hüquq və azadlıqlarının təminini özündə əks etdirmişdir [24, s.167]. Nəcran xristianları ilə bağlanan sülh müqaviləsində onların hüquq və azadlıqları eyni qayda ilə əks edilməklə, Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) bunların müddətsiz qorunmasını tələb etmişdi [25, s.99-100; 30, s.308-309]. İnsanların təbii və ayrılmaz hüquqları ilə yanaşı digər hüquqları, o cümlədən qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, şəxsi toxunulmazlıq, imkan bərabərliyi, şəxsi azadlıq, dini etiqad, inanc və ibadət azadlığı, iş azadlığı, mülk əldə etmə azadlığı, ictimai yardımdan istifadə etmə haqqı və s. haqlar islam hüququnda elə islamın ilk çağlarından elan edilmişdir [23, s.31-43].

İslam hüququnun müxtəlif hərbi-hüquq normalarının təhlilindən görüldüyü kimi, müharibə aparılan zaman qanun çərçivəsində hərəkət edilməsi, qanuni həddi aşmaması tələbi kəskin şəkildə əks edilmişdir. Bu müddəalar ümumiyyətlə müharibə faktından yaranan hüquqi məsələlərin islam normalarına uyğun həll edilməsinin təməlini qoyurdu. Zərurət olmadan adam öldürmə, dağıtma, məhv etmə və s. bu kimi hərəkətlərə yol verilməsi qəti qadağan idi. İlk növbədə adam öldürmə qadağası mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki islamda əsas müddəalardan biri adam öldürmənin qadağası və insanın təqsirsizliyidir 5/32 [35, s. 93]. İslam hüquqçularının göstərdikləri kimi, ümumiyyətlə insan qanının axıdılması yasaqlanmışdır [17, s.73-74]. Zərurət olmadığı halda, müharibə başlamaq, insan öldürmək, qan tökmək qanunla qəti qadağan edilmiş və müvafiq olaraq cəzalandırılırdı. Müharibə zamanı, şəxsən döyüşlərdə iştirak etməyən və döyüşçü olmayan müxtəlif mülki şəxslər, qadınlar, uşaqlar, kəndlilər, əlillər, yaşlılar, xəstələr və din adamları heç bir halda öldürülməməli, onlara xəsarət də yetirilməməli idi. Bu qrupa hənəfilərə görə, ağır, o cümlədən iflic olan xəstələr, fiziki və ruhi cəhətdən əlillər, kəməgillilər, zahidlər və çox sərxoş olanlar aid edilmişdir. Burada fiziki əlillər qrupuna sağ qolu kəsilən və çarpazvari olaraq bir qolu və bir ayağı kəsilmişlər də nəzərdə tutulur. Eyni zamanda belə kateqoriyalı şəxslərdən kimsə müsəlman ordusuna qarşı hər hansı bir formada vuruşursa, sünni məzhəb alimlərinin ümumi fikrinə əsasən, o, təqib edilə və öldürülə bilər [17, s.71-72]. Müharibə zamanı sərkərdələr mülki şəxslərə ziyan yetirməməyə çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən dövrün bir çox salnaməçiləri müqavimət göstərmiş məntəqənin yaşından asılı olmayaraq bütün əhalisini monqol qoşunları tərəfindən qılıncdan keçirməsini vəhşilik nümunəsi kimi qiymətləndirirdi.

634-cü ildə Əbu Bəkr (r.a.) müsəlman qoşununu yürüşə yola salaraq, sərkərdəyə aşağıdakı göstərişləri vermişdir: «Düşmənlə qarşılaşdığın zaman Allah sənə qələbə verərsə, acığa düşüb, düşmənlərin bədənlərini eybəcər hala salma, namərdlik etmə və qorxma. Uşaqları, qocaları, qadınları öldürmə. Xurma ağaclarını yandırmayın, onların qabığını soymayın, meyvə ağaclarını qırmayın və heyvanı lazım olandan artıq kəsməyin. Təkiyədə olan insanları görüb, onlardan «Biz özümüzi Allaha həsr etmişik» sözləri eşidərkən onlarla işiniz olmasın...» [19, s.18]. Azərbaycan dövlətlərinin sərkərdələri əksər hallarda mülki əhaliyə ziyan vurulmamasına çalışır, bununla bağlı xüsusi fərmanlar da verirdilər. Belə ki, Cahanşah Qaraqoyunlu Herat ərazisində gedən döyüşlər zamanı yerli əhali və onun əmlakına ziyan vurulmasına ciddi qadağa qoymuşdur. Təsədüfən əkin sahəsinə girən mal-qara müsadirə olunmaqla, onların sahibləri cəzalandırılmışdır [13, s.188].

Quranda qanunla nəzərdə tutulmuş həddlərin aşılmasına, müharibəyə aid olmayan şəxslərlə yaxşı və ədalətlə davranma tələbi bir sıra ayələrdə buyurulmuşdur: «Allah din yolunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdunuzdan çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməyi və onlara ədalətlə rəftar etməyi sizə qadağan etməz. Allah ədalətli olanları sevər!», «Allah sizə ancaq sizinlə din yolunda vuruşan, sizi yurdunuzdan çıxardan və çıxartmağa kömək edən kimsələrlə dostluq etməyinizi qadağan edər...» 60/8-9 [35, s. 568].

Qadınların hüquqları qanunla qorunurdu. Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) buyurmuşdu ki: «Qadın haqlarının qorunmasında Allahdan qorxun. Onları Allahın əmanəti olaraq aldınız. Allahın qanunu əsasında onlarla ər-arvad oldunuz və doğru yoldan dönməyib azmamanız üçün sizə Allahın Kitabı göndərildi» və bir sıra başqa hədislərdə əks edilmiş normalar qadına qarşı olan münasibətin hüquqi əsasını təşkil edirdi [25, s.99, 100]. Əsir düşən düşmən qadınlarının zorlanması, onlara hər hansı bir formada təcavüz edilməsi cəza ilə nəticələnirdi [17, s.146].

Mülki əhalinin - qadın və uşaqların, həmçinin əsir düşmüş şəxslərin, o cümlədən hərbi əsirlərin qalxan kimi istifadə edilməsi islam hüququnda qətiyyətlə qadağan edilmişdir. Məhz bu səbəbdən monqollar tərəfindən tətbiq edilən bu kimi hərəkətlər müasirlər tərəfindən böyük qəzəb və hiddətlə qarşılırdı [2; 5; 8]. Göstərilən müddəa müasir qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, AR CM-nin 115.2-ci maddəsinə əsasən əsirləri, beynəlxalq humanitar hüquqla müdafiə olunan digər şəxsləri öz qoşunlarını və ya obyektləri hərbi əməliyyatlardan qorumaq məqsədilə onlardan sipər kimi istifadə etmə, yaxud belə şəxsləri girov kimi saxlama cinayət hesab edilərək, ciddi cəzalandırılır [18, s. 100]. Əgər düşmən mülki əhalini, o cümlədən qadın və uşaqları, həmçinin əsir düşmüş müsəlmanları qalxan kimi istifadə edirdisə və ya onları mancanaq və s. başqa atıcı mexanizm vasitəsi ilə mərmilənəsi mühüm yerlərdə yerləşdirirdisə, islam hüquqçularının bu məsələ ilə əlaqədar fikrincə, imkan daxilində atəş açılmamalı, əgər döyüş şəraiti ilə əlaqədar bu mümkün deyildisə, döyüş mümkün qədər dar çərçivədə aparılmalı idi [17, s.140]. Düşmənin girov saxlanılan şəxslərini öldürmək qeyri-qanunidir. Hətta düşmən müsəlman girovlarını öldürsə də, qarşılıqlı olaraq girovların öldürülməsi qəti qadağan idi. Nəsevi (XIII əsr) öz əsərində xarəzmşah Muhəmmədin anası Türkan Xatun haqqında xoş kəlmələr deyir, lakin 1220-ci ildə baş verən hadisəni təsvir edəndən sonra, onun bu qadına münasibəti tamamilə dəyişir. Belə ki, Türkan Xatun Xarəzm qalasında saxlanılan 22 nəfər müsəlman girovlarını (əvvəllər Xarəzmşahlara qarşı vuruşmuş və əsir götürülmüş əyanlar) edam etdirmişdir [12, s.83]. Bu misal hətta ən ağır anlarda belə girovların öldürülməsinin qadağan olunduğunu göstərir.

İnsanın Allah yolunda öldürülməsi üçün dua edib, bunu arzulamasına icazə verilirdi, çünki bu yasaqlanmış ölüm arzusu deyildi. Hz.Peyğəmbərin (s.a.v.) müasiri Abdullah b.Cahşın dediyi kimi: «Allahım, mənə müşriklərdən yaxşı kafir və çox təcrübəli bir adamla qarşılaşdır, onunla vuruşum, mənə Sənin uğrunda öldürsün, soysun, sonra burnumu və qulaqlarımı kəssin və Sənə qovuşanda: «Ey Abdullah b. Cahş! Nəyin uğrunda kəsildin, biçildin?» sualına, mən də: «Sənin uğrunda ya Rəbb!» deyim» [9, c. 3, s. 255]. Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) Uhud savaşında ağır yaralanan və yarası daha da ağırlaşdığı halda özünü intihar edən Kuzman adlı döyüşçü haqqında: «O cəhənnəmlilərdəndir» buyurulması özünə hətta ağır vəziyyətdə, əzabına son qoyulması məqsədilə də qəsd edilməsinin yasaqlandığını və bu kimi hərəkətlərin haram hesab olduğunu göstərir [9, c. 3, s. 255-256]. Burada evtanaziya, yəni xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı bir vasitə ilə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmə və onun həyatının davam etməsinə kömək edən süni tədbirlərin



dayandırılması da haram hesab edilməsi barədə fikir söyləmək olar [18, s.118].

Sülh və müharibə zamanı başqa dinlərin nümayəndələri ilə hörmətlə davranılması, onlarla münasibətin mehribançılıq və xeyirxahlıq əsasında qurulması vacib hesab edilirdi. Kitab əhlinə olan sülhpərvər münasibəti özünü aşağıdakı ayədə tapmışdı: «Kitab əhlinin zülm edənləri istisna olmaqla, onlarla ən gözəl tərzdə mücadilə edin! Və belə deyin: «Biz həm özümüzə nazil olana, həm də sizə nazil olana inanırıq. Bizim də Allahımız, sizin də Allahınız birdir. Biz yalnız ona itaq edirik!» 29/46 [35, s.393]. Bu mövqe bir çox başqa hədislərdən də gördür və bunların ümumi tezisini Hz.Peyğəmbərin (s.a.v.) sözləri ilə ifadə etmək olar: «Kim zimməni incidirsə, məni incitməş olur» [7, s.86]. Mənbələrdə müsəlman Şərqində orta əsrlərdə Kitab əhli olan qeyri-müsəlmanlara böyük hörmətlə yanaşılması göstərilir. Hətta müsəlman ölkələrində çoxlu sayda xristian məmurları olduğuna görə, bəzən müsəlmanlar öz ölkələrində faktiki xristianlara tabe olmuşlar. Hətta IX əsrdə Ərəb Xilafətində xristianlar iki dəfə hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilmişdilər [14, s.54]. Azərbaycanda göstərilən dövrdə yəhudi və xristianların hüquqlarının necə qorunub təmin olunmasını aşağıdakı misaldan görmək olar. 1487/88-ci ildə Ərdəbil şeyxi Heydər Ağqoyunlu hökmdarı sultan Yaqubdan çərkəzlərə qarşı cihad edilməsinə icazə almış, bunu bir bəhanə kimi istifadə edərək, Bərdə vilayətində yaşayan və hökmdara müvafiq müqavilə əsasında cizyə və öşür (1/10 vergisi)verən zimmiləri talan etmişdir. İslam hüquq normalarına əsasən bu və digər cinayətlərinə görə, o, ittiham olunmuş, ona qarşı cihad başlanmış və o, cəzalandırılmışdır [7, s. 83, 86]. Lakin zimmilərin ehtiyac yaranan zamanlarda İslam yurdundan çıxarılıb sürgün edilməsinə icazə verilə bilirdi [9, c. 3, s.107].

Müharibə zamanı insanların həmçinin dini hüquqlarının qorunması zərurəti hüquq norması kimi hədislərdə göstərilmişdir. Belə ki, Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) Xeybəri fəth etdikdən sonra ələ keçirən bütün Tövrət nüsxələrinin yəhudilərə qaytarılmasını əmr etmişdi [17, s.145]. Amma islam dininə qarşı çıxış edən, üsyan ocaqları və günah mərkəzləri olan müşriklərin türbələri və bütülər olan yerlərin dağıdılması, burada aşkar edilmiş malların cihada və müsəlmanların ehtiyacına sərf edilməsi qanuni hesab edilirdi. Döyüş zamanı qarşı tərəfdə düşmən arasında olan qeyri-müsəlman qohum-əqrəbənin öldürülməsi bəzi hüquqlar tərəfindən qanuni hesab edilərsə də, Hz.Peyğəmbərdən (s.a.v.) öz qohumlarını öldürmək üçün izn istəmiş bəzi müsəlmanlara belə icazə verilməmişdir [17, s.140, 143; 9, c. 4, s.1431].

İslam hüququnda mühüm əhəmiyyət kəsb edən institutlardan biri də insanpərvərlik prinsipinə əsaslanan «aman» hərbi-hüquq institutudur. Müasir beynəlxalq hüquqda yalnız XX əsrin sonlarında «aman» məfhumunun analoqu olan anlayışdan istifadə olunmağa başlanılsa da, bu islamdakı «aman» məfhumunun mahiyyətini tam şəkildə ehtiva etmir. Belə ki, Beynəlxalq Silahlı Münaqişələrdə tələfatların qorunmasına dair 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarında və bu Konvensiyalara 08 iyun 1977-ci il tarixli Əlavə Protokolunda (protokol I) rus tərcüməsində «Pohada» adlanan 40-cı maddə «heç kimi sağ qoymamaq əmrinin verilməsi qadağası və hərbi əməliyyatların bunun əsasında aparılmasının qadağan edilməsi» mənasını bildirir. Növbəti, 41-ci maddə isə münaqişədə əsir düşənə təminat verilməsindən bəhs edir [27, s. 239]. İslamdakı aman anlayışı isə daha geniş və hərbi əsirliyə səbəb olmayan hüquqi vəziyyətdir. Müharibə prosesində və ya döyüş zamanı aman verilməsinin hüquqi əsasları Quran və Sünnədə göstərilmişdir. Quranda bu əsaslar aşağıdakı kimi buyurulmuşdur: «Əgər (basqına uğrayan) müşriklərdən biri səndən aman istəsə, ona aman ver ki, Allah kəlamını (Quranı) dinləsin. Sonra (islami qəbul etmədiyi təqdirdə) onu əmin olduğu (müşriklərin yaşadığı) yerə çatdır. Çünki onlar (haqqı) bilməyən bir tayfadır!» 9/6 [35, s.158]. Aman verilən şəxslərin təhlükəsizliyi təmin edilməli, onların özləri, arvad-uşaqları öldürülməməli, əsir alınmamalı, mallarına, namuslarına təcavüz edilməməli idi. Bu qanun normasına riayət etməyən şəxs cəzalandırılırdı. Əgər müharibə vaxtı müsəlman əsgərlərindən kimsə hər hansı qeyri-müsəlmana aman vermişdirsə, bunu digər əsgər dəstəsi bilməyərək, həmin şəxslərə təcavüz edib mallarını almış, qadın və uşaqlarını əsir götürmüş, kişilərini isə öldürmüşlərsə, belə halda, malları, qadın və uşaqları qaytarılmalı, öldürülmüş kişilərin isə diyələri verilməli idi [9, c. 3, s.382]. Aman hər bir müsəlman tərəfindən verilə bilirdi. Səhih bir hədisdə göstəriləni kimi, Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) buyurmuşdur ki: «Müsəlmanların amanı birdir, status baxımından ən aşağıda olan müsəlman da aman verə bilər. Kim bir müsəlmanın amanına təcavüz edərsə, Allahın,

mələklərin və bütün müsəlmanların lənəti onun üzərinə olsun...» [9, c. 3, s.163]. Bu normaya əsaslanan hüquqlar hesab edirdilər ki, əgər hansısa bir müsəlman kiməsə aman vermişdirsə, bu aman hüquqi qüvvəli olaraq, tam şəkildə etibarlı hesab edilirdi. Aman verən müsəlman, anlaqlı, həddi-bülüğa çatmış şəxs olmalı idi. Onun qadın və ya kölə olması heç bir əhəmiyyət kəsb etməzdi [28, c. 3, s.379]. Eyni zamanda, müharibə zamanı qalmağın qarşısını almaq məqsədilə aman verilmə hadisələri müvafiq qaydada dövlət tərəfindən tənzimləyə bilirdi. Aman üç formada elan edilə bilirdi. Birincisi, hər hansı bir sözlə deyilməsi, ikincisi hər hansı bir işarə ilə bildirilməsi və üçüncüsü, «aman-namə» adlanan sənədin göndərilməsi formalarında. Burada amanın hansı dildə elan edilməsi rol oynamırdı. Əsas şərt amanın mahiyyəti düşməne aydın olmalı və eyni zamanda aman istəmənin real imkanı da nəzərə alınmalı idi. Məsələn, müsəlman əsgərləri düşmən əsgərləri ilə bir-birlərindən uzaq məsafədə olduqlarından, düşmən əsgərinin səsi uzaqdan eşidilmədiyi halda o, səs eşidiləcək məsafəyə yaxınlaşıb aman istəyirdisə, ona aman verilməli idi [28, c. 3, s. 384]. Amanlar müddət etibarilə «aman-i müvafiq», yəni müvəqqəti, hansısa bir müddət ərzində etibarlı olan, «aman-i mütləq», yəni tam ixtiyarlı və «aman-i müəbbəd», yəni daimi, vaxt etibarilə müddətsiz olanlar kimi səciyyətləndirilirdi. Aman verilənlərə müəyyən və məhdud olub-olmaması etibarilə də aman «aman-i has» (xüsusi aman) və «aman-i am» (ümumi aman) növlərinə bölünürdü [28, c. 3, s. 378-379]. Bəzən aman verilən zaman onu verən şəxs and içirdi. Belə ki, xarəzmşah Cəlaləddin feodal Qiyasəddinə aman verərkən «öz sözünü and içməklə təsdiqlədi» [12, s.190]. Lakin bu bir qayda deyildi, təsadüfi xarakter daşıyırdı. Sülh və aman verilməsi hər hansı bir şərtlə də bağlana bilirdi. Nəşəvi 1225-ci il Təbriz ətrafında xarəzmşahla döyüş haqqında xəbər verərkən qeyd edir ki, şəhərin hökmdarı «Toğrulun qızı özü, öz qulları və qulluqları, həmçinin əmlakı üçün» Xarəzm qoşununun komandanından aman istəmişdir. O, şəhəri bu şərtlə təhvil vermişdir ki, Xoy şəhəri onun əmlakı olsun [12, s.156]. Bir sıra hallarda sərkərdələr amanı onu istəyənlərin mallarını müsadirə edilməsi şərtlə verirdilər: sultan Cəlaləddin tərəfindən Tiflis şəhərinin işğalı belə amanın nümunəsidir [12, s.168]. Eyni hadisə Qaq və Kavazin qalalarının mühasirəsi zamanı baş vermişdi [12, s. 226]. Aman verən tərəf amana yanaşı, eyni zamanda aman verilən tərəfi təhlükəsizlik və sığınacaq təmin edirdi [12, s.152]. Sultan Cahənşah Qaraqoyunlu qoşunla Herat şəhərinə gəldikdə, şəhərin və vilayətin amanda olacağı və qorunacağı barədə elan edilmişdi [13, s.188]. Digər bir epizodda göstəriləni kimi, aman bəzi hallarda qeyri-müsəlmanlara onların islam dinini qəbul edilməsi şərtlə verilmişdi [12, s.171]. Lakin bu qeyri-qanuni idi, çünki islamı qəbul etmiş şəxsin amana ehtiyacı yox idi. Müharibə zamanı hər hansı bir şəhəri döyüşlə ələ keçirən və yaxud şəhər əhalisindən narazı qalan hökmdar onlardan aman malı kimi böyük məbləğdə pul, qiymətli əşyalar və s. tələb edirdi. 1453/54-cü ildə Cahənşah İsfahan şəhərini azyaşlı oğlu Muhəmməd Mirzəyə vermiş və onun əvəzinə şəhəri idarə etməkdən ötrü lələsini göndərmişdi. Lələ və İsfahanlılar arasında narazılıq yaranmışına görə hökmdar şəhər əhalisinin üzərinə 3000 tuman aman malı qoymuşdu [22, s.84]. İslam hüquqları tərəfindən verilən aman anlayışını təhlil edib aşağıdakı kimi təqdim etmək olar: «Aman - Allah haqqı olaraq, təslim olan şəxsə və onun yaxınları üçün həyat və tam təhlükəsizlik təminatının vəd etməsi və bunun dürüst icrası, aman altında olan şəxs(lər) əsir düşərsə, əsir vəziyyətindən qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada azad olunması təminatıdır». «Allah haqqı olaraq» verilən amanın Allahın adı ilə verildiyini, buna görə də bu haqqa qəti şəkildə riayət edilməsinin zəruriliyini göstərir. Aman hərbi-hüquqi institutu XIII-XV əsrlərdə bütün Şərqdə və, o cümlədən Azərbaycanda müharibələr zamanı geniş tətbiq olunmuş və öz aktuallığını hal-hazırədə itirməmişdir. Ona görə də, beynəlxalq silahlı münaqişələrin mövcudluğunu, onların bir çoxunun əsasən müsəlmanlar yaşayan Yaxın Şərqdə baş verməsini nəzərə alaraq, bu institutun beynəlxalq hüquqa daxil edilməsini məqsədmüvafiq hesab etmək olar. Fikrimizcə, aman institutunun beynəlxalq hüquq sistemə gətirilməsi və islam hüququndakı prinsiplərə uyğun tətbiqi silahlı münaqişələr zamanı insan həyatının qorunması, münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, sülhün bərqərar olunması istiqamətində böyük rolu olardı.

Əsir düşmüş əsgərlərə mülayim və insani rəftar qaydaları qədim dövrlərdən etibarən tədricən formalaşmağa başlamışdı. Belə ki, artıq Manu qanunlarında (II əsr) silahsız, yatmış, əsir düşmüş, yaralı olan düşmən əsgərlərinin öldürülməsi qadağan edilmişdir. Qələbə çalmış tərəf uduzmuşlara qarşı öz tələblərində mötədil olmalı idi. Bu kimi normaların bəziləri Qədim



Yunanistanın şəhər-dövlətlərində də tətbiq olunurdu [31, s.22]. Hüquq tarixində ilk dəfə islam hüququnda əsirlərin hüquqi vəziyyəti qanunla insanpərvər şəkildə ətraflı tənzimlənmiş və XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda bu normalar dövrə uyğun olaraq tətbiq edilmişdir. Əsirlərin öldürülməməsi, onlarla insani rəftar edilməsi, hüquqlarının qorunması və s. bu kimi mühüm müddəalar beynəlxalq hüquqda 1899 və 1907-ci illərdə Haaqa Konvensiyalarında, daha sonra təkmilləşdirilmiş şəkildə yuxarıda göstərilən Konvensiyalarda və Əlavə Protokolda (protokol I) öz əksini tapmışdır [27, 57-135; 15, s. 98]. Əsirlərin hüquqi statusu Quran və sünnədə təsbit edilmişdir. Hərbi əsir müsəlmanlar tərəfindən canlı olaraq ələ keçirilən və kişi cinsindən olan düşmən döyüşçüsü hesab edilirdi [34, s. 226]. Quran ayələri əsirlərlə mülayim və yaxşı rəftar edilməsini bəyan etmişdir 8/71 [36, s. 115]. Hədislərdə də əsir düşənlərlə mülayim rəftar edilməsi tələb edilirdi. XIV əsrin gorkəmli islamşünas alimi İbn Qayyim göstərir ki, Hz.Muhəmməd (s.a.v.) əsirlərin əksər hissəsini şərtsiz və qarşılıqsız azad edir, bir qismini fidyə olaraq mal alıb azadlığa buraxır, bir qismini əsir düşmüş müsəlmanlarla dəyişirdi. Quranda əsirlərlə davranış qaydaları belə buyurulmuşdur: «...onları məğlub etdikdə (əsir alıb, qaçmasınlar deyə, əl-ayaqlarını) kəndirlə möhkəm bağlayın. Sonra da müharibə bitdikdə onları ya (boyunlarına minnət qoyub) məccani, ya da fidyə müqabilində azad edin! (İstəsəniz əsirləri bağışlayıb pulsuz-parasız azad edə, ya onları mübadilə edə, ya da müəyyən məbləğ pul, mal müqabilində buraxarsınız)...» 47/4 [35, s.514]. Ölümlə cəzalandırılanlar isə başqa cinayətlər törətmiş şəxslər idi. Bu qərar ümumi məsləhətləşmə nəticəsində bütün müsəlmanların maraqlarına uyğun olaraq qəbul olunmuşdu [9, c. 3, s.143]. Bu da ki, islamın humanizmini göstərən bir amil olaraq, islam dininin yayılmasına daha bir təkan verirdi. İslam hüququnda əsirlər haqda olan normaların təhlili bu sahədə aşağıdakı əsas müddəaları irəli sürməyə imkan verir. Birincisi, əsir öldürülməməli idi. Quranda əsirlərin öldürülməsi barədə heç bir ayə yoxdur və islam hüququna görə əsir öldürülə bilməz və bu barədə Quran ayələrinə və Hz.Peyğəmbərin (s.a.v.) iştirak etdiyi müharibələrdə əsirlərlə davranış nümunələrinə əsaslanan ümumi fikir birliyi vardır. Məsələn, Məkkənin fəthi zamanı Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) qaçanların təqib edilməməsini, heç bir yaralı və əsirin öldürülməməsini əmr etmişdir. Fəthdən sonra isə onun özünə və ümumiyyətlə müsəlmanlara etdikləri zülm və əziyyətlərə baxmayaraq, o, məkkəlilərin hamısını bağışlamışdı [26, c. 9, s.384]. Bu və digər çoxsaylı nümunələrdə əsirlərin öldürülməməsi, onlara qarşı əsl mənada insani rəftarın vacibliyi göstərilir. Düşmən əsgəri əsir götürüldükdə onun taleyini, əsirin barəsində hər hansı bir hökm yalnız dövlət başçısı tərəfindən verilə bilər. Əsiri öldürən müvafiq qaydada məsuliyyət daşıyırdı. Əsirin malları da onu əsir kimi tutana yox, dövlətə təhvil verilməli idi [16, s.56]. Dörd sünni məzhəbinin hüquqçularına görə, düşmən əsgəri əsir düşdükdən əvvəl islamı qəbul etmiş olarsa, onun həyatı və azadlığına tam təminat verilir, onun öldürülməsi və ya kölələşdirilməsi qeyri-qanuni hesab edilirdi [16, s.382]. Lakin əgər əsir tabe olmasa, qaçmağa cəhd etsə və onun bu kimi hərəkətləri təhlükə yaratsa idi, onun öldürülməsi məğbul hesab edilirdi. Quranda bu aşağıdakı kimi buyurulmuşdur: «Əgər əsirlər sənə xəyanət etmək istəsələr, (bilsinlər ki,) bundan (Bədr vuruşundan) əvvəl Allaha xəyanət etmişdilər...» 8/71 [35, s.157]. Burada xəyanət dedikdə ilk növbədə əsirin qaçması nəzərdə tutulur. Əsir qaçmaq istəsə və ya tabe olmayaraq, savaşa, digər təhlükəli hərəkətlər etsə, təhlükənin dərəcəsi asılı olaraq onun öldürülməsinə icazə verilirdi. Eyni zamanda o, öz ordusuna və ya öz ölkəsinə çatmağa nail olduğu halda, artıq azad hesab edilir və onun heç bir məsuliyyəti yaranmır. Bədr döyüşündən sonra əsir düşən Süheyl b. Amr qaçmış, Hz. Peyğəmbər (s.a.v.) onu kim tutarsa, öldürməsini buyurmuş, lakin həmin şəxs yaxalanıb gətirildikdə, ona heç bir cəza verilməmişdir. Hətta Hz.Ömər (r.a) onun dişlərini çıxartmağı təklif etmiş, amma bu təklifi Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) qətiyyətlə rədd etmişdir. Əsirlikdən qaçmış əsir ikinci dəfə yenə əsir düşdüüyü halda qaçdığına görə cəzalandırılmırdı. Əgər o, qaçmazdan əvvəl hər hansı bir başqa cinayət törədirdisə, bu halda cəzalandırılırdı [15, s. 69-70]. Bu müddəalar göstərilən Konvensiyanın 91-94-cü maddələri ilə uyğun gəlir [27, s. 98-99].

Nəsirəddin Tusi (XIII əsr) yaşadığı dövrün əsirlərə olan baxışı nümayiş etdirərək, aşağıdakıları bildirir: «Diri əsir tutmaq mümkün olanı öldürməməlidir, çünki əsirdən çox fayda götürmək olar, məsələn: biyar işlətmək, girov qoymaq, mal ilə dəyişmək, bağışlayıb boynuna minnət qoymaq və s., öldürməkdən isə heç bir xeyir olmaz» [6, s.218].

İkincisi, əsirlərin qida ehtiyacları, paltar və s. məsələlərinin təmin edilməsinin əsiri götürən

dövlət tərəfindən icra edilməsinin əsasını Hz.Peyğəmbər (s.a.v.) Bədr döyüşündən sonra təyin etmişdir. Müsəlman ordularında əsirlərlə rəftar edilməsi qaydaları Quranın aşağıdakı ayəsində göstərir: «Onlar öz istahaları çəkdiyi, özləri yemək istədikləri halda, yeməyi yoxsula, yetimə və əsirə yedirərlər» 76/8[35, s.606; 16, s.57]. Belə ki, əsir götürmüş tərəf əsirin məişət problemlərini təmin etməyə borclu idi. İslam hüququnda əsirlərin yaşamaq və sosial hüququnun təminatının vacibliyini göstərən müddəalar müasir beynəlxalq hüquqda yalnız 12 avqust 1949-cu il tarixli «Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında» Cenevrə Konvensiyasının 3, 15, 20, 26 - 28-ci maddələrində öz əksini tapmışdır [27, s. 58, 64, 67, 70, 71]. İslam dövlətinin bu vəzifənin icrasında hərbi əsirlərin dini mənsubiyyəti rol oynayırdı [26, c. 9, s.384].

Üçüncüsü, düşməndən əsir almaq, sonra onları satıb mal qazanmaq məqsədilə müharibə aparmaq da mənfə qəşılənir və bu öz əksini Quranda tapmışdır 8/67 [35, s.156]. XIII-XV əsrlərdə müsəlman ordularında hərbi əsirlərə olan münasibət Əmir Teymurun tüzüklərində əks edilmişdir. O göstərirdi ki: «...Əmr elədim ki, düşmənin tərəfindən hər kim əsir düşüb, bizim tərəfimizə keçsə, öldürməsinlər, onlara sərbəstlik verilsin. Əgər hərbi xidməti qəbul eləsələr, qoşuna götürsünlər, qəbul eləməyən əsirləri azadlığa buraxsınlar. Buna misal, Qeysər ilə müharibədə bizə təslim olan dörd minlik rum əsgərini azad elədim...» [4, s.75].

Dördüncüsü, Quran ayələrində insana işgəncə verilməsi mənfə və çirkin əməl kimi qiymətləndirilməklə, cinayətin araşdırılması prosesində təhqiqat, istintaq orqanı tərəfindən, müharibə zamanı tətbiqi qadağan edilirdi 33/48, 57-59; 3/195, 6/34, 29/10, 9/61, 14/11-12, 4/135 [37, s.164; 23, s.72-76]. Hətta döyüş prosesində təslim olmuş düşmən əsgəri öldürülməməli, tutulduqdan sonra işgəncələrə məruz qalmamalı, ona insani münasibət göstərməli idi [9, c. 3, s. 139]. Bu hüquq norması hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır (AR CM-nin 116.0.13. maddəsi)\* [18, s. 102].

Beşincisi, islam hüququnda hərbi əsirləri sipər kimi istifadə etmək - qoşun arxada, onları isə qabağa buraxmaq kimi hərəkətlər qadağan olunmuş və bu hüquqi norma müasir azərbaycan cinayət qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır (AR CM-nin 115.2-ci maddəsi) [18, s. 101].

Altıncısı, əsir düşmüş müsəlman əsgəri hər bir üsulla əsirlikdən qurtarılmalı idi. Bu Hz.Peyğəmbərin buyruğudur: «Əsiri qurtarın, acı doyuzdurun və xəstəni ziyarət edin» [10, c. 6, s. 404]. Bu tələbə XIII-XV əsr Azərbaycan dövlətlərində ciddi riayət edilirdi. Məsələn, 14 avqust 1472-ci il tarixdə baş verən Bəyşehr döyüşündə 200 ağqoyunlu döyüşçüsü osmanlılar tərəfindən əsir götürülüb, geriye qaytarılmırdılar. Ağqoyunlu hökmdarı sultan Həsən hər bir döyüşçüyə görə onun çəkisi qədər qızıl ödəmiş və beləliklə də, döyüşçülərini azad edə bilmişdir [1, s. 45]. Bu və digər nümunələr azərbaycan ordularında əsirlərin azad edilməsi məsələsində islam hüquq normalarının böyük ciddiliklə riayət edilməsini göstərir [21, s.127-128; 12, s.169].

Beləliklə, göstərilənləri təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, XIII-XV əsrlərdə islam hüququnda insan haqları yüksək səviyyədə qorunur və təmin edilirdi. İslam hüququnun tərkibində olan hərbi-hüquqi normalar Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlərdə müharibə aparılmasının hüquqi əsaslarını, müharibə və hərblə bağlı dövlətlərarası münasibətləri, müharibə zamanı insan hüquqlarının qorunması məsələlərini, ümumiyyətlə hərbi münasibət ilə əlaqədar yaranan bütün hüquqi münasibətləri hərtərəfli tənzimləyirdi. İslam hüququ insani dəyərlər baxımından başqa hüquqlardan fərqlənmiş, onun bir çox hərbi-hüquqi normaları hal-hazırədək nəinki öz aktuallığını itirməmiş, hətta daha da aktuallaşmışdır.

## ƏDƏBİYYAT

1. Ал – Халаби Мухаммед. Поход эмира Йашбека. Пер. с арабского языка З.М. Буниятова, Т.Б. Гасанова. Баку: ЭЛМ, 1985, 97 с.
2. Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV в.в. Пер. с древнеарм., предисл. и прим. А.Г. Галстяна. М.: Изд-во восточной литературы, 1962, 154 с.
3. El-Marqinani Ebu l-Hasen Ali, el-Hidaye. cilt 2, 3, İstanbul, 1987, 182 s.; 287 s.
4. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Özbəkədən çevirəni M. Osmanoglu. Bakı: Azər nəşr, 1991, 112s.



5. Гандзакеци Киракос. История Армении. Пер. с древнеарм., с предисл. и коммент. Л.Ханларяна. М.: Наука, 1976, 357 с.
6. Хасə Nəsirəddin Tusi. Əхлақи-Nasiri. В.: Elm, 1998, 254 с.
7. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан.Тарих-и Алам-Ара-йи Амини., Пер. с перс. на англ. введ., предисл., коммент. В.Ф. Минорского, пер. с англ. на русский Т.А. Минорской. Вступит.статья З.М. Бунятова, О.А.Эфендиева, Баку: Элм, 1987, 172 с.
8. Ибн ал-Асир Ал Камил фи-т тарих. Пер. П. К. Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Б.: АзФАН, 1940, 183 с.
9. İbn Kayyim el-Cevziyye. Rahmet Peyqamberi «Zadu'l-Mead», Cilt: 1, 3, 4 İstanbul, 1989., 517 s., 520 s., 1522 s.
10. Sahih-i Buhari muhtasarı tecrid-i sarıh tercemesi ve Şerhi. 8 cilt. Ankara.: Diyanet işleri başkanlığı yayınları, 1987, 508 s.; 10 cilt. Ankara.: Diyanet işleri başkanlığı yayınları, 1993, 480 s.; 6 cilt. Ankara.: Diyanet işleri başkanlığı yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 573 s.
11. Şami Nizaməddin. Zəfər-namə. Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar. Türk dilindən tərcümə Z.M.Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1992, 38 s.
12. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Баку: Элм, 1973, 450 с.
13. Tehrani Əbubəkr. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, göstəricilər və şərhlərin müəllifi R.Şükürova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.
14. Адам Мец. Мусульманский ренессанс.: М.: Наука, 1973, 473 с.
15. Ahmet Özel. İslam devletler hukukunda savaş esirleri. Ankara.: Türkiye diyanet vakfi yayınları, 1996, 134 s.
16. Ahmet Özel. İslam hukukunda ülke kavramı: Darulislam, Darulharb. İstanbul.: İklim yayınları, 1991, 426 s.
17. Ahmet Yaman. İslam devletler hukukunda savaş. İstanbul., 1998, 192 s.
18. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. 1999-cu il 30 dekabr tarixli qanunla təsdiq edilmiş, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 350 s.
19. Большаков О.Г. История халифата, в 3-х томах. Том БЫ, М.: Восточная литература, 2000, 294 с. 20. Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüz illər). Bakı: Dövlət kitab palatası. 1995, 420 s.
21. Əhmədov S.Ə. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda hərб sənəti tarixi. T.e.n. dissertasiyasının əlyazması. Bakı: 2001.
22. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. (Həsən bəy Rumulun «Əhsən ət-təvarix» əsəri əsasında). Bakı: Elm, 1983, 151 s.
23. Hakkı Aydın. İslam ve modern hukukta işkence. Ankara. İstanbul: Çağaloğlu.1995. 269 s.
24. Hayreddin Karaman. Anahatlarıyla İslam hukuku. Giriş və amme hukuku., cilt 1, İstanbul: Ensar neşriyat TİS. A. Ş., Süleymaniye, 1979, 352 s.
25. Hayreddin Karaman. İslam hukuk tarihi. İstanbul: Kadıköy, 1976, 405 s.
26. İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet vakfi. İstanbul.: Ali Rıza Vaskan Güzel Sanatlar Matbaası A.S., Yenibosna, Cilt 8, 1993, 560 s., Cilt 9, 1994, 560 s.; Cilt 11, 1995, 383 s., Cilt 13, 1996, 555 s.
27. Женевские Конвенции от 12 августа 1949 года и дополнительные Протоколы к ним. Международный комитет Красного Креста. М.: 1994, 320 с.
28. Ömər Nasuhi Bilmən. «Hukuki İslamiyyə ve İstilahatı Fikhiyyə» kamusu. 3, 8 Cilt, İstanbul.: Bilmen yayımevi, 1968, 442 s.; 1970, 348 s.
29. İslam hukukunda ceza. Abdurrahman Maliki. Birinci baskı, 2002.
30. Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б. Жизнь Мухаммеда. М.: Изд-во полит. лит-ры., 1990, 495 с.
31. Права человека и вооруженные конфликты. Учебник для вузов. Отв. ред. В.А.Карташкин. М.: Норма, 2001, 384 с.
32. Sabri Şakir Ansay. Hukuk tarihinde İslam hukuku. Ankara: Acans-Türk Matbaası, 1958, 323 s.
33. Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1987, 608 с.

34. Vehbe Zunaylı. İslam fikhı ansiklopedisi. Tercumesi: Ahmet Efe ve başqaları. 10 Ciltde., İstanbul, Risale Vasin Yayın ltd, Cilt 8., 1994, 367 s.
35. Qurani-Kərim. Tərcüməsi: Z. Bünyadovun və V. Məmmədəliyevindir., Ön söz V.Məmmədəliyevindir. Bakı: Azərnəşr, 1991, 711 s.
36. Коран. Пер.И.Ю.Крачковского. М.: НПО «Вектор СП», 1991, 399 с.
37. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Л.: ЛГУ, 1966, 398 с.
38. Ərdəbili Cəmal əd-Din Yusif. Əl-Ənvər li əməl ul-Əbrar. Azərbaycan EA Əlyazmalar institutu. D-417/10394-20661.
39. Müslim, es-Sahih, Beyrut, Daru ihyai-t-turasi-l-arabi, cilt 2, s. 782.

### ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ

(На Основе Исторических Фактов из Истории Ислама  
и Истории Азербайджана XIII-XV вв.)

С.Г. Мамедов, М.Е. Алиева

*В статье на конкретных примерах из истории Ислама и примерах из истории Азербайджана XIII-XV вв. рассматриваются вопросы всестороннего обеспечения прав человека в ходе вооруженных конфликтов: обязанности воюющих мусульманских войск по отношению к различным категориям мирного населения, оказавшихся в орбите конфликта, соблюдения их прав и защита их в ходе ведения боевых действий, права военнопленных, недопустимость жестокого обращения к ним и т.д.*

### THE ISSUES OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DURING WARS IN ISLAMIC LAW APPLIED IN AZERBAIJAN IN XIII-XV CENTURIES

S.H. Mammadov, M.E. Alieva

*In the Islamic right gives the large value to protection both ensuring of the various rights and individual liberties and the basis of ensuring them is Koran and «sunna», in which is advanced Islamic rule about of the man as most best essence created by Allah on ground, in this connection his rights and freedom should be inviolable, that is why are protected by the law. Therefore to begin war without need, and thus, without need to spill human blood was considered as a grave sin and categorically was provided against.*



## КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПОХИЩЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА

Т.Б. Гаджиев

Академии Государственного Управления  
при Президенте Азербайджанской Республики

*Несмотря на то, что большинство преступлений с первого взгляда выглядят как преступления бытового характера, но на самом деле по мотивации более сложные, потому то, они определяются множественными объективно - социальными и психологическими факторами. Криминалисты считают, что предел влияния причин формирует мотивация человеческого поведения.*

*Похищение человека и криминологическая характеристика лиц, осуществляющих похищение, создается на основе общепринятого в криминологической науке положений, относящихся к характеристике личности преступников, преступлению, группе и виду преступлений.*

**Ключевые слова:** преступление, динамика, похищение, уголовная ответственность, корысть, личность, мотивация, признак, детерминация, криминология.

Следует учитывать то обстоятельство, что каждое преступление обладает определенной индивидуальностью и особенностями. Совершение любого общественно опасного деяния обусловлено рядом определенных факторов, присущих только ему. Поэтому отождествлять, например, похищение человека и убийство нельзя. Многие преступления, даже если они выглядят бытовыми, в действительности являются более сложными по мотивации, поскольку она детерминируется многочисленными объективными социальными и психологическими факторами. Как полагают криминологи, область действия причин - это формирование мотивации поведения человека.

Криминологическая характеристика похищения человека и лиц, его совершающих, основана на общепринятых в науке криминологии положениях о криминологической характеристике преступности, групп и видов преступлений, а также личности преступника. (11,35-41)

В связи с этим криминологическая характеристика похищения человека должна быть нацелена на получение таких групп данных, как: состояние, структура и динамика похищения человека; характеристика лиц, совершивших похищение человека; характеристика лиц, в отношении которых совершено похищение человека; способы совершения похищения человека; факторы, детерминирующие совершение похищения человека; причины и условия, способствующие совершению похищений людей; меры, направленные на предупреждение и профилактику похищений людей.

Таким образом, применительно к изучаемому преступлению речь идет об анализе и получении по возможности максимально проверенной и пригодной к использованию информации о реальных показателях, состоянии, структуре и динамике похищения человека, его субъектной основы (участниках отношений), порождающих факторах и др. Изучение криминологической характеристики похищения человека именно в совокупности указанной группы элементов, выявление особенностей и тенденций развития рассматриваемого преступления позволит правильно выработать меры, направленные на совершенствование борьбы с похищениями людей.

Вместе с тем статистические сведения не являются и закономерно не могут быть абсолютно полными и исчерпывающими, так как не все преступления регистрируются вследствие того, что о них либо не известно правоохранительным органам, либо они укрываются от учета работниками этих органов. Число латентных преступлений неодинаково в зависимости от их видов и ряда иных факторов. Как справедливо отмечается в научных источниках по криминологии, похищение человека как вид преступлений характеризуется высокой латентностью, обусловленной «рядом причин, в том числе боязнью родственников и близких

за жизнь и здоровье похищенного... Поэтому имеющиеся данные уголовной статистики далеко не полностью отражают реальное положение дел».(10, 18) Хотя приведенное положение основано на изучении материалов Российской Федерации, оно согласно данным, полученным нами в результате опроса работников правоохранительных органов и представителей судебной власти Азербайджанской Республики, полностью распространимо и на Азербайджанскую Республику. В этой связи при анализе статистических сведений о похищении человека необходимо учитывать «поправку» на латентность этого вида преступлений.

Мотивация преступления не всегда может быть определена достаточно четко. Порой преступление совершено с целым комплексом мотивов. При определении мотивации похищения человека существенную роль играет ситуация, предшествующая совершению преступления, личностные особенности преступника, его образ жизни, социальный статус, а также осуществляемая им деятельность.

Анализ данных о состоянии, уровне, динамике похищений человека и их доле в структуре преступности в 1997-2001 гг. не позволяет сделать какие-либо определенные выводы о более или менее ярко выраженных тенденциях рассматриваемого вида преступлений. Можно лишь констатировать, что, начиная с 2001 г. и по настоящее время, количество этих преступлений резко сократилось по сравнению с их числом в предыдущие годы, а их доля уменьшилась в числе всех видов преступлений и преступлений против личности, но возросла среди преступлений против свободы и достоинства личности.

Так в 1997 г. было зарегистрировано - 1140 деяний, предусмотренных ст. 126 УК РФ, в 1998 г. - 1415, в 1999г. - 1554, в 2000г. - 1291, в 2001г. - 1417, в 2002г. - 1535, в 2003г. - 1367, в 2004г. - 1108, в 2005 г. - 1135, в 2006г. - 994, в 2007г. - 837 (19), в 2008 г. - 698 (17), в 2009г. - 633(9), в 2010г. - 651 (10), 2011г 621 (9). Одновременно с этим было зарегистрировано в 1997 г. - 8258 в 1998 г. - 12030, в 1999г. - 18472, в 2000г. - 18578, в 2001 - 15023, в 2002г. - 11971, в 2003г. - 12402, в 2004 г. - 16112, в 2005 г. - 19785, в 2006 г. - 21043 (5,19), в 2007г. - 23093, в 2008 г. - 24469, в 2009 г. - 25570, в 2010 г. - 26471, в 2011 г. - 26659 преступлений, закрепленных законодателем в главе 17 УК РФ «Преступления против свободы, чести и достоинства личности» (главу 19 УК АР «Преступления против свободы и достоинства личности»). (8, 105). Доля похищения человека в данной группе преступлений соответственно составила в 1997 г. - 13,8%, в 1998 г. - 11,7%, в 1999г. - 8%, в 2000г. - 6,9%, в 2001 г. - 9,4%, в 2002г. - 12,8%, в 2003г. - 11%, в 2004г. - 6,8%, в 2005 г. - 5,7%, в 2006г. - 4,7%, в 2007г. - 3,6%, в 2008 г. - 2,8%, в 2009г. - 2,4%, в 2010 г. - 3,8%, в 2011г. - 2,9%.

Следует отметить, что в настоящее время в Азербайджанской Республике отсутствует единая система регистрации преступлений, что значительно затрудняет исследованию структуры и динамики преступности. В связи, с чем предлагаем поставить вопрос о создании подобного учета и в Азербайджанской республике.

От криминологической характеристики следует отличать уголовно-правовую характеристику преступлений, которая имеет иную природу. Данная категория тождественна понятию состава преступления, его элементов, которые согласно уголовному закону определяют, какое общественно опасное деяние является преступлением. (9, 74-75)

Главной задачей уголовно-правовой характеристики является обеспечение правильной квалификации преступных деяний и определение степени их общественной опасности. Данная категория имеет решающее значение для разработки методов установления обстоятельств, которые подлежат доказыванию по уголовному делу.

На практике довольно часто имеют место случаи, когда похищение человека является способом разрешения возникших между гражданами противоречий. При этом требования, выдвигаемые виновными лицами, носят законный характер (возврат ранее выданного кредита, оплата проданного имущества и т.д.). В подобных ситуациях возникает как бы особая мотивация поведения, ориентирующая человека на самостоятельное разрешение конфликтов и затруднительных положений, причем исходя преимущественно из личных интересов и с использованием самых разнообразных способов. Среди них предпочтение отдается тому, который кажется наиболее легким и действенным. Жестокость начинает восприниматься как



определенная норма взаимоотношений, человеческая жизнь теряет свою ценность. С другой стороны, человек, ощущая действительное или мнимое безразличие общества к своим проблемам, формирует готовность отстаивать собственные интересы любым путем. По нашему мнению, причиной подобного мотива совершения преступления является недостаточно четкое регулирование возникающих конфликтов гражданским и гражданско-процессуальным законодательством, а также чрезмерная загруженность судебных органов.

Таким образом, вышеизложенное свидетельствует, что мотивация поведения человека при совершении преступления, предусмотренного статьей 126 УК РФ (ст. 144 УК АР), играет существенную роль в определении факторов, способствующих его позитивной динамике.

Криминологическая характеристика лиц, совершивших похищение человека, основана на понятии личности преступника. Под личностью преступника в юридической литературе понимается совокупность социально значимых негативных свойств личности человека, умышленно или по неосторожности совершившего общественно опасное деяние, предусмотренное уголовным законом, образовавшихся в процессе многообразных и систематических взаимодействий с другими людьми. (2, 20)

В научных трудах по данной отрасли науки сформулированы и другие определения личности преступника, которые принципиально не отличаются от приведенного выше. В совокупности признаки, свойства и т.д., характеризующие личность преступника, образуют определенную систему, которую принято называть структурой личности преступника, подразделяемой на подструктуры. Этими подструктурами являются: 1) социально-демографическая (социальное происхождение и положение, семейное и должностное положение, уровень материальной обеспеченности, национальная принадлежность, пол, возраст и т.д.); 2) культурно-образовательная (знания, умения, уровень образования, профессиональные навыки и т.д.); 3) нравственная (взгляды, интересы, потребности, ориентация и т.д.); 4) психологическая (эмоции, воля и т.д.); 5) уголовно-правовая (наличие или отсутствие судимости, характер, направленность преступных посягательств, виды и количество совершенных преступлений и т.д.). (11, 35-41) Криминологическая характеристика похитителя человека предполагает конкретизацию перечисленных подструктур применительно к личности виновного в совершении этого преступления посредством проецирования на каждую из них фактических данных о личности, отраженных в материалах уголовных дел о похищении человека.

Успех изучения личности преступника определяется прежде всего тем, что оно должно также осуществляться как распознающий (опознающий и дифференцирующий) процесс, позволяющий выявить сильные и слабые черты личности, ее специфические свойства, конкретизировать профилактическое воздействие, сделать его действительно индивидуальным.

Анализ материалов уголовных дел, исследованных в рамках настоящего исследования (112 расследовались и рассматривались в Российской Федерации, 89 – в Азербайджанской Республике) позволяет выявить ряд новых тенденций и специфических черт лиц, совершивших похищение человека.

Выделим для анализа лиц, совершивших похищение человека, следующие подструктуры:

- социально-демографическую (сюда войдут такие элементы подструктуры как пол, возраст, семейное положение, трудовая занятость);
- культурно-образовательную (здесь будет проанализирован такой признак, как уровень образования);
- нравственно-психологическую (здесь рассматриваются мотивы совершения преступления);
- уголовно-правовую (здесь в первую очередь необходимо рассмотреть наличие или отсутствие судимости на момент совершения похищения человека).

В Азербайджанской Республике основную массу обвиняемых в силу обстоятельств совершения данного преступления составляют мужчины (98%). Женщины же в большинстве случаев принимали участие в данном преступлении при совершении их группой лиц по

предварительному сговору. При этом анализ уголовных дел показывает, что роль женщин, как правило, сводилась к наблюдению за похищенным в момент удержания, поиску информации о потенциальной жертве, ведению переговоров о выкупе и получении выкупа.

В качестве основных мотивов совершения похищения выступали: корысть - 74%; возврат выданного в долг имущества и денежных средств - 16%; похищение ребенка из «благородных соображений» - 3%, а также в отдельных случаях - изнасилование.

Для изучения уголовно-правовой характеристики лиц, совершивших данное преступление, в силу периодических изменений статистических показателей предлагается рассмотреть их за указанный нами период по годам.

Рассматривая такой уголовно-правовой признак, как судимость, следует отметить, что, исходя из результатов нашего исследования, доля ранее судимых лиц, совершивших похищение человека, в среднем составляла порядка 16,8%. При этом по данному критерию весьма трудно вынести объективную оценку. Это в первую очередь обусловлено высокой латентностью данного вида преступления. Во-вторых, практика свидетельствует, что значительное количество лиц скрылось от правосудия, выехав на место постоянного жительства в другие регионы. В целом же в течение последних 6-ти лет приведенный нами процент остается относительно стабильным, хотя и имеет некоторую нарастающую тенденцию, связанную с общим увеличением количества рассматриваемых преступлений.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Власть: криминологические и правовые проблемы. – М., 2000.
2. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький, 1974. С. 20.
3. Криминология. / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юристъ, 1999. С. 26.
4. Криминология. Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. С. 74-94, 124-149.
5. Кузнецов А.П. Маршакова Н.Н. Особенная часть Уголовного кодекса Российской Федерации: система преступления и их классификация учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородская правовая академия, 2008. С. 19.
6. Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. - М., 1985. С. 258-260.
7. Личность преступника / Под ред. В.Н. Кудрявцева, Г.М. Миньковского, А.Б. Сахарова. - М., 1975. С. 16.
8. Преступность в России начала XXI века и реагирование на нее. – М., 2004. С. 105.
9. Российское уголовное право. Общая часть. Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.В. Наумова. - М., 1997. С. 74-75.
10. Ситников Д.А. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека. Автореферат. Диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2001. С. 18.
11. Учебно-методические материалы по дисциплине «Криминология» для слушателей факультета № 2. - М.: Академия МВД СССР, 1988. С. 35-41, 53-56.

#### ADAM OĞURLUĞUNA GÖRƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN KRİMİNOLOJİ ƏSASLARI T.B.Nasıyev

*Çoxsaylı cinayətlər ilk baxışdan məişət xarakterli cinayətlər kimi göründüklərinə baxmayaraq, əslində motivasiyalarına görə daha mürəkkəbdir, çünki o, çoxsaylı obyektiv sosial və psixoloji faktorlarla müəyyən olunur. Kriminoloqlar hesab edirlər ki, səbəblərin təsir sahəsi insan davranışının motivasiyasının formalaşmasıdır.*



*Adam oğurluğu və onu törədən şəxslərin kriminoloji xarakteristikası kriminologiya elmində ümumi qəbul edilmiş, cinayətkarlığın, cinayətlərin qrup və növlərinin və cinayətkarların şəxsiyyətinin kriminoloji xarakteristikasına aid müddəalar əsasında qurulur.*

**Acar sözlər:** cinayət, dinamika, adam oğurluğu, cinayət məsuliyyəti, tamahkarlıq, şəxsiyyət, motivasiya, əlamət, müəyyənləşdirilmə, kriminologiya.

### CRIMINOLOGICAL FOUNDATIONS OF CRIMINAL LIABILITY FOR KIDNAPPING T.B. Gadjev

*Although many crimes seem to be of a domestic nature they are in fact more complex in terms of motivation, since it is determined by numerous objective social and psychological factors. As believed by criminologists, scope of reasons is the formation of motivation of human behavior.*

*Criminological characteristics of kidnapping and persons committing it is based on provisions regarding criminological characteristics of criminality, groups and types of crimes and personality of the offender generally accepted in the science of criminology.*

**Keywords:** crime, dynamics, kidnapping, criminal liability, self-interest, personality, motivation, sign, determination, criminology.

#### Новые печатные издания:

Əhmədli M.V.

Təhlükəli yüklərin hava nəqliyyatı ilə daşınması.

Tədris-metodik vəsait  
(IATA DGR 1.5 A Cədvəli üzrə)  
Bakı – 2014, 116s.

#### Наш адрес:

A3. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21-85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az

### YERLİ ÖZÜNÜİDARƏNİN ANLAYIŞI VƏ AZƏRBAYCAN CƏMIYYƏTİNİN DÖVLƏT-HÜQUQİ STRUKTURUNDA YERİ VƏ ROLU

R.R. İbrahimov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında DİA-nın

*Məqalədə yerli özünüidarətməyə verilən müxtəlif anlayışlar və bələdiyyələrin cəmiyyətin dövlət-hüquqi strukturunda tutduğu yeri və rolu işıqlandırılır. Eyni zamanda göstərilir ki, yerli özünüidarətmə cəmiyyət və dövlətin demokratik idarəçilik mexanizmində xüsusi yer tutur.*

Cəmiyyəti nizama salmaq, təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi ilə ona təsir vasitəsi kimi sosial idarəetmə hər bir cəmiyyətin mühüm daxili xassəsidir. Azərbaycanda idarəetmənin tarixi çox dərinidir. Lakin yerli özünüidarətmə institutunun - bələdiyyələrin təməli müstəqil dövlətimizin 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyasında qoyulmuşdur. Ali qanunumuzun "Yerli özünüidarətmə" adlanan IV bölməsinin beş maddədən ibarət olan IX fəslə bələdiyyələrə həsr edilmişdir. (1)

Azərbaycan Respublikasının tarixində bələdiyyə seçkiləri ilk dəfə 1999-cu il dekabr ayının 12-də keçirilmişdir. O vaxt Respublikanın kənd, şəhər və qəsəbələrində 2700-ə qədər müstəqil bələdiyyə yaradıldı. Bələdiyyə üzvlüyünə 23 minə yaxın vətəndaş seçildi. Bələdiyyə üzvlüyünə seçilmiş vətəndaşların əksəriyyəti yerlərdə əhalinin yaxşı tanıdıqları və etibar etdikləri şəxslər idi.

Bu gün Azərbaycanda yerli özünüidarə sistemi tam vətəndaşlıq hüququ qazanmış, yerli sosial-iqtisadi, mədəni məsələlərin müəyyən hissəsini onlar öz üzərlərinə götürmüşlər. Hər bir bələdiyyənin Konstitusiyaya uyğun mülkiyyəti, əmlakı, maliyyə mənbələri, səlahiyyətləri var və əhali qarşısında məsuliyyət daşıyır. (5,s.9)

Yerli özünüidarətmə hüquqi dövlətin həyatında mühüm rol oynayır. Müasir dövlətlərin çoxunda yerlərdə yaranan məsələlər yerli özünüidarətmə sisteminin vasitəsilə həll edilir. Yerli özünüidarətmə qeyri-dövlət sistemidir. Onu dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəetməsi hesab etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarətmə də hakimiyyətdir, lakin dövlət hakimiyyəti deyildir. Yerli özünüidarətmə ictimai-kütləvi hakimiyyətdir. Bu cür hakimiyyət cəmiyyətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirak forması olub, xalq hakimiyyətini ifadə edir. O, yerlərdə xalq hakimiyyətinin forması sayılır. Yerli özünüidarətmə əhalinin yaşadıkları ərazilərdə öz daxili iş və məsələlərini öz iradəsi və istəyi ilə həll etməsi deməkdir. Lakin həll edilən məsələlər qanun çərçivəsində olmalıdır.

Yerli özünüidarətmə sistemində dövlət hakimiyyətinin elementlərinə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, yerli özünüidarətmə sistemi yerli vergi və ödəniçilər barədə qərar qəbul edir, vergi yığırlar və s.

Yerli özünüidarətmə dedikdə, vətəndaşların fəaliyyətinin elə bir qeyri-dövlət sistemi başa düşülür ki, bu sistemin vasitəsilə onlar qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst surətdə həll edirlər. (2,s.99)

Yerli özünüidarətmə bütün deyilənlərdən göründüyü kimi dövləti fəaliyyətlə yaxın fəaliyyətdir. Eyni ilə dövlət idarəçiliyi kimi bu idarəçilik də ictimai maraqların təmin olunmasına yönəlib. Bunu o da sübut edir ki, yerli özünüidarətmə bir sıra sırf dövlət hakimiyyəti funksiyalarına malikdir. Yerli özünüidarətmə mahiyyətə bu və ya digər ərazinin əhalisinə öz işlərini həll etmək üçün müəyyən muxtariyyətin verilməsidir. Burada yerli kollektivin marağı stimullaşdıran vasitə kimi çıxış etməsinə səbəb odur ki, o, yerli kollektivə öz marağına uyğun davranış forması seçməyə imkan verir. (2,s.104)

Özünüidarətməni törədən zəruri səbəblərdən biri də yerli özünüidarətmənin səmərəliliyi məsələsi olmuşdur. Muxtariyyət bütün bunların hamısını özündə birləşdirir və qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa imkan verir. Yerli özünüidarətmənin əmələgəlməsi səbəbi də bu iki başlıca faktordur. Birincisi, dövlət öz işlərinin bir hissəsini müəyyən subyektlərə verir (müvəkkil edir) və bununla da, idarəçilik imkanlarına qənaət olunur, ikincisi, idarəçilik verilən subyektlərə məsələləri



öz nöqtəyi - nəzərinə və deməli, öz marağına uyğun həll etmək imkanı verməklə onun qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq istəyini stimullaşdırır və beləliklə, özünüidarəetmənin səmərəli olması müəyyən qədər təmin olunmuş olur. (4,s.475)

Yerli özünüidarəetmənin vahid elmi anlayışı yoxdur və ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür izah edilir. Məsələn, İ.İ.Yevtixiev "sosial qruplar tərəfindən dövlətin daxili idarəetməsinin obyektiv hüququn sərhədləri daxilində idarəçilik mərkəzlərinin sezkilər vasitəsi ilə yaradılması və özünüidarəetmə orqanlarının muxtariyyəti şərtləri ilə sərbəst həyata keçirilməsi", B.E.Nolde "dövlətin funksiyalarının bu və ya digər dərəcədə müstəqil şəxs və ya təşkilat tərəfindən həyata keçirilməsi forması", B.N.Çiçerin "təmsilçiliyin və məsuliyyətin yerli idarələrə təhvil verilməsi" kimi xarakterizə etmişlər (7,s.13-14).

Yerli özünüidarə dedikdə, yerli özünüidarə orqanlarının qanun çərçivəsində, məsuliyyəti öz üzərinə götürərək və yerli əhalinin mənafeyi naminə dövlət ielərinin böyük bir hissəsini nizama salmaq və onu idarə etmək hüququ və real bacarığı başa düşülür. Bu anlayış 15 oktyabr 1985-ci ildə Avropa Şurası dövlətlərinə imzalamaq üçün təqdim edilmiş və 1 sentyabr 1988-ci ildə qüvvəyə minmiş "Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası"nın 3-cü maddəsində verilməlidir. (28 dekabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində ratifikasiya edilmişdir) Göründüyü kimi, Xartiyada da birbaşa göstərilir ki, yerli özünüidarə dövlət ielərinin yerinə-yetirilməsidir. Lakin bu hər cür dövlət işləri deyil, öz mənafeyi naminə həyata keçirilən dövlət ielərinin idarə olunmasıdır. Yəni yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllini öz üzərinə götürməsidir. Başqa sözlə, dövlət yerli əhaliyə özünü idarə etmək imkanı verir. Əlamətlərdən biri də yerli özünüidarəetmənin qanun çərçivəsində və öz məsuliyyəti ilə həyata keçirməsidir. Məsuliyyət yerli özünüidarəetmənin atributiv əlaməti olan muxtariyyətdən yaranır. Muxtar subyekt davranışına görə yalnız öz məsuliyyət daşımalıdır.

Anlayışa görə yerli özünüidarəetmə nizamasalma və idarəetmə hüququdur. Buradan aydın olur ki, yerli özünüidarəetmə, sadəcə, icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti deyil, müəyyən qədər normayaradıcılığını da özündə ehtiva edir. Məcburi qayda müəyyən etmədən yerli özünüidarə orqanlarının tam muxtar olacağını düşünmək qeyri-mümkündür. Xartiyadakı real bacarıq ifadəsi yerli özünüidarəetmənin təminatlarını nəzərdə tutur. Bu təminat həm hüquqi, həm də maddi olmalıdır. Belə ki, qanunvericilik səviyyəsində hüquqi təminatları olmayan və ya belə təminatı olub, lakin səlahiyyətlərinə uyğun maddi cəhətdən təchizatı olmayan yerli idarəçilik qarşıya qoyulan məqsədi tam ödəyə bilməz.

Yerli özünüidarəetməni, həqiqətən, özünüidarəetmə kimi təşkil edən onun formalaşma üsuludur. Yerli özünüidarəetmə ərazi kollektivinin və dolayısı ilə hər bir vətəndaşın dövlətlə və cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərində özünü ifadə üsuludur. Tamamilə yuxarıdan təşkil edilməklə və təyinatla qurulan idarəçilik özünüidarə adlana bilər, lakin mahiyyətcə özünüidarəetmə ola bilməz.

Ödür ki, həm beynəlxalq aktlarda, həm də milli qanunvericilikdə yerli özünüidarəetmənin təşkili üsulu kimi əhali tərəfindən seçilmə göstərilir. Deyilənlərə əsasən yerli özünüidarəetmənin əsas əlamətlərini ayırmaq olar:

Yerli özünüidarəetmə sistemə, ictimai fəaliyyət sferasıdır.

Bu fəaliyyət yerli sakinlərin mənafevləri ilə bağlıdır və bu mənafevlər idarəetmənin səmərəliliyi üçün nəzərə alınır.

Bu fəaliyyət qeyri-dövlət fəaliyyətidir.

Onu xüsusi subyektlər-seçkili qeyri dövlət orqanları həyata keçirir.

Yerli özünüidarəetmə müəyyən prinsiplərə söykənir. Bu prinsiplər yerli özünüidarəetmənin təşkili ilə bağlı qanunvericilik konsepsiyasını, onun təşkili məqsədlərini, müstəqilliyinin əsaslarını özündə yığcam şəkildə əks etdirir. Prinsiplər ölkədən-ölkəyə fərqlidir, ancaq bir sıra prinsiplər vardır ki, onlar beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunublar. Bu prinsiplər yerli özünüidarəçiliyi özünüidarəetmə kimi xarakterizə edir və onların fəaliyyəti üçün zəruri minimum təminatları əks etdirir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif adla adlandırılmasına baxmayaraq, bir qayda olaraq, yerli özünüidarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyə arəb sözü olub "ölkə, ölkəni idarə edən

yer" deməkdir. Bir çox Avropa dillərində bu sözün qarşılığı kimi "munisipasiya" və ya "munisipalitet" sözü işlədilir. Latin mənşəli bu söz qədim Roma imperiyasında bizim eramın III əsrindən başlayaraq işlədilmişdir. Roma imperiyasında İtaliyanın özündən kənarında yerləşən və ona tabe olan özünüidarəetmə hüququna malik, əhalisi qismən və ya tam həcmdə Roma vətəndaşlığını qəbul etmiş şəhərlərə munisipasiya deyilirdi. O dövrdə şəhərlərin özünüidarə hüququ, indi qəbul olunduğu kimi, xalqın özünüidarəetmə hüququ ilə əlaqələndirilmirdi və təbiətinə görə demokratik deyildi. Bu yerli özünüidarəetmə zərurətdən doğurdu. Belə ki, İtaliya ərazisindən uzaqda yerləşən şəhərlərin mərkəzdən birbaşa idarə olunması çətinlik törədirdi və bu da yerli xarakterli işlərin idarə olunması üçün həmin şəhərlərə özünü idarə etmək imkanının verilməsini tələb edirdi.

Yerli özünüidarəetmə qədim tarixə malik olsa da özünüidarəetmənin demokratik vasitəsi kimi çox-çox sonralar formalaşmış. Bu mənada bələdiyyələr hüquqi dövlətə məxsus sosial təsisatın, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında vasitədir.

Bələdiyyələr və ya seçkili yerli üçün idarə orqanları yerli özünüidarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir. Bu sistem yalnız bələdiyyələrlə məhdudlaşmışdır. Yerli özünüidarəetmə sistemində lokal xarakterli məsələləri əhalinin özü tərəfindən həll etməyə imkan verən üsul və vasitələr, o cümlədən yerli referendum, yerli sezkilər və sair aiddir. Bələdiyyələr özü bir sistem kimi müstəqildir və dövlət orqanları sistemə bircə tabe deyil. Bələdiyyələrin öz aralarında tabeçilik münasibətləri yoxdur. Bələdiyyə idarəçilik sistemi həm seçkili orqanları, həm də onlara tabe olan yerli inzibati xidməti əhatə edir.

1995-ci il Konstitusiyası qəbul edilməklə ölkədə yerli özünüidarəetmənin bələdiyyələr vasitəsi ilə həyata keçirilməsi prinsipi qəbul edildi. Konstitusiyanın 4-cü bölməsi (142-146-cı maddələr) "Yerli özünüidarəetmə" başlığı, IX Fəslə isə "Bələdiyyələr" yarım başlığı daşımaqdadır. 142-ci maddənin birinci bəndində açıqca yerli özünüidarəetmənin bələdiyyələr vasitəsi ilə həyata keçirildiyi qeyd edilib. Bu maddənin ikinci bəndində isə bələdiyyələrin seçkilər əsasında yaradılması gösiərişi vardır. Bələdiyyələrə seçkilərin əsasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsi təşkil edir. Qeyd edək ki, 2003-cü ildə Seçki Məcəlləsinin qəbulunadək göstərilən quruma seçkilər "Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənirdi.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir dövlət və ya qeyri-dövlət hakimiyyət strukturunun təşkili müvafiq qanunvericilik bazası olmadan mümkün deyil. Bu cəhətdən yerli özünüidarəetmə də istisna deyil. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin hüquqi bazasını 12 noyabr 1995-ci ildə Ümumxalq səsverməsi-referendumda qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları, sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və ayrı-ayrı mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları təşkil edir.

Respublikamızda yerli özünüidarəetmə sisteminin yaradılmasının əhəmiyyəti və bunun yerli məsələlərin həllinin demokratik prinsipi olması Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 12 dekabr 1999-cu il tarixdə bələdiyyə sezkiləri ilə əlaqədar xalqa müraciətində öz əksini tapmışdır: "Bələdiyyə sezkiləri Azərbaycanda gedən demokratiya prosesinin böyük bir hissəsi, böyük bir qoludur. Demokratik, hüquqi dövlət, dünyəvi dövlət qurmaq prosesinin bir hissəsi, bir sahəsidir., Biz Azərbaycanda..., tam müstəqil yerli özünüidarəetmə orqanları yaradırdıq. Bu, həm demokratiyanın inkişafı deməkdir, eyni zamanda, ölkəni idarə etməkdə vətəndaşlarımıza imkanlar yaradılmasının göstəricisidir".

Yerli özünüidarəni xalq hakimiyyəti kimi xarakterizə edən tərif "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanununun 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. "Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin təkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir". Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası tərəfindən təsdiq edilən və zəmanət verilən əhalinin müstəqil və öz məsuliyyəti altında yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üzrə əhalinin mənafeyini, onun tarixi və digər ənənələrini nəzərə alaraq bilavasitə və ya yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə



fəaliyyətidir. Bu tərif yerli özünüidarəni xarakterizə edən əsas xüsusiyyətləri, onun xalq hakimiyyəti sistemində yerini qeyd etməyə imkan verir.

"İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin" 21-ci maddəsində göstərilib ki, hər bir insan öz ölkəsinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malikdir. Xalqın iradəsi hakimiyyətin əsası olmalıdır: bu iradə, vaxtaşırı və saxtalaşdırılmadan, ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında, gizli səsvermə yolu ilə və yaxud səsvermə azadlığını təmin edən digər eynimənalı formalar vasitəsilə keşirilən seçkilərdə tapmalıdır.

Bunula yanaşı "Vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Paktın 25-ci maddəsinə əsasən hər bir vətəndaşın hər hansı ayrı-seçkiliyə və əsassız məhdudiyyətlərə məruz qalmadan dövlət işlərinin həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququ və imkanı vardır.

Yerli özünüidarə konsepsiyası ilk növbədə ona əsaslanır ki, yerli ictimaiyyət hər hansı bir demokratik rejimin əsas elementlərindən biridir. Vətəndaşların dövlət işlərini idarə etməkdə iştirak etmək hüququ isə əksər müasir dövlətlərin qurulmasının demokratik prinsiplərinin tərkib hissəsidir. İbrahim Quliyevin fikrincə vətəndaşların bilavasitə dövlət işlərini idarə etməkdə iştirakı məhz yerli səviyyədə reallaşdırıla bilər. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, real səlahiyyətlər verilmiş yerli idarəçiliyin mövcudluğu əhalinin tələbatına daha effektiv və maksimal surətdə yaxınlaşdırılan bir idarəetmənin təmin olunmasına şərait yaradır. (6.s.9).

Təhlillər göstərir ki, əgər biz həqiqətən sivil şəkildə çalışan və beynəlxalq standartlara cavab verən yerli özünüidarəetmə sistemini fəaliyyətdə görmək istəyiriksə, ilk növbədə ona verilən səlahiyyətlər çərçivəsinə yenidən baxmalıyıq. Yerlərdəki icra nümayəndələrinin ləğvi və ya bir çox hallarda onların bələdiyyələrlə birləşdirilməsi bələdiyyələrin işini və məsuliyyətini artırır.

Fikrimizcə, ilk öncə icra strukturları ilə üst-üstə düşən məsələlər və "paralel səlahiyyətlər" aradan qaldırılmalı, seçki yolu ilə hakimiyyətə gələnlərə geniş səlahiyyət paketi təqdim edilməlidir.

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun – 2010.
2. S.Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları. Bakı, Digesta, 2009.
3. "Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası." 01 sentyabr 1988-ci il.
4. Z. Əsgərov. Konstitusiya hüququ. Bakı, 2011.
5. Sevinc Əzim qızı. İdarəetmə, yerli və regional özünüidarəetmə. Bakı, 2008.
6. İ.O. Quliyev. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin nəzəri və hüquqi əsasları. Bakı, 2006.
7. Б.Н. Чичерин. Основные теории местного самоуправления: происхождение и развитие. Москва, 1996.

## ПОНЯТИЕ О МЕСТНОМ САМОУПРАВЛЕНИИ И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ В ГОСУДАРСТВЕННО - ПРАВОВОЙ СТРУКТУРЕ

*Р.Р. Ибрагимов*

*В статье анализируются понятия о местных органах самоуправления и роль муниципалитетов в государственно-правовой структуре общества. Одновременно, отмечается особое место местных органов самоуправления в механизме демократического управления общества и государства.*

*В статье особо отмечается, что органам местного самоуправления, не входящим в структуру органов государственной власти, однако уполномоченным разрешать вопросы местного значения, могут быть переданы и отдельные полномочия органов государственной власти.*

## THE CONCEPT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT AND THE ROLE OF AZERBAIJAN

*R.R. Ibragimov*

*The article to local government, in different concepts and legal state of society - the place and the role of municipalities in which the structure is illuminated. At the same time indicates that the local government of the state of society and democratic governance mechanism occupies a special place.*

*The article emphasizes that public authorities outside, but local authority delegated to local governments and can be separate powers of public authorities to resolve the issues.*

Готовятся к печати:

Sultanova R.M.  
Aviasiyenin əsasları.  
Bakı 2014.

Наш адрес:

A3. 1045, г. Баку, пос. Бина 25-ый км  
Национальная Академия Авиации  
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az



## AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR İSLAHATLARIN HÜQUQİ ƏSASLARI

İ.O. Quliyev, Ə.Ə. Kazimov\*

Milli Aviasiya Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti\*

*Məqalədə müəllif qeyd edir ki, torpaq islahatının məqsədi iqtisadi azadlıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərini yaratmaq, bazar iqtisadiyyatını və sahibkarlıq təşəbbüsünü inkişaf etdirmək, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə, o cümlədən ərzaq təminatına nail olmaq və nəticə etibarlı ilə Azərbaycan xalqının maddi rifahını yüksəltməkdən ibarətdir.*

**Açar sözlər:** aqrar islahat, torpaq məcəlləsi, sahibkar, özləşdirmə, mülkiyyət

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra, digər keçmiş ittifaq respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanın da iqtisadiyyatında, o cümlədən aqrar sahədə tənəzzül və iqtisadi böhran yaranmağa başladı. O vaxtlar kənd təsərrüfatında əsas təsərrüfat formaları olan kolxoz və sovxozlar əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyət göstərə bilmir və iqtisadi tənəzzül günü-gündən dərinləşirdi.

Belə bir şəraitdə Ümummilli lider Heydər Əliyev iqtisadiyyatın böhrandan xilas edilib inkişaf etdirilməsinin yeganə yolunun islahatlar olduğunu bildirdi. Onun rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə aqrar islahatın aparılması üçün hüquqi baza yaradılmış və həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1995-ci il 18 fevral tarixdə 17 maddədən ibarət Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksinin (aqrar bölmənin) islahatının əsas istiqamətlərini və onların hüquqi təminatını müəyyən edən «Aqrar islahatın əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (1), 25 maddədən ibarət sovxozların, kolxozların, təsərrüfatlararası və digər kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrinin istifadəsindəki (balansdakı) torpaqdan və əmlakdan pay almaq hüququ olan şəxslər tərəfindən təsərrüfatın (müəssisənin) hər hansı təşkilatı hüquqi formasının könüllü seçilməsinə və yaradılmasına təminat verən «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (2) və 1996-cı il 16 iyul tarixdə isə 26 maddədən ibarət Azərbaycan Respublikasında torpaq islahatının aparılmasının hüquqi əsaslarının və qaydalarının müəyyən edən «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (3) qəbul edilmişdir.

«Aqrar islahatın əsasları haqqında», Azərbaycan Respublikası Qanununun «Aqrar islahatın məqsəd və vəzifələri» adlanan 1-ci maddəsində deyilir «İslahatın məqsədi aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

İslahatın vəzifələri torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasından, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlif növlü təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

İslahat torpaqların dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə ayrılmasını, müəyyən edilmiş normalar əsasında torpaqların xüsusi mülkiyyətə əvəzsiz verilməsini, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq torpaq istifadəçilərinə təsərrüfat fəaliyyəti üçün bərabər şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Torpaq mülkiyyətçisinin Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyinə uyğun olaraq torpağı satmaq, bağışlamaq, dəyişmək, girov qoymaq icarəyə və vərəsəliyə vermək, əlavə torpaq sahəsi satın almaq hüquqları vardır.

Torpaq islahatı zamanı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin sıxlığı və kənd təsərrüfatı istehsalında iştirakı, torpaqların keyfiyyəti, torpaqdan istifadənin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınır, torpaqlardan təyinatına görə istifadə olunması və ətraf mühiti mühafizə tələbləri gözlənilir.

«Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun «İslahatın məqsəd və vəzifələri» adlanan 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, islahatın məqsədi bazar iqtisadiyyatına uyğun müxtəlif növlü təsərrüfat formalarını yaratmaq və aqrar bölmədə sahibkarlığı inkişaf etdirməkdir. İslahatın vəzifələri sovxoz və kolxozların kəndli (fermer) təsərrüfatına bölünməsindən, birgə sahibkarlığa əsaslanan xüsusi mülkiyyətli kənd təsərrüfatı müəssisələrinə çevrilməsindən, sovxozların bazasında dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasından,

şəxsi yardımçı təsərrüfatların inkişafından, yaradılmış təsərrüfatların kooperasiyası və xidmət sahələrinin təşkilindən ibarətdir.

«Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir ki, torpaq islahatının məqsədi iqtisadi azadlıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərini yaratmaq, bazar iqtisadiyyatını və sahibkarlıq təşəbbüsünü inkişaf etdirmək, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə, o cümlədən ərzaq təminatına nail olmaq və nəticə etibarlı ilə Azərbaycan xalqının maddi rifahını yüksəltməkdən ibarətdir.

Torpaq islahatının vəzifələri Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət torpaqlarının müəyyən edilməsini, torpaqların bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilməsini, mülkiyyətçilərin torpağa sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını təmin etməkdir.

Aqrar islahatların birinci mərhələsində torpağın və əmlakın özəlləşdirilməsi başa çatdırılmışdır. Xüsusi mülkiyyətə veriləcək torpaq sahələrinin 99,8 faizi, əmlakın isə 98,9 faizi özəlləşdirilmişdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən aqrar islahatı nəticəsində 867 minə yaxın ailə torpaq payı almış, mülkiyyətçilər yaranmışdır. Aqrar sahədə yaradılmış əlverişli şərait nəticəsində 842 minə qədər xırda (ailə-kəndli) təsərrüfatı, 36 dövlət təsərrüfatı (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət), 79-dan çox kənd təsərrüfatı istehsal kooperativi, 2409 kənd təsərrüfatı müəssisəsi (birgə təsərrüfatlar), 2571 fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yarananlar) və 220 sair kənd təsərrüfatı müəssisəsi (elmi-tədqiqat, tədris, təcrübə və s.) təsərrüfat formaları yaradılmışdır.

Aqrar islahatın əsas nəticələri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- kənd təsərrüfatında torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyətçilik bərqərar olunmuşdur;
- kənddə sahibkarlar təbəqəsi yaranmış, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına şərait yaxşılaşmışdır;
- aqrar sahədə müasir texnika və texnologiyalar, yeni bilik və informasiyalar şəbəkəsi genişlənir;
- kənd təsərrüfatında torpaq və əmlakdan səmərəli istifadəyə imkanlar artmış, iqtisadi tənəzzülün qarşısı alınmış, istehsalın dinamik inkişafına zəmin yaranmışdır;
- kənd təsərrüfatında istehsalın mərkəzdən planlı idarə edilməsi özünüidarə ilə əvəz edilmişdir və s.

25 iyun 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsi qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif növlərinin tətbiqi əsasında yaranan torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinə, torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçilərinin torpaqla bağlı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə və torpaq üzərində hüquqlarının müdafiəsinə, torpaqlardan səmərəli istifadə və onların mühafizəsi üçün şərait yaradılmasına, torpağın münbitliyinin bərpasına və artırılmasına, texnogen çirklənmə və dağılmadan korlanmış torpaqların rekultivasiyasına, təbii mühitin qorunub saxlanmasına və yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir.

Torpaq münasibətləri - dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi və fiziki şəxslər arasında torpağa sahiblik, torpaqdan istifadə və torpaq barəsində sərəncam vermək sahəsində, habelə torpaq resurslarından istifadənin dövlət tərəfindən idarə edilməsi sahəsində ictimai münasibətlərdir.

Torpaq münasibətlərinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası, dövlət orqanları, bələdiyyələr, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, habelə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, xarici dövlətlərdir.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər torpaq münasibətlərinin iştirakçıları kimi Torpaq Məcəlləsinin 48-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlərlə çıxış edə bilərlər. Torpaq münasibətlərinin obyektı torpaq sahəsi və onun üzərində hüquqlardan ibarətdir.

Torpaq qanunvericiliyi sistemi özündə Azərbaycan Respublikası torpaq hüququnun mənbələri olan aşağıdakı hüquqi aktları birləşdirir:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- 2) Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi;
- 3) Torpaqla əlaqədar olan digər qanunlar;



- 4) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları;
- 5) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- 6) Müvafiq nazirliklərin və komitələrin əmrləri və təlimatları;
- 7) Bələdiyyələrin hüquqi aktları (5, s. 28-29).

Qanunvericiliyə görə, qonşu torpaq sahələrinin mülkiyyətçilərinin üzərinə qanunda nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrdən əlavə, bir-birinə qarşılıqlı hörmət bəsləmək kimi, əxlaq normasını ehtiva edən müddəa formasında və qanunda nəzərdə tutulduğu üçün məcburi xarakter daşıyan vəzifə qoyulmuşdur. Deklarativ (bəyanətə) xarakterli bu müddəanın gerçəkləşdirilməsi üçün qanunda bir sıra konkret davranış qaydaları müəyyən edilmişdir. Öncə iki tərəfli təsirlərin törəyəcəyi hər bir torpaq sahəsi xüsusi hüquqi rejimi olan sahə elan edilmişdir. Məsələn, iki qonşunun torpaq sahələrinin bir hissəsini əhatə etməklə, onların sərhədindən keçən axar çayın vadisi bu qonşulardan hər biri üçün digərinin sahəsi hesab olunur. Odur ki, həmin çayla bağlı hər hansı bir hərəkət hər iki qonşunun qarşılıqlı razılıqları əsasında həyata keçirilməlidir. Hər iki qonşunun torpaq sahəsindən keçən çayın təbii axımını qonşunun ziyanına dəyişdirmək olmaz. Əks təqdirdə, öz həyatını və təsərrüfatını suyun təbii axımına uyğun qurmuş qonşu torpaq mülkiyyətçisinin hüquqları kobud şəkildə pozulmuş olar.

Hal-hazırda ölkədə aparılan islahatlar keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. İqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişikliklər baş verir, yeni təsərrüfat sisteminin tələblərinə uyğun təsisatlar və iqtisadi münasibətlər formalaşır. Kənd təsərrüfatında aparılan radikal islahatlar - ictimai və dövlət mülkiyyətində olan əmlakın özəlləşdirilməsi, torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi, mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsi, kəndlidə həqiqi sahibkarlıq hissələrinin yaradılması öz müsbət nəticələrini vermiş və Azərbaycanda ərzaq problemi aradan qaldırılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən dəyişikliklər və bunun nəticəsində nail olduğumuz inkişaf dövlətə əhalinin sosial vəzifələrini yaxşılaşdırmaq, elmə, mədəniyyətə təhsilə daha çox vəsait cəlb etmək imkanı yaradır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. "Aqrar islahatın əsasları haqqında" 1995-ci il 18 fevral tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 1995.
2. "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" 1995-ci il 18 fevral tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 1995.
3. "Torpaq islahatı haqqında" 1996-cı il 16 iyul tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 1996.
4. Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli Torpaq Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 1999.
5. Nuriyev C.Q., Atakişiyev M.C., Əsgərov Ə.T. Torpaq hüququ: Dərs vəsaiti. Bakı: 2009.

#### ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

И.Г. Гулиев, А.А. Кязимов

*В статье автор указывает, что целью земельной реформы является создание новых отношений собственности на землю на основе принципов экономической самостоятельности и социального равенства, развитие рыночной экономики и предпринимательской инициативы, достижение экономической независимости страны, включая обеспечение населения продовольствием, и повышение, в результате этого, материального благосостояния Азербайджанского народа.*

*Ключевые слова: аграрная реформа, земельный кодекс, предприниматель, приватизация, собственность.*

#### LEGAL BASES OF THE AGRARIAN REFORM IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC İ.O. Quliyev, A.A. Kazimov

*The author points out that aim of land reform is create land ownership relations based on the principles of economic independence and social equality the development of market economy and entrepreneurship. Economical independence of the county including the provision of food and the resulting increase in material well-being of the Azerbaijani people*

*Key words: agrarian reform, land code, ownership, privatizing, property.*

Milli Aviasiya Akademiyasının  
yeni nəşrləri:

A.M. Paşayev, A.Ş. Mehdiyev,  
T.İ. Nizamov.

Su mühitinin akustik monitorinqinin əsasları Bakı:  
MAA - 2013, - 230 səh.

Ünvanımız:

AZ 1045 Bakı ş., Binə qəs. 25-ci km

Milli Aviasiya Akademiyası

tel. 497-26-00, əlavə 21-85.

E-mail ramazanzade@rambler.ru



## CİNAYƏT İŞLƏRİNİN BİRLƏŞDİRİLMƏSİNİN QANUNİLİYİ

Ü.İ. Ağamalyev

Milli Aviasiya Akademiyası

*Məqalədə AR CPM-də cinayət işlərinin birləşdirilməsinin qanuniliyi qaydaları tədqiq edilmişdir. Həmçinin məqalədə göstərilmişdir ki, cinayət işlərinin birləşdirilməsini nəzərdə tutan normalar mükəmməl deyil və istintaq təcrübəsinin tələblərini tam əhatə edə bilmir.*

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, qəbul edilən prosessual qərarların əsaslılığı tələbi ilə bərabər, belə qərarların qəbulunda qanunçuluğa ciddi əməl olunması prinsipini də nəzərdə tutur. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 10.1-ci maddəsinə uyğun olaraq məhkəmələr və bir cinayət prosesinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, Cinayət-Prosessual Məcəllənin, Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarının habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına ciddi əməl etməlidirlər.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qanunçuluq dedikdə, qanuna müvafiqlik (uyğunluq), qanuna əməl etmək, qanuna əsaslanmaq başa düşülür (1, s. 193).

Artıq qeyd edildiyi kimi qanunçuluqla (qanuniliklə) əsaslılıq arasında sıx və qırılmaz əlaqə mövcuddur. Göstərilən qırılmaz əlaqə bağlılığı nisbi xarakter daşımaqla müstəqil tələbdir və bu anlayışlardan hər biri özünə məxsus spesifikliyə malikdir.

Qanunçuluq cinayət mühakimə icraatının müəyyən edici prinsipidir, çünki cinayət prosesinin bütün subyektlərinin fəaliyyətinin məzmunu, cinayət işlərinin həm istintaqın, həm də onlara məhkəmə baxışının qaydası və şərtləri məhz qanunçuluq vasitəsilə şərtləndirilir.

Cinayət prosesinə aid hüquq ədəbiyyatında qanunçuluğa (qanuniliyə) cinayət prosessual fəaliyyətin subyektləri tərəfindən qanunun göstərişlərinə ciddi və dürüst əməl edilməsi və qanunların düzgün, olduğu kimi icra olunması qismində baxılır (9, s. 14). Hüquq ədəbiyyatında dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan hərəkətlərin yerinə verilməsi həmişə qanunçuluğun kobud surətdə pozulması (5, s. 64) kimi qiymətləndirilir. Belə prosessual hüquq pozuntuları ilk növbədə insan hüquqlarına əməl edilməməsi, habelə dövlət hakimiyyət orqanlarının nüfuzdan salınması ilə müşayiət olunur. Qəbul edilməli olan prosessual qərarın qanuni olması üçün o, hər şeydən əvvəl, bilavasitə qanunun özündə nəzərdə tutulmalıdır.

Hüquq ədəbiyyatında cinayət işlərinin birləşdirilməsinə münasibətdə müvafiq qərarın qəbul edilməsi zamanı qanunçuluğun tələblərinə əməl olunmasına imkan verəcək aşağıdakı əlamətlər fərqləndirilir:

- 1) qəbul edilməli olan qərarın cinayət-prosessual qanunvericiliklə nəzərdə tutulması;
- 2) qəbul edilməli olan prosessual qərarın əsaslılığı;
- 3) prosessual qərarı çıxaran vəzifəli şəxsin müvafiq səlahiyyətinin (belə qərarı çıxarmaq səlahiyyətinin) olması;
- 4) prosessual qərarın çıxarılması üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulan şərtlərin olması;
- 5) cinayət işlərinin birləşdirilməsi haqqında qərarla mənafeələrinə toxunulan şəxslərin hüquqlarına əməl edilməsi;
- 6) sənədin qanunda nəzərdə tutulmuş prosessual formasına əməl olunması;
- 7) prosessual qərarın realizə edilməsinin qanunla müəyyən edilmiş qaydalarına əməl edilməsi.

Göstərilən əlamətlərdən birincisi o deməkdir ki, çıxarılması yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qərar qanuni ola bilər. Həmin tələbin pozulması qanunla nəzərdə tutulmamış hərəkətlərin yerinə yetirilməsi formasında təzahür edə bilər (7, s. 98).

Cinayət işlərinin birləşdirilməsi haqqında qərarın ən mühüm əlamətlərindən biri onun əsaslılığıdır. Cinayət işlərinin birləşdirilməsi haqqında qərarı qəbul edən vəzifəli şəxsin müvafiq səlahiyyətinin olması da qanunçuluğun zəruri tələbidir. Bu müddəanın əhəmiyyəti, hər şeydən

əvvəl, qanunçuluğun səmərəliliyini daha yüksək səviyyədə təmin etməklə təzahür edir. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, cinayətkarlıqla nübarizədə həm ayrı-ayrı vətəndaşların, həm də cəmiyyətin və bütövlükdə dövlətin mənafeələrinə dönmədən əməl olunması buna səlahiyyəti olan orqanların və onların vəzifəli şəxslərinin məqsədyönlü fəaliyyətindən xeyli asılıdır. Yalnız səlahiyyətli şəxslər qanunçuluğun tələblərinin yerinə yetirilməsi işinin səmərəliliyini təmin edə bilərlər (4, s. 534-541).

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 49.5-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət işi üzrə icraatın birləşdirilməsi müstəntiqin və ya prokurorun, xüsusi ittiham qaydasında icraat isə məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilə bilər.

Həmin maddənin məzmunundan görüldüyü kimi, cinayət işlərinin birləşdirilməsi haqqında müvafiq qərarın çıxarılması səlahiyyəti əsasən müstəntiqə və prokurora həvalə edilmişdir. N.İ. Abbasovun fikrincə, cinayət işlərinin bir icraatda birləşməsi haqqında qərar qəbul edilərkən müstəntiq və prokuror iş üzrə araşdırmanın aparılmasının obyektivliyi haqqında düşünməli və prosessual qanunvericiliyin vəzifələrini yerinə yetirməlidir. İş üzrə ədalətli qərarın çıxarılmasının amillərindən biri həmin iş üzrə araşdırmanın obyektiv aparılmasıdır (3, s. 100).

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, cinayət işləri üzrə icraatın birləşdirilməsi müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin qərarı ilə rəsiviləşdirilir. Təhqiqatçı həmin səlahiyyətlərə malik deyildir və o, bunun üçün zərurət olduqda ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror qarşısında vəsatət qaldıra bilər. Məhkəmə isə yalnız xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraatın birləşdirilməsi səlahiyyətinə malikdir (bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi yalnız xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi ilə birləşdirilə bilər). Deməli, cinayət işi (məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materialları) məhkəməyə göndərildikdən sonra cinayət təqibi üzrə icraatın birləşdirilməsi mümkün deyildir (2, s. 132).

Cinayət işlərinin birləşdirilməsi haqqında qərarın qəbulu zamanı qanunçuluğun təmin edilməsində qanunla müəyyən edilən bir sıra şərtlərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, cinayət işlərinin birləşdirilməsi haqqında qərarın qəbul olunması üçün cinayət işinin başlanması faktı mühüm rol oynayır. Birləşdirilməli olan işlərdən hər biri üzrə istintaqın müddətləri bitməməlidir. İşlərin özləri isə dayandırılmamalı və ya icraata xitam verilməməlidir. Dayandırılmış və ya xitam verilmiş cinayət işinin birləşdirilməsi üçün əsasların müəyyən edildiyi halda, hər şeydən əvvəl, müstəntiq işi öz icraatına qəbul etmək haqqında qərar çıxarır və həmin qərarın surətini prokurora göndərir. Xitam verilmiş icraatın məcburi qaydada birləşdirildiyi halda, müvafiq cinayət işinə xitam verilməsi haqqında qərarın ləğv olunması barədə məsələ prokuror tərəfindən həll edilməlidir. Əgər birləşdirilməli olan cinayət işinin icraatı dayandırılmışdırsa, müstəntiq həmin iş üzrə icraatı təzələyir.

Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin qüvvəyə minməsinədək cinayət işlərinin birləşdirilməsi təsbit edilməmişdir. Lakin, birləşdirilmiş icraat üzrə ibtidai istintaqın müddətinin hesablanmalı olduğu anın müəyyən edilməsi haqqında məsələ olduqca vacib və əhəmiyyətlidir.

Ona görə ki, həmin məsələnin həllinə vahid yanaşmaya kömək etməklə və pozuntuların meydana çıxmasına zəmin yaradır. Bununla əlaqədar olaraq hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir mövcud idi ki, cinayət işlərinin birləşdirilməsi zamanı istintaqın müddətini birləşdirilmiş icraatların xarakterindən asılı olaraq hesablamaq lazımdır. Bu zaman müddətlərin hesablanması qaydası birləşdirilmiş cinayət işləri üzrə təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafeələrini məhdudlaşdırmamalıdır (8, s. 12).

Təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarına əməl edilməsi zəruriliyi hissəsində sonuncu mövqeyə tərəfdar çıxan bəzi prosessualist alimlər göstərilir ki, istintaqın müddətini qalan işlərin birləşdirildiyi əsas işin başlanması anından hesablamaq zəruridir (6, s. 108).

Lakin, biz hesab edirik ki, göstərilən bu fikir hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq tənqid edilmişdir. Tədqiqatçı alim A.S. Denisov aşağıdakı mülahizələrə görə bu müddəanı düzgün hesab etmir. Birincisi, istintaqın müddətinin əsas işin başlanması anından hesablanması birləşdirilmiş cinayət işi üzrə təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının təmin olunmasına köməklik etməsi imkanını azaldır. İkincisi, məsələyə belə yanaşma birləşdirilmiş iş üzrə istintaqın müddətinin bir hissəsinin



birleştirilmiş icraat müddətləri xaricində qalmış olardı. Cinayət işi üzrə sübutların toplanmasına istiqamətləndirilən istintaq hərəkətlərinin və sair prosesual hərəkəflərin icraatına qanunla ancaq cinayət işi başlamadan (hadisə yerinə baxış istisna olmaqla) sonra və istintaq müddətinin müəyyən edildiyi həddə yol verilir. Bundan başqa, müddətlərin hesablanması belə qaydası hansı cinayət işinin əsas iş hesab olunması haqqında məsələnin həlli üçün əlavə çətinliklər yaradardı (7, s. 103).

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət-prosessual qanun-vericiliyində birləşdirilmiş cinayət işlərinin istintaq müddətlərinin hesablanmasına dair konkret norma nəzərdə tutulmamışdır. Təcrübə göstərir ki, bu məsələ cinayət işlərinin birləşdirilməsi (ayrılması) haqqında qərar vermək səlahiyyətlərinə malik olan müstəntiqin, prokurorun və məhkəmənin mühazirəsi əsasında həll edilir. Lakin qanunçuluq prinsipi baxımından birləşdirilmiş cinayət işi üzrə istintaqın müddətinin hesablanmasının müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin mühazirəsindən asılı olması, fikrimizcə, məqsədəuyğun hesab oluna bilməz. Ona görə də bu qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə konkret olaraq müvafiq bir normada öz həllini tapmalıdır.

### ƏDƏBİYYAT

- 1) Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Bakı: Çıraq, 1999, 412s.
- 2) Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. C.H. Mövsümovun, B.C. Kərimovun və Ə.H. Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 2008, 1320 s.
- 3) Abbasov N.İ. Cinayət işlərinin birləşməsinin xüsusiyyətləri/ Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi, Bakı, 2007, №45, s.99-102.
- 4) Əliyev Z.Ə. İbtidai istintaq və məhkəmə istintaqının qarşılıqlı əlaqəsinin məzmunu, əhəmiyyəti və bu əlaqəni şərtləndirən amillər. /Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. / Elmi məqalələr məcmuəsi, Bakı, 2005, s.534-541.
- 5) Беловеров Г.П., Грязнова В.М. Соединение и выделение уголовных дел// Социалитическая законность, 1974, №1, с.58-63.
- 6) Беловеров Г.П., Грязнова В.М. Соединение и выделение уголовных дел// Социалитическая законность, 1974, №1, с.58-63.
- 7) Денисов С.А. Законность и обоснованность соединения и выделения уголовных дел.М.: Юрлтинформ, 2004, 192 с
- 8) Маслов И.В. Актуальные проблемы правовой регламентации процессуальных сроков в досудебном производстве по уголовным делам. Автореф. дисс..канд. юрид. наук. М.: 2003, 25 с.
- 9) Сливинский К.О. Алгоритмизация деятельности следователя. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, М., 2004, 25 с.

### ЗАКОННОСТЬ ОБЪЕДИНЕНИЯ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ

У.И. Агамалиев

*В статье исследованы вопросы законности и обоснованности соединения уголовных дел в УПК. АР. В статье также указано, что нормы, предусматривающие соединение уголовных дел, несовершенны и не охватывают требования следственной практики.*

### LEGALITY OF THE PROSECUTION

U.I. Agamaliyev

*The article investigates the issues of legality and validity of the compound of criminal cases in the CPC. AR. The article also pointed out that the rules for the connection of criminal cases, incomplete and do not cover the requirements of investigative practices.*

### NOTARIAT FƏALİYYƏTİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

D.R. Davudov

Milli Aviasiya Akademiyası

*Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında həm dövlət, həm də xüsusi notariuslar fəaliyyət göstərir.*

*Məqələdə göstərilir ki, xüsusi notarius heç kəslə əmək münasibətlərinə daxil olmur, çünki müstəqil maliyyələşmə sistemində malikdir. Xüsusi notariusun ədliyyə orqanları tərəfindən vəzifəyə təyin edilməsi isə əmək münasibətlərini yaratmur. Dövlət xüsusi notariusu yalnız ədliyyə orqanının şəxsinə səlahiyyətlər həvalə edir.*

*Açar sözlər – Azərbaycan Respublikası, qanun, xüsusi, problem, notarius.*

Azərbaycan Respublikasında notariat dedikdə, "Notariat haqqında" 1999-cu il 26 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hüquqi hərəkətləri aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər birlikdə başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasında rəsmi və doğru sənədlərin tərtibi üçün hüquqların, hüquqi əhəmiyyətli faktların təsdiqi və digər notariat hərəkətlərinin aparılması notariat fəaliyyətinə məxsusdur və belə fəaliyyət yalnız "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada və nəzərdə tutulmuş şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

"Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasında həm dövlət idarələrində, həm də xüsusi qaydada notariat fəaliyyəti həyata keçirilir. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq notariat fəaliyyəti ilə peşəkarcasına məşğul olan şəxs notarius adlanır.

Dövlət və ya xüsusi notarius kimi işləmək istəyən Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı ali hüquq təhsilli olmalı, mənəvi keyfiyyətlərə və peşə biliklərinə malik olmalıdır.

İkili vətəndaşlığı, digər dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olan şəxs, din xadimi vəzifəsinin icrası ilə bağlı əvvəllər qanunvericiliyin tələblərini pozduğuna görə işdən azad edilmiş, qanunla müəyyən edilmiş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunan, əvvəllər qəsdən cinayət törətmiş və buna görə məhkum olunmuş, barəsində notariat fəaliyyəti ilə məşğul olmasının məhdudlaşdırılması və ya tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi haqqında qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı çıxarılmış, habelə bəraətverici əsaslar olmadan cinayətin törədilməsi üzrə cinayət işinin xitam olunması haqqında qanuni qüvvəyə minmiş istintaq orqanı və ya məhkəmənin qərarı olan, tibbi rəyə əsasən fiziki və əqli qüsurlarına görə notarius işləməyə qadir olmayan, 65 yaşına çatmış şəxs nə dövlət notariusu, nə də xüsusi notarius ola bilməz (1, s. 3).

Fikrimizcə, "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsində dəyişiklik edilərək 70 yaşına çatmış şəxsin notarius ola bilməməsinin öz əksini tapması məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etmək istərdik ki, 27 dekabr 1973-cü ildə qəbul edilən və 30 yanvar 2000-ci ilə kimi qüvvədə olmuş "Dövlət notariatı haqqında" Azərbaycan SSR Qanununda (2), ümumiyyətlə SSRİ dağılana kimi SSRİ-nin tərkibində olmuş bütün müttəfiq respublikaların notariat haqqında Qanunlarında yalnız dövlət idarələrində notariat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Yəni, keçmiş SSRİ-də xüsusi notariuslar fəaliyyət göstərmirdi.

Xüsusi notariusların adı ilə bağlı Rusiya Federasiyasında nəşr olunan hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, "xüsusi notarius" termini düzgün deyildir, çünki xüsusi notariusların bütün fəaliyyəti qanunla tənzimlənir. Qanunda aydın şəkildə göstərilir ki, xüsusi notariuslar fəaliyyətlərini dövlətin adından həyata keçirirlər. Ona görə də xüsusi sistem təşkil edə bilməzlər (3, s. 12).

Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq Rusiya Federasiyasında, Qazaxıstanda və bir sıra digər ölkələrdə notariat dövlətin adından çıxış edir (həm dövlət, həm də xüsusi notariuslar nəzərdə tutulur), notariuslar notariat hərəkətlərini qanunvericiliyə uyğun olaraq aparmaqla mülki-hüquqi münasibətlərdə dövlətin maraqlarını təmsil edirlər.



Z.Ə. Məmmədov haqlı olaraq hesab edir ki, "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində dəyişiklik edilərək notariat hərəkətlərinin Azərbaycan Respublikasının adından aparılmasının öz əksini tapması respublikamızda notariatın nüfuzunu artırır və insanlar notariat hərəkətlərinin aparılması üçün notariat kontorlarına daha inamla müraciət edirlər. Yəni, artıq insanlarda belə bir fikir formalaşacaq ki, məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar dövlətin adından çıxarıldığı kimi, həm dövlət notariusunun, həm də xüsusi notariusun təsdiq etdiyi sənəd də dövlətin adından təsdiq edilir və dövlət bu sənədə təminat verir. Məhz buna görə, Z.Ə. Məmmədov düzgün olaraq "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 3-cü hissənin əlavə edilməsini təklif edir:

"Notariat hərəkətlərini aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər notariat hərəkətlərini Azərbaycan Respublikasının adından aparırlar" (4, s. 142-143).

Hal-hazırda Azərbaycanda həm dövlət, həm də xüsusi notariusların fəaliyyətinə Ədliyyə Nazirliyinin Qeydiyyat və Notariat Baş İdarəsi nəzarət edir. Xüsusi notariusların fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasında, Qazaxıstanda xüsusi notariusların müstəqilliyini təmin etmək üçün onların fəaliyyətinə notariat palatası nəzarət edir.

Xüsusi notarius heç kəslə əmək münasibətlərinə daxil olmur, çünki müstəqil maliyyələşmə sistemində malikdir. Xüsusi notariusun ədliyyə orqanları tərəfindən vəzifəyə təyin edilməsi isə əmək münasibətlərini yaratmır. Dövlət xüsusi notariusu yalnız ədliyyə orqanının şəxsinə səlahiyyətlər həvalə edir.

Ədliyyə orqanlarının xüsusi notariusların fəaliyyətinə nəzarətinin gücləndirilməsi məsələsi bu sahədə problem məsələlərdən biridir. Hələlik nəzarət notariusun vəzifəyə təyin edilməsi, notariat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və notariat fəaliyyətini aparmaq hüquqlarına dair şəhadətnamənin verilməsi mərhələsində həyata keçirilir. Fikrimizcə, xüsusi notariusların dövlətin həqiqi təmsilçisinə çevrilməsi məqsədilə, xüsusi notariusların fəaliyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlərin tam şəkildə ədliyyə orqanlarında saxlanması məqsədəuyğun olardı.

"Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci və 26-cı maddələrinə görə dövlət notariusu və xüsusi notarius aşağıdakı notariat hərəkətlərini aparırlar:

- 1) əqdləri və etibarnamələri təsdiq edir;
- 2) miras əmlakın mühafizə olunması üçün tədbirlər görür;
- 3) vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamələr verir;
- 4) ər-arvadın ümumi əmlakındakı paya mülkiyyət hüququ haqqında şəhadətnamələr verir;
- 5) yaşayış evlərinin, mənzillərin açıq hərracdan əldə olunmasına dair şəhadətnamələr verir;
- 6) sənədlərin surətlərinin və sənədlərdən çıxarışların düzgünlüyünü təsdiq edir;
- 7) sənədlərdəki imzaların həqiqiliyini təsdiq edir;
- 8) sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünü təsdiq edir;
- 9) şəxsin sağ olması faktını təsdiq edir;
- 10) şəxsin müəyyən yerdə olması faktını təsdiq edir;
- 11) şəxslə fotosəkildəki şəxsin eyniliyini təsdiq edir;
- 12) sənədlərin təqdim olunması vaxtını təsdiq edir;
- 13) fiziki və hüquqi şəxslərin ərizələrini başqa fiziki və hüquqi şəxslərə verir;
- 14) öhdəliyin icra predmetini saxlamağa, pul məbləğlərini, qiymətli kağızları və vəsiyyətnamələri depozitə qəbul edir;
- 15) icra qeydləri aparır;
- 16) veksellərə protestlər tərtib edir;
- 17) çekləri ödənilmək üçün təqdim edir və çeklərin ödənilmədiyini təsdiq edir;
- 18) sənədləri saxlanmaq üçün qəbul edir;
- 19) dəniz protestləri tərtib edir;
- 20) sübutları təmin edir.

"Notariat hərəkətləri" anlayışı notariat hərəkətlərinin dinamikliyi, yəni hər hansı bir əməliyyat aparılarkən hüquqi faktlar sisteminin ardıcılıqla müəyyən edilməsi üzrə notariat fəaliyyətinin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. P.P. Qluşenko və A.M. Sedov qeyd edirlər ki, notariat hərəkətlərinin nəticəsi kimi hüquqi fakt çıxış edir, yəni notariat hərəkətləri statik xarakter

daşıyır (5, s. 35).

Notariat hərəkəti anlayışının dinamik və statik olmasından asılı olmayaraq, onlar mülki dövriyyə iştirakçılarının hərəkətləri, məhkəmə aktları, icra hakimiyyəti orqanlarının aktları da daxil olmaqla müxtəlif hüquqi aktlardan xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilən müəyyən hüquqi əlamətlərə malikdirlər. Bununla yanaşı, həmin əlamətlər notariat hərəkətlərinin başa çatmış və əhəmiyyətli olması şərti ilə vahidlik təşkil etməlidir. Bu əlamətlərdən hər hansı birinin olmaması məhkəmə qaydasında notariat hərəkətinin əhəmiyyətsiz olması barədə mübahisəyə zəmin yarada bilər.

İ.A. Kosaryova notariat hərəkətlərini hüquqi fakt hesab edir (6, s. 169). Amma, qanunvericilikdə notariat hərəkətlərinin leqal anlayışı təsbit edilməmişdir. Buna baxmayaraq, müxtəlif normativ hüquqi aktların müddələrinin kompleks təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, "notariat hərəkəti" çoxmənalı anlayış olub, eyni zamanda həm prosedura, həm də hüquqi fakt kimi çıxış edir.

Beləliklə, notariat hərəkətinin aparılması prosedurası səlahiyyətli şəxsin işin faktiki hallarının müəyyən edilməsi, müvafiq hüquq normasının seçilməsi və notariat aktı ilə rəsmiləşdirilən qərarın qəbul edilməsindən ibarət olan idrak fəaliyyətinin məntiqi ardıcılığını özündə əks etdirir.

İ.A. Kosaryovanın fikrincə, notariat hərəkətlərinin sistemləşdirilməsi, onların təsnifatı, təsnifat meyarlarının müəyyən edilməsi mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. O, aşağıdakı qrup təsnifatı elmi cəhətdən məqbul sayır:

1) hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə, xitam olunmasına və təsdiq edilməsinə yönələn notariat hərəkətləri:

- a) əqdlərin təsdiq edilməsi;
- b) vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamələrin verilməsi;
- c) ər-arvadın ümumi əmlakındakı paya mülkiyyət hüququ haqqında şəhadətnamələrin verilməsi;
- ç) açıq hərrac yolu ilə tikintinin əldə edilməsi haqqında şəhadətnamələrin verilməsi.

2) mülki hüquq münasibətlərinin təmin edilməsinə və həyata keçirilməsinə yönələn notariat hərəkətləri:

- a) yaşayış evinin özgəninkiləşdirilməsinə qadağa qoyulması;
- b) pul məbləğinin və qiymətli kağızların depozitə qəbul edilməsi;
- c) icra qeydlərinin aparılması;
- ç) veksellərə protestlərin tərtib edilməsi;
- d) çeklərin ödənilmək üçün təqdim edilməsi və çeklərin ödənilmədiyinin təsdiq edilməsi.

3) mühafizə əhəmiyyəti daşıyan notariat hərəkətləri:

- a) miras əmlakın mühafizə olunması üçün tədbirlər görülməsi.
- 4) birbaşa və ya dolay şəkildə müxtəlif hüquq münasibətlərinə toxunan universal xarakterli notariat hərəkətləri:

- a) sənədlərin surətlərinin və sənədlərdən çıxarışların düzgünlüyünün təsdiq edilməsi;
- b) sənədlərdəki imzaların həqiqiliyinin təsdiq edilməsi;
- c) sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi;
- ç) vətəndaşın sağ olması faktının təsdiq edilməsi;
- d) vətəndaşın müəyyən yerdə olması faktının təsdiq edilməsi;
- e) vətəndaşla fotosəkildə təsvir edilmiş şəxsin eyniliyinin təsdiq edilməsi;
- ə) sübutların təmin edilməsi;
- f) dəniz protestlərinin tərtib edilməsi;
- g) vətəndaşların və təşkilatların ərizələrinin başqa vətəndaşlara və təşkilatlara verilməsi;
- ğ) sənədlərin saxlanmaq üçün qəbul edilməsi (6, s. 60-62).

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1) "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 3-cü hissə əlavə edilsin:

"Notariat hərəkətlərini aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər notariat hərəkətlərini Azərbaycan



Respublikasının adından aparırlar”.

2) “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsində dəyişiklik edilərək 70 yaşına çatmış şəxsin notarius ola bilməməsinin öz əksini tapması məqsədmüvafiq olardı.

### ƏDƏBİYYAT

1. “Notariat haqqında” 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2013, 48 s.
2. “Dövlət notariati haqqında” 27 dekabr 1973-cü il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР, 1973, № 24, ст. 212.
3. Административное право: Учебник / Под ред. Л.Л. Попова. М.: Юристы, 2002, 696 с.
4. Мəmmədov Z.Ə. Notariat fəaliyyətinin hüquqi əsasları. Bakı: Təknur, 2011, 160 s.
5. Глущенко П.П., Седов А.М. Основы нотариальной деятельности. СПб.: Изд. В.А. Михайлова, 2001, 367 с.
6. Косарева И.А. Роль нотариальных действий в гражданско-правовом регулировании: Дисс. ... канд. юр. наук. Хабаровск, 2004, 206 с.

### ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НОТАРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Д.Р. Давудов

*В статье указывается, что в Азербайджанской Республике удостоверение прав и фактов правового значения и совершение других нотариальных действий для оформления официальных и подлинных документов относится к нотариальной деятельности, которая может осуществляться лишь в установленном Законом порядке и предусмотренными в нем лицами.*

*Ключевые слова - Азербайджанская Республика, закон, частный, проблема, нотариус.*

### GENERAL CHARACTERISTIC OF NOTARIAL ACTIVITY

D.R. Davudov

*In article it is specified that in the Azerbaijan Republic the certificate of the rights and the facts of legal value and commission of other notarial actions for registration of official and original documents belongs to notarial activity which can be carried out only in the order established by the law and the persons provided in it.*

*Keywords - Azerbaijan Republic, law, private, problem, notary.*

## BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN VALYUTA SİYASƏTİNƏ NƏZARƏT

L.R. Fərzəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

*Bu məqalədə BVF-nun bir təşkilat kimi valyuta siyasətinə toxunmaqla global maliyyə nizamı təqib etmək, birja, valyuta məzənnələri, ödəmə planları kimi mövzularda yoxlama və təşkil etmə, eyni zamanda texniki və maliyyə dəstəyini təmin etmə kimi funksiyaları araşdırılmışdır. Hazırda BVF-nun səlahiyyətləri onun pul vəsaitlərinə ehtiyac duyan üzv dövlətlərə yardım edilməsi prosedurları çərçivəsində daha da artırılmışdır.*

*Açar sözlər:* valyuta məzənnələri, dünya iqtisadiyyatı, kredit, tədiyyə balansı, kvota, fond.

Bazar şəraitində valyuta nəzarəti iqtisadi və sosial inkişafın, büdcə və qeyri-büdcə fondları qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi fəaliyyətinin yoxlanılmasına, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı ödəmələrin sürətləndirilməsinə yönəlməlidir. Onun köməyi ilə bütün resurslardan rəşional istifadə probleminin həll edilməsi, mülkiyyətin bütün formalarının subyektləri tərəfindən maddi vəsaitlər və maddi dəyərlərin qorunub saxlanması, dövlət və bələdiyyə maliyyə resurslarının ümumi təyinat üzrə istifadəsinə kömək edir. Bu sahədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun dövlətlərin valyuta siyasətinə nəzarətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. (bax:6; 625-626).

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Bretton Vuds Razılaşması çərçivəsində 1944-cü ildə Dünya Bankı ilə birlikdə qurulmuş və 27 dekabr 1945-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. (bax:7). BVF 44 üzv dövlət tərəfindən təsis olunmasına baxmayaraq, hazırda onların sayı 187-yə çatmışdır. BVF-nun quruluş məqsədi maddi problemi olan ölkələrə maliyyə yardımı göstərmək və Bretton Vuds sabit valyuta quru rejiminin davamlılığı üçün qaydalar müəyyən etməklə dünya ticarətinin inkişafına təsir etmək idi. BVF global maliyyə nizamı təqib etmək, birja, valyuta məzənnələri, ödəmə planları kimi mövzularda yoxlamaq və təşkil etmək, eyni zamanda texniki və maliyyə dəstəyini təmin etmək kimi vəzifələri olan beynəlxalq bir təşkilatdır. Ancaq, Bretton Vuds rejiminin 1971-ci ildə yoxlmasından sonra, beynəlxalq pul sistemindəki dəyişikliklər çərçivəsində BVF-nin məqsədləri də dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Birinci və İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq iqtisadi məsələlər qarışıq hala gəlmiş, I Dünya Müharibəsindən sonra yaranan iqtisadi böhranla döyüş sonrası iqtisadi depressiyalar da iqtisadi əlaqələri təhdid edər bir vəziyyət almışdı. Avropa dövlətlərinin II Dünya Müharibəsi sonrası xarab və depressiya içindəki iqtisadi vəziyyətlərinin əksinə Amerika Birləşmiş Ştatlarının döyüş boyunca ixracatının, qızıl ehtiyatlarının artması, iqtisadi baxımdan kömək edəcək tək ölkə vəziyyətinə gəlməsinə səbəb oldu. ABŞ Avropa dövlətlərinə birbaşa kömək etmək yerinə maliyyə müəssisələri quraraq kömək edilməsi tərəfdarı oldu və 1944-cü ildə Bretton Vudsda 45 dövlətin iştirakı ilə bir sıra qərarlar qəbul olundu. Bretton Vuds razılaşmasında; biri Beynəlxalq Valyuta Fondu, digəri Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD) yaxud qısaca Dünya Bankı adları ilə iki iqtisadi müəssisənin qurulması qərarlaşdırılmışdır.

BVF Avropa dövlətlərinin tədiyyə balanslarında ortaya çıxacaq müvəqqəti (=qısa müddətli) ödəmə çətinliklərinə kredit verərək beynəlxalq ticarətin buna görə daralmasını qabaqlamaq; Dünya Bankı da uzun müddətli investisiya kreditləri vermək şərtiylə, Avropa dövlətlərinin yenidən dirçəlişini təmin etmək, tədiyyə balanslarındakı dünyəvi balanssızlıqları aradan qaldırmaq üçün yaradılıb.

Şimali Koreya, Kuba, Andorra, Lixtenşteyn, Tuvalu və Nauru xaric bütün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzv dövlətləri BVF-na birbaşa olaraq qoşulmuşlar.

Vatikan, Çin Xalq Respublikası (Tayvan), Fələstin xalqı (BVF-nin texniki yardımını almasına baxmayaraq) və Səhravi Ərəb Demokratik Respublikası (Qərb Səhra) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tam üzvü deyillər.

BVF-nin tədiyyə balansları açıq və ya çoxluq təşkil edən ölkələrə tənzimləyici müdaxilə etmə imkanı vardır. Fondun ən səlahiyyətli orqanı üzv ölkələrin nümayəndələrindən təşkil olunan



Respublikasının adından aparırlar”.

2) “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsində dəyişiklik edilərək 70 yaşına çatmış şəxsin notarius ola bilməməsinin öz əksini tapması məqsədmüvafiq olardı.

### ƏDƏBİYYAT

1. “Notariat haqqında” 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2013, 48 s.
2. “Dövlət notariatı haqqında” 27 dekabr 1973-cü il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР, 1973, № 24, ст. 212.
3. Административное право: Учебник / Под ред. Л.Л. Попова. М.: Юрист, 2002, 696 с.
4. Мəmmədov Z.Ə. Notariat fəaliyyətinin hüquqi əsasları. Bakı: Təknur, 2011, 160 s.
5. Глуценко П.П., Седов А.М. Основы нотариальной деятельности. СПб.: Изд. В.А. Михайлова, 2001, 367 с.
6. Косарева И.А. Роль нотариальных действий в гражданско-правовом регулировании: Дисс. ... канд. юр. наук. Хабаровск, 2004, 206 с.

### ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НОТАРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Д.Р. Давудов

*В статье указывается, что в Азербайджанской Республике удостоверение прав и фактов правового значения и совершение других нотариальных действий для оформления официальных и подлинных документов относится к нотариальной деятельности, которая может осуществляться лишь в установленном Законом порядке и предусмотренными в нем лицами.*

*Ключевые слова - Азербайджанская Республика, закон, частный, проблема, нотариус.*

### GENERAL CHARACTERISTIC OF NOTARIAL ACTIVITY

D.R. Davudov

*In article it is specified that in the Azerbaijan Republic the certificate of the rights and the facts of legal value and commission of other notarial actions for registration of official and original documents belongs to notarial activity which can be carried out only in the order established by the law and the persons provided in it.*

*Keywords - Azerbaijan Republic, law, private, problem, notary.*

## BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN VALYUTA SİYASƏTİNƏ NƏZARƏT

L.R. Fərzəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

*Bu məqalədə BVF-nun bir təşkilat kimi valyuta siyasətinə toxunmaqla global maliyyə nizamı təqib etmək, birja, valyuta məzənnələri, ödəmə planları kimi mövzularda yoxlama və təşkil etmə, eyni zamanda texniki və maliyyə dəstəyini təmin etmə kimi funksiyaları araşdırılmışdır. Hazırda BVF-nun səlahiyyətləri onun pul vəsaitlərinə ehtiyac duyan üzv dövlətlərə yardım edilməsi prosedurları çərçivəsində daha da artırılmışdır.*

*Açar sözlər:* valyuta məzənnələri, dünya iqtisadiyyatı, kredit, tədiyyə balansı, kvota, fond.

Bazar şəraitində valyuta nəzarəti iqtisadi və sosial inkişafın, büdcə və qeyri-büdcə fondları qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi fəaliyyətinin yoxlanılmasına, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı ödəmələrin sürətləndirilməsinə yönəlməlidir. Onun köməyi ilə bütün resurslardan rəşional istifadə probleminin həll edilməsi, mülkiyyətin bütün formalarının subyektləri tərəfindən maddi vəsaitlər və maddi dəyərlərin qorunub saxlanması, dövlət və bələdiyyə maliyyə resurslarının ümumi təyinat üzrə istifadəsinə kömək edir. Bu sahədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun dövlətlərin valyuta siyasətinə nəzarətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. (bax: 6; 625-626).

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Bretton Vuds Razılaşması çərçivəsində 1944-cü ildə Dünya Bankı ilə birlikdə qurulmuş və 27 dekabr 1945-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. (bax: 7). BVF 44 üzv dövlət tərəfindən təsis olunmasına baxmayaraq, hazırda onların sayı 187-yə çatmışdır. BVF-nun quruluş məqsədi maddi problemi olan ölkələrə maliyyə yardımı göstərmək və Bretton Vuds sabit valyuta quru rejiminin davamlılığı üçün qaydalar müəyyən etməklə dünya ticarətinin inkişafına təsir etmək idi. BVF global maliyyə nizamı təqib etmək, birja, valyuta məzənnələri, ödəmə planları kimi mövzularda yoxlamaq və təşkil etmək, eyni zamanda texniki və maliyyə dəstəyini təmin etmək kimi vəzifələri olan beynəlxalq bir təşkilatdır. Ancaq, Bretton Vuds rejiminin 1971-ci ildə yıxılmasından sonra, beynəlxalq pul sistemindəki dəyişikliklər çərçivəsində BVF-nin məqsədləri də dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Birinci və İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq iqtisadi məsələlər qarışıq hala gəlmiş, I Dünya Müharibəsindən sonra yaranan iqtisadi böhranla döyüş sonrası iqtisadi depressiyalar da iqtisadi əlaqələri təhdid edər bir vəziyyət almışdı. Avropa dövlətlərinin II Dünya Müharibəsi sonrası xarab və depressiya içindəki iqtisadi vəziyyətlərinin əksinə Amerika Birləşmiş Ştatlarının döyüş boyunca ixracatının, qızıl ehtiyatlarının artması, iqtisadi baxımdan kömək edəcək tək ölkə vəziyyətinə gəlməsinə səbəb oldu. ABŞ Avropa dövlətlərinə birbaşa kömək etmək yerinə maliyyə müəssisələri quraraq kömək edilməsi tərəfdarı oldu və 1944-cü ildə Bretton Vudsda 45 dövlətin iştirakı ilə bir sıra qərarlar qəbul olundu. Bretton Vuds razılaşmasında; biri Beynəlxalq Valyuta Fondu, digəri Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD) yaxud qısaca Dünya Bankı adları ilə iki iqtisadi müəssisənin qurulması qərarlaşdırılmışdır.

BVF Avropa dövlətlərinin tədiyyə balanslarında ortaya çıxacaq müvəqqəti (=qısa müddətli) ödəmə çətinliklərinə kredit verərək beynəlxalq ticarətin buna görə daralmasını qabaqlamaq; Dünya Bankı da uzun müddətli investisiya kreditləri vermək şərtiylə, Avropa dövlətlərinin yenidən dirçəlişini təmin etmək, tədiyyə balanslarındakı dünyəvi balanssızlıqları aradan qaldırmaq üçün yaradılıb.

Şimali Koreya, Kuba, Andorra, Lixtenşteyn, Tuvalu və Nauru xaric bütün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzv dövlətləri BVF-na birbaşa olaraq qoşulmuşlar.

Vatikan, Çin Xalq Respublikası (Tayvan), Fələstin xalqı (BVF-nin texniki yardımını almasına baxmayaraq) və Səhravi Ərəb Demokratik Respublikası (Qərb Səhra) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tam üzvü deyillər.

BVF-nin tədiyyə balansları açıq və ya çoxluq təşkil edən ölkələrə tənzimləyici müdaxilə etmə imkanı vardır. Fondun ən səlahiyyətli orqanı üzv ölkələrin nümayəndələrindən təşkil olunan



İdarəedicilər Şurasıdır. Bu şurada hər bir üzv ölkə idarəedici və onun müavini qismində təmsil olunur. Bunlar adətən maliyyə naziri və mərkəzi bankın sədrindən təyin olunur. İldə bir dəfə toplanır. Bu heyət öz arasından 12 nəfərlik bir müdir Məclisi seçərək səlahiyyətini bunlara təhvil verir. Bundan sonrakı orqan İdarəedici Şuradır, ənənəyə görə direktor vəzifəsini Avropa ölkələrindən birinin vətəndaşı daşıyır. BVF-nin qarargah-evi isə Vaşinqtonda yerləşir (bax:3, s.60-61). Bundan əlavə BVF-nin nümayəndəlikləri Paris, Cenevrə, Tokio, Nyu-York şəhərlərində də yerləşir.

İdarəedicilər Şurası hər üzv ölkə, sadə səs çoxluğu yanında fondada iştirak hissəsiylə nisbi səs çoxluğuna da malikdir. Buna görə ən çox səs haqqına sahib ölkə, ən çox sərmayə ilə iştirak edən ABŞ-dir.

BVF (və Dünya Bankı) tez-tez müxtəlif alimlər və siyasətçilər tərəfindən tənqid olunur. Səbəbləri çoxdur, lakin ən çox tənqid olunan məsələ, hərəkətin amerikansayağı xarakter alması və onun böhrandan çıxmaq üçün verdiyi tövsiyələrin effektiv olmamasıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Fondun fəaliyyəti haqqında qərarların qəbulu zamanı səs səs proporsional qaydada paylanır. Fondun qərarlarının təsdiqi üçün səslərin 85%-i lazımdır. ABŞ bütün səslərin təxminən 17%-ə sahibdir. Bu müstəqil olaraq qərar qəbul etmək üçün kifayət etmir, ancaq Fondun hər hansı bir qərarının qarşısını almaq üçün imkan yaradır. ABŞ Senatı Beynəlxalq Valyuta Fondunun hansısa konkret tədbirlər görməsinə qadağa qoya bilər, məsələn, ölkələrə kreditlərin ayrılmasını qadağan edən qanun layihəsi qəbul edə bilər. (7).

Hər hansı bir ölkə mütləq həm Beynəlxalq Valyuta Fonduna (IMF) və həm də Dünya Bankına (IBRD) bir yerdə üzv olmalıdır. Fonda üzv olan dövlətlərin hissələrinə kvota deyilir. Kvotaların 25%-i qızıl ilə, qalan 75%-i milli pul ilə ödənməlidir. Başlanğıcda 8 milyard dollar olan Fondun sərmayəsi sonrakı illərdə çox artmışdır. Bununla yanaşı azad valyutalı ölkələrdə fond büdcəsini artırmaq imkanı əldə etmişdir. Fond hər bir üzvə kvotasının 25% -i məbləğində avtomatik olaraq kredit verməlidir. Fondun verdiyi kreditlərin müddəti 5 ili keçə bilməz.

BVF məlumatlarına görə (2006) fondun borc vermə qaynağı 174 milyard dollar olmuşdur. Alacaqları isə 75 ölkədən 34 milyard dollardır. 2010-cu ilin məlumatlarına görə BVF-nin ən çox borcu olan ölkələrin sırası belədir: Yunanıstan (30 Milyard), Rumıniya (13,9 milyard), Ukrayna (12,66 milyard), Macarıstan (11,7 Milyard) dollardır. (bax:15).

BVF üzv ölkələr ilə aparılan danışıqlar və qiymətləndirmələr nəticəsində həmin məlumatları yığaraq regional və global qiymətləndirmələr və təkliflər verir. Bu qiymətləndirmələr toplanaraq ildə iki dəfə "World Economic Outlook" və "Global Financial Stability Report" adlı jurnallarda çap olunur.

BVF nin hesablarından istifadə hesab vahidi olan Xüsusi Çəkmə Hüquqları (Special Drawing Rights-SDR), 1969-cu ildən beynəlxalq ehtiyat hissəsi olaraq yaradılmış və üzv ölkələrə kvotalar ilə mütənasib bir şəkildə təsis edilmişdir. SDR in yaradılmaq məqsədi, beynəlxalq likidite darlığının həllidir. Başlanğıcda, SDR-nin dəyəri ABŞ dolları kimi 35 SDR = 1 unsiya qızıl olaraq təyin olunmuş və bu səbəblə SDR-ə "kağız qızıl" adı verilmişdir. Bretton Vuds valyuta quru sisteminin süqutundan sonra SDR-in dəyəri ABŞ dolları, Alman markası, Fransız frankı, İngilis sterlinqi və Yapon yenindən ibarət olan bir istifadə səbəti hesablanmağa başlanılmışdır. Avronun Avropa Birliyinin pul vahidi olaraq qəbul edilməsindən sonra isə səbətdə Alman markası və Fransız Frankının yerini Avro almışdır.

SDR-nin real bir qarşılığı olmayıb, üzv ölkələrin qəbul etməsiylə etibarlılıq qazanan bir beynəlxalq likidite vasitəsidir. SDR bir ehtiyat vasitəsi olması səbəbiylə qanuni olaraq pulun funksiyalarına sahib deyil. BVF maliyyə yardımlarını SDR üzərindən etməkdə və üzv ölkələr, hesablarında olan SDR-larla borclu olduqları üzv ölkələrə ödəmə edə bilməkdədir. Buna əlavədən SDR beynəlxalq Ödəniş Bankı, Afrika İnkişaf Bankı, Ərəb Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyi kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən də hesab vahidi olaraq istifadə edilməkdədir.

SDR-nin dəyəri ABŞ dolları, Avro, İngilis sterlinqi və Yapon yenidən ibarət olan bir səbətin dəyəri əsas alınaraq təyin olunan və ABŞ dolları qismində açıqlanmaqdadır. SDR səbətinə olan pul vahidlərinin ağırlıqları, BVF tərəfindən 5 ildən bir nəzərdən keçirilir. Bu nəzərdən keçirmənin

məqsədi səbətdə olan pul vahidlərinin beynəlxalq əməliyyatlarda ən çox istifadə edilən pul vahidlərindən meydana gəlməsini və pul vahidlərinin səbətdəki ağırlıqlarının dünya ticarəti və beynəlxalq maliyyə sistemindəki əhəmiyyətlərini əks etdirməsini təmin edə bilməkdir. Son 5 il içərisində ən çox mal və xidmət ticarəti edən 5 ölkənin pul vahidləri SDR səbətinə meydana gətirməkdədir. Ən son nəzərdən keçirmə 2010-ci ildə edilmiş olub, 1 yanvar 2011 tarixində SDR səbəti içərisindəki pul vahidləri, miqdarları və ağırlıqları Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. BVF SDR səbətinin təşkili (1 yanvar 2011.). (bax:9)

№	Pul Vahidi	Dəyəri (%)	Pul miqdarı
1	Avro	37,4	0,4230
2	Yapon yeni	9,4	12,1000
3	İngilis sterlinqi	11,3	0,1110
4	ABŞ dolları	41,9	0,6600

SDR-nin dəyəri gündəlik olaraq London valyuta bazarında gənort saatında elan edilən valyuta məzənnələri hesabına hesablanır və BVF-nin internet saytında qeyd edilir. SDR-nin dəyəri belə hesablanır: Avro və İngilis sterlinqi üçün, 1 vahid Avro və İngilis sterlinqinin ABŞ dolları qarşılıqları, Yapon yeni üçün isə 1ABŞ dollarının Yapon yeni qarşılığı olan bazar valyuta məzənnələri alınır. Bu valyuta məzənnələri, səbətdəki pul miqdarları ilə vurulur (Yapon yenidən isə səbətdəki pul miqdarı valyuta məzənnəsinə bölünür). Daha sonra olan dəyərlər toplanaraq 1 ABŞ dolları qarşılığı SDR-nin dəyəri tapılır. Cədvəl 1-də 20 İyun 2011-ci il tarixli SDR dəyərinin hesablanması göstərilmişdir. Bu hesablanmağa görə 20 İyun 2011 tarixində 1 SDR-nin dəyəri 1,59216 ABŞ dollarıdır.

Cədvəl 2. SDR-nin dəyərinin hesablanması (20 İyun 2011). (bax:9)

№	Pul Vahidi	Səbətdəki pul vahidi (1)	Valyuta quru <sup>1</sup> (2)	1 ABŞ dollarının SDR qarşılığı = $\sum (1) \times (2)$
1	Avro	0,4230	1,42320	0,602014
2	Yapon yeni	12,1000	80,31000	0,150666
3	İngilis sterlinqi	0,1110	1,61690	0,179476
4	ABŞ dolları	0,6600	1,00000	0,660000
1 ABŞ dolları=SDR				0,628079
1 SDR=ABŞ dolları				1,59216

SDR faiz nisbəti səbətdə olan pul vahidlərinə aid qısa müddətli borc vasitələrinin illik bazarda bildirilən faiz dərəcələri istifadə etməklə həftəlik olaraq hesablanır. SDR faiz nisbəti Fond tərəfindən verilən maliyyə yardımlardan "təməl faiz nisbəti" olaraq tətbiq olunub, Fondun üzv ölkələrdən aldığı kreditlərə də SDR faiz nisbəti tətbiq olunmaqdadır. BVF-yə üzv ölkələr SDR hesablarında özlərinə təsis edilən SDR miqdarından daha çox SDR saxlaya bilər. Bu digər ölkələrin borclarını SDR ilə ödəməsinə qaynaqlanmaqdadır. Borcunu SDR ilə ödəyən ölkə, SDR ilə borc ödəməsinə qəbul edən ölkəyə SDR faiz nisbəti üzərindən faiz ödəməsi edir. Digər tərəfdən, SDR hesabında özünə təsis edilən SDR-dən daha az miqdarda SDR saxlayan ölkə də faiz ödəməsi edir. (bax:4; s.541-543).

Öz üzvləri ilə mütəmadi məsləhətləşmələr keçirmək yolu ilə BVF-u hər bir ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti və bir də ayrı-ayrı ölkələrin və fərdi şəxslərin onun (BVF) valyutasının alınması və satılması şərtləri müəyyən edilərkən nə qədər açıq və məsuliyyətli hərəkət etdiyinə dair məlumat toplayır. Bu məsləhətləşmələr həmçinin BVF-na üzv ölkələrdən hər hansı birində milli valyutanın

<sup>1</sup> valyuta quru 1 vahid Avro və İngilis sterlinqinin ABŞ dolları qarşılıqları və 1 ABŞ dollarının Yapon yeni qarşılığı olaraq istifadə edilməkdədir



İdarəedicilər Şurasıdır. Bu şurada hər bir üzv ölkə idarəedici və onun müavini qismində təmsil olunur. Bunlar adətən maliyyə naziri və mərkəzi bankın sədrindən təyin olunur. İldə bir dəfə toplanır. Bu heyət öz arasından 12 nəfərlik bir müdir Məclisi seçərək səlahiyyətini bunlara təhvil verir. Bundan sonrakı orqan İdarəedici Şuradır, ənənəyə görə direktor vəzifəsini Avropa ölkələrindən birinin vətəndaşı daşıyır. BVF-nin qərargah-evi isə Vaşinqtonda yerləşir (bax:3, s.60-61). Bundan əlavə BVF-nin nümayəndəlikləri Paris, Cenevrə, Tokio, Nyu-York şəhərlərində də yerləşir.

İdarəedicilər Şurası hər üzv ölkə, sadə səs çoxluğu yanında fondada iştirak hissəsiylə nisbi səs çoxluğuna da malikdir. Buna görə ən çox səs haqqına sahib ölkə, ən çox sərmayə ilə iştirak edən ABŞ-dır.

BVF (və Dünya Bankı) tez-tez müxtəlif alimlər və siyasətçilər tərəfindən tənqid olunur. Səbəbləri çoxdur, lakin ən çox tənqid olunan məsələ, hərəkətin amerikasayağı xarakter alması və onun böhrandan çıxmaq üçün verdiyi tövsiyələrin effektiv olmamasıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Fondun fəaliyyəti haqqında qərarların qəbulu zamanı səsler proporsional qaydada paylanır. Fondun qərarlarının təsdiqi üçün səslərin 85%-i lazımdır. ABŞ bütün səslərin təxminən 17%-nə sahibdir. Bu müstəqil olaraq qərar qəbul etmək üçün kifayət etmir, ancaq Fondun hər hansı bir qərarının qarşısını almaq üçün imkan yaradır. ABŞ Senatı Beynəlxalq Valyuta Fondunun hansısa konkret tədbirlər görməsinə qadağa qoya bilər, məsələn, ölkələrə kreditlərin ayrılmasını qadağan edən qanun layihəsi qəbul edə bilər. (7).

Hər hansı bir ölkə mütləq həm Beynəlxalq Valyuta Fonduna (IMF) və həm də Dünya Bankına (IBRD) bir yerdə üzv olmalıdır. Fonda üzv olan dövlətlərin hissələrinə kvota deyilir. Kvotaların 25%-i qızıl ilə, qalan 75%-i milli pul ilə ödənməlidir. Başlanğıcda 8 milyard dollar olan Fondun sərmayəsi sonrakı illərdə çox artmışdır. Bununla yanaşı azad valyutalı ölkələrdə fond büdcəsini artırmaq imkanı əldə etmişdir. Fond hər bir üzvə kvotasının 25% -i məbləğində avtomatik olaraq kredit verməlidir. Fondun verdiyi kreditlərin müddəti 5 ili keçə bilməz.

BVF məlumatlarına görə (2006) fondun borc vermə qaynağı 174 milyard dollar olmuşdur. Alacaqları isə 75 ölkədən 34 milyard dollardır. 2010-cu ilin məlumatlarına görə BVF-nin ən çox borcu olan ölkələrin sırası belədir: Yunanıstan (30 Milyard), Rumıniya (13,9 milyard), Ukrayna (12,66 milyard), Macarıstan (11,7 Milyard) dollardır. (bax:15).

BVF üzv ölkələr ilə aparılan danışıqlar və qiymətləndirmələr nəticəsində həmin məlumatları yığaraq regional və global qiymətləndirmələr və təkliflər verir. Bu qiymətləndirmələr toplanaraq ildə iki dəfə "World Economic Outlook" və "Global Financial Stability Report" adlı jurnallarda çap olunur.

BVF nin hesablarından istifadə hesab vahidi olan Xüsusi Çəkmə Hüquqları (Special Drawing Rights-SDR), 1969-cu ildən beynəlxalq ehtiyat hissəsi olaraq yaradılmış və üzv ölkələrə kvotalar ilə mütənəsbir şəkildə təsis edilmişdir. SDR in yaradılmaq məqsədi, beynəlxalq likidite darlığının həllidir. Başlanğıcda, SDR-nin dəyəri ABŞ dolları kimi 35 SDR = 1 unsiya qızıl olaraq təyin olunmuş və bu səbəblə SDR-ə "kağız qızıl" adı verilmişdir. Bretton Vuds valyuta quru sisteminin süqutundan sonra SDR-in dəyəri ABŞ dolları, Alman markası, Fransız frankı, İngilis sterlinqi və Yapon yenidən ibarət olan bir istifadə səbəti hesablanmağa başlanılmışdır. Avronun Avropa Birliyinin pul vahidi olaraq qəbul edilməsindən sonra isə səbətdə Alman markası və Fransız Frankının yerini Avro almışdır.

SDR-nin real bir qarşılığı olmayıb, üzv ölkələrin qəbul etməsiylə etibarlılıq qazanan bir beynəlxalq likidite vasitəsidir. SDR bir ehtiyat vasitəsi olması səbəbiylə qanuni olaraq pulun funksiyalarına sahib deyil. BVF maliyyə yardımlarını SDR üzərindən etməkdə və üzv ölkələr, hesablarında olan SDR-larla borclu olduqları üzv ölkələrə ödəmə edə bilməkdədir. Buna əlavədən SDR beynəlxalq Ödəniş Bankı, Afrika İnkişaf Bankı, Ərəb Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyi kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən də hesab vahidi olaraq istifadə edilməkdədir.

SDR-nin dəyəri ABŞ dolları, Avro, İngilis sterlinqi və Yapon yenidən ibarət olan bir səbətin dəyəri əsas alınaraq təyin olunan və ABŞ dolları qismində açıqlanmaqdadır. SDR səbətinə olan pul vahidlərinin ağırlıqları, BVF tərəfindən 5 ildən bir nəzərdən keçirilir. Bu nəzərdən keçirmənin

məqsədi səbətdə olan pul vahidlərinin beynəlxalq əməliyyatlarda ən çox istifadə edilən pul vahidlərindən meydana gəlməsini və pul vahidlərinin səbətdəki ağırlıqlarının dünya ticarəti və beynəlxalq maliyyə sistemdəki əhəmiyyətlərini əks etdirməsini təmin edə bilməkdir. Son 5 il içərisində ən çox mal və xidmət ticarəti edən 5 ölkənin pul vahidləri SDR səbətinə meydana gətirməkdədir. Ən son nəzərdən keçirmə 2010-ci ildə edilmiş olub, 1 yanvar 2011 tarixində SDR səbəti içərisindəki pul vahidləri, miqdarları və ağırlıqları Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. BVF SDR səbətinin təşkili (1 yanvar 2011.). (bax:9)

№	Pul Vahidi	Dəyəri (%)	Pul miqdarı
1	Avro	37,4	0,4230
2	Yapon yeni	9,4	12,1000
3	İngilis sterlinqi	11,3	0,1110
4	ABŞ dolları	41,9	0,6600

SDR-nin dəyəri gündəlik olaraq London valyuta bazarında günorta saatında elan edilən valyuta məzənnələri hesabına hesablanır və BVF-nin internet saytında qeyd edilir. SDR-nin dəyəri belə hesablanır: Avro və İngilis sterlinqi üçün, 1 vahid Avro və İngilis sterlinqinin ABŞ dolları qarşılıqları, Yapon yeni üçün isə 1ABŞ dollarının Yapon yeni qarşılığı olan bazar valyuta məzənnələri alınır. Bu valyuta məzənnələri, səbətdəki pul miqdarları ilə vurulur (Yapon yenidən isə səbətdəki pul miqdarı valyuta məzənnəsinə bölünür). Daha sonra olan dəyərlər toplanaraq 1 ABŞ dolları qarşılığı SDR-nin dəyəri tapılır. Cədvəl 1-də 20 İyun 2011-ci il tarixli SDR dəyərinin hesablanması göstərilmişdir. Bu hesablanmağa görə 20 İyun 2011 tarixində 1 SDR-nin dəyəri 1,59216 ABŞ dollarıdır.

Cədvəl 2. SDR-nin dəyərinin hesablanması (20 İyun 2011.). (bax:9)

№	Pul Vahidi	Səbətdəki pul vahidi (1)	Valyuta quru <sup>1</sup> (2)	1 ABŞ dollarının SDR qarşılığı = $\sum (1) \times (2)$
1	Avro	0,4230	1,42320	0,602014
2	Yapon yeni	12,1000	80,31000	0,150666
3	İngilis sterlinqi	0,1110	1,61690	0,179476
4	ABŞ dolları	0,6600	1,00000	0,660000
1 ABŞ dolları=SDR				0,628079
1 SDR=ABŞ dolları				1,59216

SDR faiz nisbəti səbətdə olan pul vahidlərinə aid qısa müddətli borc vasitələrinin illik bazarda bildirilən faiz dərəcələri istifadə etməklə həftəlik olaraq hesablanır. SDR faiz nisbəti Fond tərəfindən verilən maliyyə yardımlardan "təməl faiz nisbəti" olaraq tətbiq olunub, Fondun üzv ölkələrdən aldığı kreditlərə də SDR faiz nisbəti tətbiq olunmaqdadır. BVF-yə üzv ölkələr SDR hesablarında özlərinə təsis edilən SDR miqdarından daha çox SDR saxlaya bilər. Bu digər ölkələrin borclarını SDR ilə ödəməsinə qaynaqlanmaqdadır. Borcunu SDR ilə ödəyən ölkə, SDR ilə borc ödəməsinə qəbul edən ölkəyə SDR faiz nisbəti üzərindən faiz ödəməsi edir. Digər tərəfdən, SDR hesabında özünə təsis edilən SDR-dən daha az miqdarda SDR saxlayan ölkə də faiz ödəməsi edir. (bax:4; s.541-543).

Öz üzvləri ilə mütəmadi məsləhətləşmələr keçirmək yolu ilə BVF-u hər bir ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti və bir də ayrı-ayrı ölkələrin və fərdi şəxslərin onun (BVF) valyutasının alınması və satılması şərtləri müəyyən edilərkən nə qədər açıq və məsuliyyətli hərəkət etdiyinə dair məlumat toplayır. Bu məsləhətləşmələr həmçinin BVF-na üzv ölkələrdən hər hansı birində milli valyutanın

<sup>1</sup> valyuta quru 1 vahid Avro və İngilis sterlinqinin ABŞ dolları qarşılıqları və 1 ABŞ dollarının Yapon yeni qarşılığı olaraq istifadə edilməkdədir



xarici valyutaya dəyişdirilməsinə qoyulan istənilən məhdudiyyətin aradan qaldırılmasına təsir göstərmək imkanı verir. Əvvəlcə bu məsləhətləşmələr yalnız valyuta mübadiləsinə məhdudiyyət qoyan üzv ölkələr üçün məcburi idi. Ancaq 1978-ci ildən başlayaraq BVF həmin məsləhətləşmələri üzv ölkələrin hamısı ilə aparır. (bax:2; s.68-70).

Bundan əlavə, üzv dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş valyuta məzənnələri ilə əlaqədar müddəalara riayət edilməsi istiqamətində nəzarətin həyata keçirilməsi öhdəliyi<sup>2</sup> çərçivəsində Fond xüsusi ikitərəfli konsultasiya şəbəkəsi yaratmışdır, bu, çox zaman "TV maddə çərçivəsində konsultasiyalar" adlandırılır. Onlar Fondun ekspertlərinin hesabatlarında əks olunan dövlətlərin mikroiqtsadi siyasətlərinə aid edilir. Məsələyə inzibati şüradə baxılır və sədr maraqlı ölkəyə müsbət və mənfi məqamları çatdırır. Əgər bu prosedur prinsipinə məxfi saxlanılarsa, o zaman BVF inzibati şüranın üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətlərini necə qiymətləndirilməsi aydın olsun deyə, bütün elementləri ictimai fikir üçün əlçatan edir. (bax:12).

Bretton Vuds institutlarının dünya iqtisadiyyatına xüsusilə, soyuq müharibə illərindəki təsiri çox müzakirə olunur. BVF-nin bilərəkdən Amerika və Avropa mənşəli şirkətlərlə yaxşı əlaqələr quran hərbi diktatorluqları dəstəklədiyi iddia edilir. (bax:13). Hətta bəzi tənqidçilər BVF-nin demokratiya, insan hüquqları, işçi hüquqlar mövzularına mənfi, hətta təcavüzkar bir mövqə nümayiş etdirdiyini iddia etməkdədirlər. Bu fikirlər dünyadakı qloballaşma əleyhdarı hərəkatə TƏCİLİ qazandırmışdır. BVF tərəfdarları isə Fondun əsl gücünün və ya vəzifəsinin demokratiya deyil, iqtisadi sabitlik olduğunu, iqtisadi sabitliyin də demokratiyanın təməli daşı olduğunu iddia edirlər.

Müstəqillik əldə edəndən sonra Azərbaycan Respublikası bir çox beynəlxalq təşkilatlara üzv qəbul olunmuşdur. Beləki, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu ilk beynəlxalq təşkilatlardan biri məhz Beynəlxalq Valyuta Fondu olmuşdur. Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fonduna 18 sentyabr 1992-ci il tarixində qoşulmuşdur.

"Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir" (bax:1). Dünya İqtisadi Forumunun dərc etdiyi "Global Competitiveness Report 2012-2013" adlı hesabatında bildirilir ki, Azərbaycan qlobal rəqabət qabiliyyətlilik indeksinə görə dünyanın 140 ölkəsi arasında 46-cı yeri tutur. Hesabata əsasən, Azərbaycan ötən il tutduğu mövqeyini (55-ci yer) yaxşılaşdıraraq 9 pillə irəliləyib. Qonşu ölkələrdən Gürcüstan 77-ci, Ermənistan 82-ci, Türkiyə 43-cü, Rusiya isə 67-ci yeri tutub. Siyahıya ötən ilki kimi İsveçrə, Sinqapur və Finlandiya başçılıq edir. (bax:5) (məlumat 2005-ci ilə aiddir).

Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv qəbul edilərkən ilkin kvota 168 mln. ABŞ dolları olmuşdur. BVF-nin proqramları xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir qayda olaraq Struktur İslahatları Proqramı (SİP) çərçivəsində həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə naziri Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondundakı Müdiri, Azərbaycan Mərkəzi Bankının Sədri isə əvəzedici müdürüdür. (bax:3, s.60-61).

BVF-nin proqramları xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir qayda olaraq Struktur İslahatları Proqramı (SİP) çərçivəsində həyata keçirilir. BVF-nin Azərbaycanla əməkdaşlıq əlaqələri də SİP kontestində qurulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əməkdaşlıq əlaqələrinin ilkin qiymətləndirilməsi dövründə BVF-nin Azərbaycanda həyata keçirdiyi proqramların iqtisadi səmərəsi böyük olmuşdur. Belə ki, 1992-1994-cü illərdə ölkənin üzvləşdiyi dərin iqtisadi böhrandan çıxmaq məqsədilə BVF-nin maliyyə dəstəyi ilə aparılmış struktur islahatları proqramı daxili və xarici balansın tarazlaşdırılması və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə imkan vermişdir. 1995-ci ildən başlayaraq struktur islahatları çərçivəsində aparılmış sərt fiskal və monetar siyasət nəticəsində dövlət büdcəsinin kəsirinin inflyasiya mənbələri hesabına maliyyələşdirilməsinə son qoyulmuş, bu sahədə xarici maliyyə mənbələrinə üstünlük verilmiş və bununla da inflyasiya 1996-cı ildən özünün hiperinflyasiya səviyyəsindən - 6%-dən də aşağı düşmüş, manatın ABŞ dollarına olan məzənnəsi sabitləşmiş və real iqtisadi artıma nail olunmuşdur.

BVF ilə Azərbaycan Hökuməti arasında Maddələr Sazişinin IV Maddəsinə uyğun olaraq indiyədək Azərbaycan hökumətinə iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinin dəstəklənməsinə təqdim edilmiş maliyyə yardımları ilə yanaşı BVF texniki yardım, institusional və monetar idarəetmə üzrə potensialın artırılması üzrə Azərbaycanda bir sıra sahələrdə, o cümlədən dövlət xərclərinin idarə olunması, vergi-gömrük siyasəti və idarə olunması, mərkəzi bankçılıq, bank nəzarəti, pul siyasəti və statistika sahələrində texniki yardımlar da göstərmişdir. Azərbaycanda makroiqtisadi təhlillər və siyasət, maliyyə proqramlaşdırılması, fiskal siyasət və idarəçilik, mərkəzi bank mühasibatlığı və bank nəzarəti sahələrində BVF tərəfindən təmin edilmiş təlimlərdən bəhrələnməmişdir. (bax:14).

Hazırda Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 40 milyard dolları keçir ki, bu da ölkəyə mal və xidmətlərin dördillik ixracını təmin edir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının sərəncamındakı valyuta ehtiyatları ilin 9 ayının yekununa əsasən, 6943,3 milyard dollara, ölkənin Dövlət Neft Fondunun aktivləri isə 32 242,5 milyard dollara çatıb. (bax:15).

Hazırda Azərbaycanın valyuta ehtiyatları ölkə ÜDM-nin 65,7 faizini təşkil edir. Azərbaycan strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbətində görə dünyada qabaqcıl mövqələrdə qərarlaşıb. Belə ki, Braziliyada bu göstərici 15,1 faiz, Rusiyada 32,8 faiz, Hindistanda 22,6 faiz, Çində 47,6 faiz, Qazaxıstanda 39,4 faiz, Qətərdə 31,5 faiz, Küveytdə 15,1 faiz, İndoneziyada isə 21,8 faiz təşkil edir. Parlamentin İqtisadi siyasət komitəsinin sədri Ziyad Səmədzadənin fikrincə, növbəti 10 il ərzində Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 100 milyard dollara çata bilər. (bax:16).

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, BVF ilə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının dünya valyuta sistemində inteqrasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır və buna görə də ölkəmizdə valyuta ehtiyatlarının artırılması ümdə vəzifələrdən biri olmalıdır.

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Biznes xəbərləri, 2011, 64 s.
2. Quliyev N.R., Mahmudov M.M., Beynəlxalq maliyyə münasibətləri, Bakı 2011, 78 s.
3. Rəcəbli H.M. BMT-nin İxtisaslaşmış Qurumları. Bakı: Azərbaycan, 2003, 256 s.
4. Abuzer Pınar, Bahar Erdal "Para-Banka Mali Kuruluşlar ve uluslararası mali sistemi", II cild, Ankara 2011, 567 s., ISBN: 978-605-5593-57-5.
5. Шумилов В.М. Международное финансовое право. Учебник. М.: Международные отношения, 2005, 300 с.
6. "Финансы". Учебник. Под редакцией доктора экономических наук, профессора, академика Международной академии информатизации В.П. Литовченко, М., 2005, Сəh. 625-626.
7. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Международный\\_валютный\\_фонд](http://ru.wikipedia.org/wiki/Международный_валютный_фонд) 20.04.2013.
8. IMF (1995). Financial Organization and Operation of the IMF, Pamphlet Series, No.45. [www.imf.org](http://www.imf.org).
9. IMF ([www.imf.org/external/np/sec/pr/2005/pr05265.htm](http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2005/pr05265.htm)), ET: 24.06.2011.
10. IMF ([www.imf.org/external/np/fin/data/rms\\_sdrv.aspx](http://www.imf.org/external/np/fin/data/rms_sdrv.aspx)), ET: 21.06.2011.
11. Bax.: misal üçün 1997-ci il illik hesabat. Hesabatda təxminən 40 dövlət haqqında maraqlı informasiya yer almışdır. Baxmayaraq ki həmin il "TV maddə çərçivəsində konsultasiyalar" 150 üzv dövləti əhatə etməli idi. 46-112s.
12. <http://www.fondad.org/publications/helpingpoor/contents.htm> 25.04.2013.
13. <http://dejure.az/mqallr/3128-azbaycan-respublikasinin-beynaxalq-valyuta-fondu-l-mkdaliinin-sas-stqamtlr-mmmmdi-sbin-bak-2012> t: 01.05.2013.
14. <http://www.milli.az/news/economy/77771.html> t: 01.05.2013.
15. [http://tr.wikipedia.org/wiki/Uluslararası%20Para\\_Fonu](http://tr.wikipedia.org/wiki/Uluslararası%20Para_Fonu) 24.04.2013.

<sup>2</sup> Bölmə 3, maddə IV



**КОНТРОЛЬ НАД ВАЛЮТНОЙ ПОЛИТИКОЙ ГОСУДАРСТВ В РАМКАХ  
МЕЖДУНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДА**  
Л.Р. Фарзалиева

В данной работе исследуется валютная политика МВФ по таким вопросам, как организация мировой финансовой системы, фондовый рынок, курсы валют, контроль плановых выплат, а также оказание технической и финансовой поддержки. В настоящее время есть необходимость увеличения мандата МВФ для оказания помощи в рамках процедур странам-участницам.

**Ключевые слова:** Курсы валют, мировая экономика, кредиты, платежный баланс, квоты, фонды.

**CONTROL UNDER THE MONETARY POLICY OF STATES WITHIN THE FRAMEWORK  
OF THE INTERNATIONAL MONETARY FUND**  
L.R. Farzaliyeva

In this paper the IMF exchange rate policy on issues such as the organization of the global financial system, the stock market, exchange rates, control of scheduled payments, as well as turning out the technical and financial support. Currently, there is need to increase the IMF's mandate to assist in the procedures the participating countries.

**Key words:** exchange rates, the world economy, credit, balance of payments, quotas, fund.

**Diqqət!**

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?  
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş., Binə qəs. 25-ci km

Milli Aviasiya Akademiyası.  
Tel: 497-26-00, əlavə 24- 88.

**ЖЕНЩИНА В НЕБЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

О.В. Алиева, Т.А. Кулиева

Национальная Академия Авиации

В статье рассмотрена социально-психологическая роль женщины-авиатора. Профессии и сегодня негласно делятся на «мужские» и «женские». Гендерный типаж – по-прежнему основа разделения профессий, но глобальный авиационный рынок уверенно следует по стопам других отраслей, где пол специалиста не играет первостепенной роли.

Женщинам приходится работать и доказывать окружающим свою состоятельность в два раза активнее, чем мужчинам. Лидерство в коллективах достигается силой характера и воли, интеллектуальными способностями, опытом, профессионализмом и готовностью к разумному риску лодьями обоих полов. Взаимоотношения полов проявляются не только в том, что их представители дружат, выходят замуж или женятся друг на друге. Очень важный аспект выражается в социальном и бытовом планах. Так называемые женские и мужские профессии были с давних времен одним из критериев выбора работы для людей.

Традиционно сложилось, что все профессии делятся на мужские и женские. Например, нам трудно представить женщину в роли пожарного, шахтера или лесоруба. В законодательстве даже есть перечень профессий, где женщине запрещено работать в виду тяжелого и опасного труда, существующего в ряде отраслей. В основном, сугубо женскими профессиями считаются: экономист, менеджер, воспитатель в дошкольных учреждениях. Женщины лидируют в области рекламы, юриспруденции. Однако, в нашем современном мире, женщины все больше и больше начали осваивать профессии, которые совсем недавно считались сугубо мужскими и вовсе не свойственны женщинам. Хрупкие и нежные женщины уже давно перестали быть просто жёнами, хранительницами домашнего очага и матерями. Их социальная роль стала гораздо шире. В наше время женщин можно встретить практически во всех профессиональных областях. Уже никого не удивит женщина-политик, инженер-проектировщик, лётчик или программист. Но легко ли представительницам прекрасного пола реализовать в исконно мужских областях деятельности? Традиционно считается, что женщина – это хранительница очага, а мужчина должен быть добытчиком. Женщина начинает конкурировать с мужчиной, и, соответственно, мужчина начинает воспринимать её, как соперника. Потому что это некий слом социальных стереотипов, которые управляют нашим поведением и, в частности, определяют разделение профессий на женские и мужские. Причиной в социальных ожиданиях, касающихся ролей полов в общественной жизни. Согласно этим ролям, женщины – мягкие, покладистые, женственные, хрупкие; мужчины – сильные, мужественные, напористые. Именно в этих качествах лежит основа разделения профессий. С профессиями, где гендерный (т.е. связанный с различиями людей по полу) типаж обусловлен психологическими качествами, грань всё больше стирается, т.к. женщина всё больше демонстрирует «мужские» качества. Но гендерные предрассудки окончательно не изжили себя. Мужчины считают, что женщину, выбирающую сугубо мужскую профессию, толкают на это либо обстоятельства, либо особая внутренняя потребность. Американские ученые к этому добавляют, что некоторые женщины ещё в утробе матери поддавались серьезному влиянию мужских гормонов. И именно это добавляет им брутальности в жизни.

Разные профессии требуют от нас разного поведения. Не важно, кто вы биологически – мужчина или женщина, важно то, как вы в рамках своей профессии будете действовать: как мужчина или как женщина. Женщинам приходится прикладывать гораздо больше усилий, чтобы доказать свою состоятельность, и не потому что женщины менее умные, а просто требования к женщинам выше. Именно поэтому зачастую женщины в «мужских»



профессиях становятся более жёсткими и даже более мужчинами, чем сами мужчины в этих же профессиях. И всё же, несмотря на то, что в последние десятилетия половое разделение труда потеряло свою былую жёсткость и количество исключительно мужских и исключительно женских занятий резко уменьшилось, превалирование мужчин или женщин в ряде профессий остается, и на то имеются, очевидно, основательные причины. В качестве этих причин одни авторы видят только социальные факторы, другие — как социальные, так и биологические.

В годы советской власти азербайджанская женщина прошла чрезвычайно сложный и славный путь. Главными достижениями того периода являются эмансипация женщины, ликвидация в кратчайшие сроки неграмотности среди женщин, приобщение женщин к специальности учителя, врача, инженера, поэта и обладание равными с мужчинами правами в обществе, возможность реализации своего таланта и умений.

Во время Великой Отечественной войны женщины шли в авиацию практически наравне с мужчинами. Ещё до войны сотни девушек занимались в аэроклубах Осоавиахима. В авиации из-за острой нехватки боевых пилотов женщины получили беспрецедентную возможность продемонстрировать свою компетентность и патриотизм. Однако у каждой воюющей страны была своя специфика службы женщин в рядах военно-воздушных сил.

После окончания войны, с развитием гражданской авиации женщины перестали активно идти в профессию, и со временем небо стало принадлежать в основном мужчинам. В наше относительно мирное время женщины-пилоты гражданской авиации довольно редкое явление: в лётные училища девушек берут неохотно, и даже после окончания вуза и получения лётной лицензии устроиться на работу в авиакомпанию им весьма проблематично. И всё же бывают исключения.

Баку 30-х ... На Бакинском бульваре возвышается парашютная вышка, всегда окружённая толпой, наблюдающей за прыжками с парашютами. Вышку, в излюбленном месте отдыха горожан, установил Бакинский рабочий завод. С тех пор там всегда бывало много молодёжи. Надо сказать, что в Баку 30-х годов увлекались лётным делом не только парни, но и девушки. С этой вышки когда-то начинали свой путь в небо и будущие героини Великой Отечественной войны, пробуя себя на бесстрашие и мужество. Среди них была и будущая первая лётчица Азербайджана, майор авиации Лейла Мамедбекова, и единственная боевая лётчица-азербайджанка в период войны, капитан авиации Зулейха Сеидмамедова.

Карьера Лейлы Мамедбековой началась после окончания ею Бакинского аэроклуба. Свой первый полёт она совершила в 1931 году. Через год Мамедбекову направляют на переподготовку в Центральную лётно-техническую школу Осоавиахима СССР в Москву. Эти годы определили всю её дальнейшую карьеру: Лейла изучает работу новых самолётов, знакомится с прославленными лётчиками В.Гриздубовой, М.Водопьяновым, А.Слепневым. Тогда же она совершает свой первый прыжок с парашютом (после Нины Камневой она была второй женщиной-парашютистом в бывшем Союзе). А ведь прыжки тогда были необязательны, и её инструктор Павел Головин отговаривал Лейлу. Но она твердо заявила: «Я буду прыгать!». А уже в 1934 году она побеждает в соревнованиях по прыжкам с парашютом среди представителей закавказских республик. После прыжка Мамедбековой вручили значок парашютиста единого по стране образца. На нём стоял номер - 84. Через год на воздушных соревнованиях закавказских республик Лейла Алескерова Мамедбекова заняла первое место.

В историю азербайджанской авиации Лейла Алескерова вошла и как замечательный педагог. За годы своей инструкторской деятельности в Бакинском аэроклубе она подготовила сотню опытных пилотов. Ей выпадет замечательная судьба стать легендой ещё при жизни, первой лётчицей-мусульманкой на всём Востоке. Она подготовит целую плеяду лётчиков Азербайджана, многие из которых будут активными участниками Великой Отечественной войны. За годы войны она подготовила сотни десантников и около 4 тысяч парашютистов для забрасывания в тыл врага. Двое из них - Адиль Гулиев и Николай Швердяев впоследствии стали Героями Советского Союза.

Свой последний полёт Лейла Мамедбекова совершила в 1949 году. Врачи запретили ей летать, но расстаться с небом было не под силу человеку, который всю свою жизнь парил на "стальных птицах" в облаках. Долгое время она проработала заместителем председателя Бакинского комитета ДОСААФ, в обязанности которого входили частые поездки в аэроклуб, организация соревнований планеристов, парашютистов и т.д.

Зулейха Сеидмамедова родилась 22 марта 1919 года в Баку. В школе она училась вместе со своей матерью. Учась в школе, Зулейха увлеклась авиационным спортом.

После окончания школы поступила в медицинский институт. Весной 1934 года она вступает в Бакинский аэроклуб и уже в октябре становится пилотом аэроклуба. Так Зулейха стала первой девушкой-азербайджанкой, ставшей лётчиком и инструктором парашютного спорта. В августе 1935 года по результатам Первого Всесоюзного слета парашютистов в Москве ей присвоена квалификация инструктор-парашютист.

В августе 1938 года подаёт документы на поступление в Военно-воздушную академию имени профессора Н.Е. Жуковского. Её допускают на экзамен в виде особого исключения. Сдав успешно экзамены, она принята на штурманский факультет. В декабре 1939 года она становится депутатом Московского совета. 23 февраля 1940 года ей присвоено звание младшего лейтенанта авиации.

В конце 1941 года она назначена штурманом только что созданного 586-го женского истребительного авиаполка. Ни один объект, охраняемый полком, не пострадал от налётов противника, хотя немцы, практически, круглосуточно бомбили города. В его составе Зулейха принимала участие в воздушных боях в Сталинградской битве, а также в битве на Курской дуге, в Корсунь-Шевченковской операции. Была награждена орденом Великой Отечественной войны 2-й степени. За всё время войны Зулейха Сеидмамедова на своём самолёте-истребителе «Як-9» совершила более 500 боевых вылетов и провела более 40 воздушных боев. Окончание войны Зулейха встретила в Бухаресте уже в должности заместителя командира 586-го женского истребительного авиаполка.

После войны, демобилизовавшись из армии, вернулась в Баку, где работала сначала инструктором Бакинского городского комитета партии. В сентябре 1946 года была избрана секретарем ЦК ВЛКСМ Азербайджана и работала в этой должности до 1951 года. Была избрана депутатом Верховного Совета Азербайджанской ССР в 1947 году. С 1951 года до 1974 года — министр социального обеспечения. Работала также на должности заместителя председателя президиума Азербайджанского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами.

15 декабря 1915 года в семье мастера-нефтяника Уста Пири родилась дочь. И вряд ли родители, назвав её Сона (Лебедь), догадывались, что Сона Пири гызы Нуриева станет одной из первых азербайджанских лётчиц, что закончит в 1936 году Первую Краснознамённую лётную школу в Батайске, а в годы второй мировой войны не раз побывает со специальным заданием в Тегеране, совершит десятки полётов во многие страны мира... Красивая и бесстрашная. Два этих понятия редко совместимы и могут относиться к восточной женщине...

В годы Великой Отечественной войны Сона Нуриева выполняла ряд заданий, летала особыми рейсами в Тегеран и Баку. Ей были доверены лучшие по тому времени транспортные самолёты "ПС-9" и "Ли-2", которыми она овладела в совершенстве.

В начале 1945 года её перевели на Международную воздушную линию, как одного из лучших пилотов Аэрофлота. На самолёте "Си-47" она летала в Германию, Румынию, Болгарию, Польшу, Чехословакию, Австрию, Венгрию, Югославию.

1921 год вошел в историю Азербайджана как год первого съезда женщин. Основную цель этого съезда, на котором с докладом выступил Нариман Нариманов, составили идеи освобождения женщины. За короткий после съезда период была проделана большая работа в области просвещения азербайджанских женщин, роста общественной активности. Институт дошкольного воспитания, созданный для девочек в 1921 году, годом позже преобразовался в Высший женский педагогический институт. Первый женский клуб, созданный по инициативе Джейран Байрамовой, сыграл важную роль для развития женского движения в этот пери-



од. Начало издания журнала «Шарг гадыны» в 1923 году стало знаменательным событием в истории женского движения в Азербайджане.

Вторая мировая война дала импульс к более широкому привлечению женщин к труду. Мужчин, ушедших на фронт, в ряде отраслей заменили женщины. В этот период появились летчицы *Лейла Мамедбекова, Зулейха Сеидмамедова, Сона Нуриева, Сакина Асадова*. Говоря о храбрых женщинах – пилотах Азербайджана, нельзя не вспомнить имен *Зибы Дадашевой* и *Зарифы Гасымовой*. В годы Великой Отечественной войны эти женщины проявляли доблесть в составе специального авиаотряда, защищавшего Баку.

В военный период наши женщины отважно сражались на передовой, демонстрировали трудовую доблесть, самоотверженность в тылу. Всё это – незабываемые страницы истории женского движения в Азербайджане.

**Марина Лаврентьевна Попович** – советская лётчица, писательница и уфолог, доктор технических наук, профессор. Военный лётчик-испытатель 1-го класса, полковник-инженер. В своей книге «Сёстры Икара» автор всеми своими рассказами утверждает, что полёт — не столько психологически быстрое и свободное движение, сколько движение души, растворяющейся в пространстве, познающей его и взаимодействующей с ним ради новых возможностей — подчинить, укротить технику, заставить её быть послушной воле человека.

«И всё-таки даже находясь в самолете, за окном которого стремительно и величаво разворачиваются захватывающие дух красоты Земли и проносятся облака, Вы ещё не летите. Только когда Вы почувствуете себя заодно с летящей машиной, и дрожь её, и мельчайшие повороты будут отзываться во всём теле так, будто дрожите и поворачиваетесь Вы сами, когда почувствуете за стеклом тугой и упругий воздух и всё окружающее оживёт и наполнится совершенно новым для Вас содержанием, только тогда Вы начнёте приближаться к той гамме ощущений, которые рождает полёт, приближаться к тому состоянию, в котором находится человек в любом творческом полёте — движении, приносящем радость победы. Многим женщинам нелегко ещё оторваться от быта, куда, как свидетельствует история, всегда загоняла их массовая культура. Ещё труднее им летать на самолёте, сделанном для сильного мужчины, когда между движением летящей души, увлекающей за собою тяжелую машину, и пространством, словно заноза в сердце, вклинивается грубая система управления. А парализующие нагрузки, которые порой достигают по элеронам 45 кг, а усилия на педалях превышают 100 кг. Как обидно женщине-лётчику сознавать, что устранение нагрузок решается конструктивно, но «сильные мира сего» упорно не хотят этого делать, хотя формально обязаны».

Однако многие профессии и сегодня негласно делятся на «мужские» и «женские». И если, например, в школах преподаватели-мужчины на вес золота, но при этом очень востребованы, то в авиации женщин-пилотов довольно мало, и получить работу в авиакомпаниях им достаточно трудно. В России, по данным Клуба женщин лётных специальностей «Авиатрисса», насчитывается всего 15 женщин-пилотов, работающих в гражданской авиации. В то же время в США их, по разным данным, несколько тысяч.

Сегодня США можно смело назвать лидером по количеству женщин-пилотов. Согласно данным Федерального управления гражданской авиации США (FAA), в 2011 году в стране насчитывалось около 26,5 тысяч женщин, которые имели лицензии частного (PPL), коммерческого (CPL) и транспортного (ATPL) пилота. Профессия пилота становится всё более популярной среди прекрасного пола – с 2002 по 2011 гг. общее количество женщин-пилотов в США увеличилось примерно на 9%.

На сегодняшний день единственная женщина-пилот в Национальной Авиации Азербайджана – **Багирова Ирина Эдемевна**. Родилась 8 марта 1955 года в г. Баку.

В профессиональной авиации с мая 1977 года. Будучи студенткой факультета радиотехники и электросвязи Бакинского политехнического института, она стала заниматься в местном аэроклубе как спортсмен-любитель. Из письма подруги узнала, что в Кременчуге для девушек организуют спецнабор в лётное училище. Из 800 претенденток комиссия выбрала 30. В их числе оказалась и Ирина. А институт она окончила на вечернем отделении.

Работать начала вторым пилотом на АН-2, затем стала командиром экипажа «Аннушки», потом ЯК-40. В 1991 году удалось добиться переучивания на ТУ-154. Ирина уверена, что чисто мужской профессию лётчика объявили сами мужчины. В настоящее время И.Багирова пере-квалифицировалась на вертолет МИ-8 и работает пилотом в Забрятском аэропорту в компании «Helicopter».

В мировой авиационной индустрии доля женщин составляет примерно 5% от общего количества пилотов. Эти данные немногим отличаются от показателей, скажем, 80-ых или 90-ых годов прошлого века. В крупных авиакомпаниях женщин – командиров воздушного судна насчитывается всего несколько сотен. Однако скромное количество пилотесс в мире – это не столько результат доминирующего положения мужчин в отрасли. Лишь немногие девушки всерьез рассматривают профессию пилота. Многие пилотессы признаются, что страсть к авиации им передалась от членов семьи. Таким образом, один из наиболее актуальных вопросов – это методы популяризации авиационных специальностей среди женщин. Возможно, для девушки стать профессиональным пилотом – намного сложнее, чем для мужчины. Приходится дольше и сильнее доказывать, что они действительно готовы сесть за штурвал.

Многие женщины-пилоты отмечают, что сегодня всё реже сталкиваются с открытой дискриминацией в отрасли. Как пассажиры, так и пилоты-мужчины в большинстве своём позитивно относятся к тому, что за штурвалом самолёта женщина. В XXI веке нет ничего странного в том, что женщина пилотирует самолёт. Хотя по-прежнему в меньшинстве, но капитаны и инструкторы никогда не должны позволять чувствовать, что женщина на особом положении. Они профессионалы, и обязаны относиться к ним как к любому другому члену экипажа. Сегодня глобальный авиационный рынок уверенно следует по стопам других отраслей, где пол специалиста не играет первостепенной роли. Прежде всего, это касается западных компаний и организаций, где представительницы прекрасного пола встречаются как на руководящих постах, так и в кабине пилота или даже в ангарах.

Более либеральный подход постепенно развивается и в других странах. В России женщины-пилоты были на протяжении всей истории становления национальной авиации, как гражданской, так и военной. Сегодня женщины пилотируют воздушные суда авиакомпаний «Трансаэро», «Аэрофлот», «ЮТэйр» и других перевозчиков. В Азии женщины уже не первый год сидят за штурвалом коммерческих самолетов. Даже Royal Brunei Airlines, национальный перевозчик Брунея, где большинство населения исповедует ислам, имеет в своей команде несколько пилотесс. Подобные тенденции наблюдаются во многих странах.

Так уж сложилось, что даже в наш век феминизма говорить о равных правах женщин и мужчин можно лишь с большой натяжкой. Женщины до сих пор считаются «слабым полом», но «слабость» эта весьма условна: во многих сферах жизни женщины не только не уступают, но и превосходят мужчин. Советские женщины-лётчицы, сражающиеся практически во всех видах авиации (истребительной, штурмовой, бомбардировочной), внесли свой весомый вклад в дело достижения Великой Победы над врагом. В заключение слова французских лётчиков полка «Нормандия – Неман»: «Если бы можно было собрать цветы всего мира и положить их к вашим ногам, то даже этим мы не смогли бы выразить своё восхищение советскими лётчицами!»

## ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.tourprom.ru/news/20206/>
2. Ш. Ахундов. История авиации в Азербайджане. Библиография материалов на русском языке./ Под редакцией Н.А. Пашаевой. Баку, 2012.
3. Э.А. Керимова. История становления и развития Азербайджанской авиации./ Автореферат. Баку, 2009.
4. Л. Агаева. Женщина, которая летает. Газета «Неделя» от 25.04.2008.
5. М.Л. Попович. Сёстры Икара. М., 1992.



**AZƏRBAYCAN SƏMASINDA QADIN**  
O.V. Əliyeva, T.A. Quliyeva

Məqalədə qadın-aviatorun sosial-psixoloji rolu araşdırılır. Peşə bu gündə qeyri aşkar olaraq "kişi" və "qadın" sənətinə bölünür. Qender tipəti əvvəlki kimi peşələrin bölünməsinin əsasıdır, ancaq ixtisasçının cinsi birinci dərəcəli rol oynamadığı yerlərdə global aviasiya bazarı digər sahələrlə daban-dabana inamla irəliləyir.

**WOMAN IN THE SKY OF AZERBAIJAN**  
O.V. Alieva, T.A. Gulieva

In article the socio-psychological role of female Aviator. Profession and today behind the scenes are divided into "male" and "female". The kind of gender-based division of professions, but the global aviation market confidence follows in the footsteps of other industries, where the floor specialist does not play a primary role.

Milli Aviasiya Akademiyasının  
yeni nəşrləri:

A.M. Paşayev, A.R. Həsənov, C.Q. Cəfərov.  
Antena qurğuları.  
Dərslük. Bakı, MAA, 2013, 310s.

Ünvanımız:

AZ 1045 Bakı ş., Binə qəs. 25-ci km  
Milli Aviasiya Akademiyası  
tel. 497-26-00, əlavə 21- 85.  
E-mail ramazanzade@

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI FOLKLORUNDA, MƏİŞƏTİMİZDƏ  
VƏ DİNİMİZDƏ MÜQƏDDƏS RƏQƏMLƏR**

Ə.M. Xəlili

Milli Aviasiya Akademiyası

*Bu məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında, dinimizdə, məişətimizdə rəqəmlərin müqəddəsləşdirilməsi və onların xalqlar tərəfindən necə yozulması məsələlərindən bəhs edilir.*

Rəqəmlər təkcə riyaziyyatda deyil, başqa elm sahələrində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloru da istisna deyil.

Rəqəmlərin mistik anlamı ilə bağlı ən müxtəlif fikirlər mövcuddur. Kimi onların düzlülüşünü uğura yozursa, kimi də rəqəmlərin konkret günə düşməsinə nəhs bir hadisənin baş verəcəyi ilə əlaqələndirir.

Numerologiya elminin banisi Pifaqor hesab olunur. Bu elmin əsas prinsipi rəqəmlərdən ibarətdir. Pifaqorun elmi iki hissədən ibarət idi: Rəqəmlər haqqında elm və Miqdar nəzəriyyəsi. O, rəqəmləri adi hesablaşma elementləri deyil, həyatın real ünsürləri kimi qəbul edirdi. Pifaqor deyirdi: "Rəqəmlər hər bir insanın yaradılış səbəbini, onun həyatda missiyasını, taleyini ifadə edir".

Azərbaycan dilində və başqa dillərdə də bir neçə saylar vardır ki, onlar müqəddəs hesab olunurlar.

Azərbaycan dilində bir rəqəmi sayların ilk vahididir və əşyanın kəmiyyətini, miqdarını bildirir.

**Bir rəqəmi vahid, tək deməkdir.** Bu da tək olan, vahid Allaha işarədir.

**Bir rəqəmi şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə atalar sözlərində daha çox işlənir:**

**Bir abbası verdik dindirdik,  
Bir manat verib susdura bilmədik.**

\*\*\*

**Bir ağaca çıxanda hamı budaqları silkələmə.**

\*\*\*

**Bir ağızdan çıxan min ağıza yayılar.**

\*\*\*

**Bir ağıllı baş min başı saxlar.**

\*\*\*

**Bir adamın payını özgəsi yeyə bilməz.**

\*\*\*

**Bir arxdan min at su içər.**

\*\*\*

**Bir ayağı burda, bir ayağı gorda.**

\*\*\*

**Bir at, beş götür.**

\*\*\*

**Bir almağın bir də qaytarmağı var.**

\*\*\*

**Bir axurdan at da yeyər, eşşək də.**

\*\*\*

Heç təsadüfi deyil ki, bütün nağıllarımız **Biri varmış, biri yoxmuş** kəlməsi ilə başlayır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli qəzəl ustası Əliğa İsgəndərov özünə Vahid təxəllüsünü götürmüş və bu adla da xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Yaxşı olar ki, rəqəmlərin müqəddəsliyini şair Hüseyn Şahinin "Nərd" şeirində olduğu kimi verək:



... Yek (bir) nədir ? Yek bütün dünyada vəhdət,  
Kimi Allah deyir, kimi təbiət.  
Do (iki) nədir ? İki saf kaşanədir,  
Yer ilə səmayə bir nişanədir.  
Se (üç) nədir ? Yç ilkin, əsl mövcudat,  
Nəbatat, cəmadat, bir də heyvanat.  
Çahar (dörd) nə ? Şübhəsiz dörd ünsürdür bu,  
Əbədi od, hava, bir də torpaq, su.  
Pənc (beş) nədir ? Beş duyğu timsalidir bil,  
Bu da ağız, burun, göz, qulaq və dil.  
Şeş (altı) altı cəhətdir buna vaqif ol,  
Yuxarı, aşağı, ön, arxa, sağ, sol.  
Zərə diqqət etsək önü, arxası,  
Birgə yeddi gələr hesablanması.  
Bilmək istəsəniz bu yeddi nədir ?  
Yeddi səyyarədən (planetdən) bir nişanədir... [1]

Bir rəqəmi müqəddəs olsa da, bəzi inanca görə heç də həmişə müqəddəs sayılmır. Xüsusilə, insanlar tək səbir gətirəndə narahat olurlar və bunu uğursuzluq kimi hesab edirlər.

Azərbaycanın satirik şairi M.Ə. Sabir tək səbirə dair özünün "Səbir" şerində belə demişdir:

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,  
Məzhəri-ürfanda vurur tək səbir.  
Ya deyirik işləri sahmanlayaq,  
Məclisi-əyanda vurur tək səbir.

Istəyirik bir iş açmaq filməsəl,  
Söyləşirik bir-iki il laəqəl,  
Ta deyilir pul verin, aşsın əməl,  
Ölkədə hər yanda vurur tək səbir.

Yalxı bizi eyləməyib mübtəla:  
Səfheyi-Qafqazı tutub bu bəla;  
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla,  
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayır,  
Bir elə layiqli kələk qurmayır,  
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır,  
Öylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Andıra qalmış nə yaman səslənir!  
Söz deməyə vermir aman, səslənir!  
Ox atılır, sanki kaman səslənir!  
Sahəti-meydanda vurur tək səbir.

Hərzə nə şura və nə məclis bilir,  
Nə düşünür yaxşı, nə bir pis bilir,  
Qorxmur, utanmır, nə də bir his bilir,  
Hücrədə, dükkanda vurur tək səbir...

Azərbaycan ədəbiyyatında üç, yeddi və qırx sayları da müqəddəs rəqəm hesab olunur.

Üç rəqəmi şifahi xalq ədəbiyyatında – nağıllarda və atalar sözlərində daha çox işlənir; məsələn, üç at, göydən üç alma düşdü, üç qılınc, üç gözəl, üç göyərçin, üç söz, üç gecə-gündüz

yol getmək, üç atlı, üç yol ayrıcı, şahların, vəzirlərin üç oğlu və ya qızı olması, üç bacı, üç yol, üç qardaş, üç başlı əjdəha, üç şahzadə, üç pəhləvan və s.  
Üç eşşək bir axurdan arpa yeməz.

\*\*\*

Üç tükənlik eşşəyin on beş qranlıq qoduğu olar.

Bütün müsəlman xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanlılarda da dini əqidələrə görə dünya üçdür: zülmət, yer və göy. Bunlardan başqa aləm yenə də üçdür. Bu dünya, cənnət və cəhənnəm. Yeni anadan olmuş uşağın üçü, rəhmətə gedən şəxsin üçü, üç gün üç gecə toy, fəsillərin hərəsinin üç aydan ibarət olması, şəxsin üç olması: mən, sən, o və s. Ancaq bəzən dilimizdə üç sayı da nəhs rəqəm kimi verilir; məsələn:

Çayın biri qaydadır,  
İkisi cana faydadır,  
Üç nəhsdir;  
Dörd bəsdir.  
Çatdın beşə,  
Vur on beşə.  
Çay nədir,  
Say nədir?!

Qədim zamanlardan inanlar yeddi rəqəmini müqəddəsləşdirmiş və hər şeyin 7 (yeddi) olmasına çalışmışlar: həftənin yeddi günü, yeddi rəng, musiqidə yeddi səs, yeddi planet, göyün yeddi qatı, göyqurşağı 7 rəng, dünyanın 7 möcüzəsi, doğmalıq bildiren 7 nəsəl, üzümündə 7 dəlik var: ağız, qulaqlar, burun deşikləri, gözlər, dünyada 7 qitə, 7 dəniz, məktəb yaşı 7, göyün 7 qatı, rəhmətə getmiş şəxsin yeddisi və s.  
"Qədim Babilistanda hər ay üçün dörd bayram günü təyin olunmuşdur: bir, yeddi, on beş və iyirmi səkkiz. Yeddi göy səyyarəsi (Günəş, Ay və beş planet – Merkuri, Saturn, Mars, Yupiter, Venera) müləyyən göy allahları ilə bağlı olmuşdur". [3]  
Yeddi sayı dastanlarımızda və atalar sözlərində də daha çox işlənmişdir. Məsələn, "Koroğlu" dastanında Koroğlunun 7777 dəlisi (igidi) vardır və hərəsi də bir qoşuna bərabərdir. Atalar sözlərində də 7 rəqəmi müqəddəsləşdirilmişdir.

Yeddi ayda bir qarış, bir ayda yeddi qarış ?!

\*\*\*

Yeddi arxın suyunu bir arxa calayır.

\*\*\*

Yeddi qurda bir çarıq neyləsin ?

\*\*\*

Yeddi göydə bir ulduzu yoxdur.

\*\*\*

Yeddi məhəllədən qovulmuş it kimidir.

\*\*\*

Yeddi məhəlləyə çörək verir.

\*\*\*

Yeddi molla, bir əmmamə !

\*\*\*

Yeddi fərsiz oğuldan bir fərli qız yaxşıdır.

\*\*\*

Yeddisində "Gülüstan"ı oxuyan,  
Yetmişində başa düşər.

\*\*\*

Yeddisində nə idisə, yetmişində də odur.



“Yeddi sayının müqəddəs olması haqqında belə bir ehtimal vardır, kainatın ilkin əsasını dörd ünsür (hava, od, su, torpaq) təşkil edir. Ona görə də dörd də müqəddəs hesab edilir. Bununla əlaqədar olaraq Ay, ulduz, Günəşin əlavəsi ilə yeddi sayı alınmışdır ki, burada da yeddi sayı müqəddəs hesab edilir”. [4]

Azərbaycanın dilbər guşəsi olan İsmayılı rayonunun Lahıc qəsəbəsinin əhalisi 7 rəqəmini çox müqəddəsləşdirmişdir. Orada hər şey yeddidir: Belə ki, Lahıc 7 dağın əhatəsində yerləşir, Lahıca 7 məhəllə var, əhali 7 sənətlə, peşə ilə məşğul olur və s.

7 rəqəmi məntiqi cəhətdən həm də tamlıq, bütövlük simvoludur. Belə ki, Məkkəyə-müqəddəs ziyarətinə gedən zəvvarlar, Həramda Kəbəni 7 dəfə təvaf (dövrə) edir, Səfa və Mərva dağını 7 dəfə dəfə səy edir, şeytana 7 dəfə daş atırlar. Əgər bu əməllərdən biri əskik olsa, onların əməlləri batil olar, ziyarətləri allah dərğahında qəbul olmaz.

9 rəqəmi isə mütləqiyyətin simvolu kimi xarakterizə edilir. Bir çox inanclarda bu rəqəm ölümü və yenidən doğuluşu ifadə edir. Bunun səbəbi kimi də 9-dan sonra gələn 10 rəqəminin 1 və 0-ın təkrarlanması kimi göstərilir. Hesab edilir ki, 10 yeni nəşə demək deyil, artıq hesablanmış iki rəqəmin birləşməsidir.

Qədimdə bir çox xalqlar doqquz rəqəmindən qorxurdular. “... Doqquz rəqəminin vahimə, qorxu hissi oyatmağı qədim zamanlarda bu rəqəmin say sistemində sonuncu rəqəm hesab edilməsi ilə əlaqədar izah oluna bilər. Qədimdə bir sıra xalqlarda say sistemi doqquzdan yuxarı qalxmırdı”. [5]

Təsədüfdənmi, ya ulu Tanrının yaratdığı möcüzədənmi ana bətnində əmələ gələn körpə, 9 ay, 9 gün, 9 saat, 9 dəqiqə və hətta 9 saniyədən sonra dünyaya göz açır. Xristianlar hətta dünyasını dəyişən adamın doqquzunu qeyd edir və həmin günü mərasim təşkil edib, onların ruhunu yad edirlər.

“Hələ eramızdan əvvəl VII əsrdə xaldeylər üçün on iki (12) rəqəmi ən müqəddəs ədəd hesab edilmişdir. Çünki saat, ay və il on iki (12) rəqəminin misillərindən əmələ gəlmişdir”. [6]

On iki (12) sayı müsəlmanların nəzərində o cümlədən Azərbaycanda çox müqəddəs rəqəm sayılır. İmamların 12 olması bu rəqəmi müqəddəsləşdirmişdir. Ona görə də “On iki imam haqqı” ifadəsi xalq arasında müqəddəs and hesab edilir. Azərbaycanlılar bir işə başlaqda on iki imam eşqinə ifadəsini tez-tez işlədirlər.

Şiə təriqətli müsəlmanlar 14 rəqəmini də müqəddəs hesab edirlər. İmam Əli, Məhəmməd peyğəmbərin qızı, İmam Əlinin arvadı, imam Həsən və Kərbəla şəhidi imam Hüseyinin anası Fatimeyi-Zəhra + 12 imam = 14. Bunlara əhli-beyt də deyilir.

Qırx çoxluq əlamətidir və yaxın keçmişin daha mürəkkəb sayıdır. M. Təhmasib yazır: “Qırx çoxluq deməkdir. Bunu qırxayaq qurdu və qırxayaq quyular da bizə sübut edə bilər. Çünki qırxayaq adlanan qurdun heç də qırx ayağı, qırxayaq adlanan pilləkənli quyuların qırx pillədən ibarət olmadığı, çilçirəq (çehilçirəq) adlanan asma çiraqların heç də qırx şamdan olmadığı məlumdur. Bizcə, bu yalnız çox olduğu üçün çox məfhumunu ifadə etmək məqsədilə verilmiş çoxluq anlayışıdır”.

Azərbaycan nağıllarında üç, yeddi və qırx sayları çox işlənmişdir. Məsələn, padşahın üç oğlu, üç otaq, üç div, üç qız, göydən üç alma düşdü, qırx quldur, qırx otaq, qırx şaqqa ot, qırx tuluq su, qırx gün, qırx gecə toy və s.

İslam dinində rəqəmlər arasında 40 rəqəmi daha müqəddəs rəqəm hesab edilir. Bunun bir neçə səbəbi var ki, bu bərədə alimlər öz nəzəriyyələrini qeyd etmişlər. Aşağıda sizlərə təqdim olunan hadisə və olaylar, 40 rəqəminin sirrini ortaya qoyur.

1. Həzrət Adəm (ə) peyğəmbər Cənnətdən ayrıldıqdan sonra, 40 gün ağlayıb.
2. Adəm (ə) peyğəmbər öz oğlu Habilin ölümündən sonra yenə 40 gün göz yaş töküüb.
3. Nuh (ə) peyğəmbərin tufanı zamanı, 40 gün davamlı olaraq yağış yağıb.
4. Bir çox rəvayətlərdə mömin dünyasını dəyişərkən yerin 40 gün ağladığı qeyd olunub.
5. Allahu-təala Firona günahlarından tövbə etmək üçün 40 gün möhlət verdi.
6. Musa (ə) peyğəmbər 40 gün Allahla münacat etmək üçün Tur dağına ibadətə gedib.
7. Hədislərdə məscidlərin 40 gün bağlanması 12-ci İmamın (ə.f.) zühurunun nişanəsi kimi qeyd edilir.

8. Əksər peyğəmbərlər 40 yaşında peyğəmbərlik məqamına yetişib.
9. Hər bir insan 40 yaşında əqli kamilliyə çatır.
10. Hər kəs 40 hədis əzbərləyərsə, Allahu-təala qiyamət günü onu alim kimi dəyərləndirər.

Atalar sözlərində də qırx sayı çox işlənir. Məsələn:

Qırx arxın suyunu bir arxa calayır.

\*\*\*

Qırx bacanağı bir it parçaladı.

\*\*\*

Qırx dayəsi olan uşaq aciz olar.

\*\*\*

Qırx ildə bir dəfə arvad sözlünə baxarlar.

\*\*\*

Qırx yaş – cavanlığın qocalığıdır.

\*\*\*\*

Qırxında öyrənən gorunda çalar.

\*\*\*

Yalanın ömrü qırx gün olar.

Müasir dövrümüzdə, məişətimizdə və həyatımızda üç, yeddi, qırx sayları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, gəlinin üç gündən sonra üzə çıxması, rəhmətə gedənin üçü, yeddisi, qırxı, təzə anadan olmuş körpənin qırxı (çilləsi) və s.

Qədim babililər və misirlilər üçün yeddi (7), on iki (12), altmış (60) və üç yüz altmış (360) rəqəmləri müqəddəs olduğu halda, on üç rəqəmi bədbəxtlik, nəhs rəqəm hesab edilirdi. Buna görə də say sistemində onlar on üç (13) rəqəmindən istifadə etməmişlər. [6]

13 rəqəmi bir çoxlarının nəhs adlandırdığı tarixi mistik rəqəm olaraq qəbul olunmaqdadır. Tamlıq və harmoniya rəqəmi olan 12-dən sonra gəlməklə, sanki bütün nizamı pozan bu rəqəm insanlar tərəfindən əsrlər boyu şeytanın və uğursuzluğun rəqəmi hesab olunub, qorxu və lənətə tuş gəlib.

Dini ekspert Elşad Miri Qurani Kərimdə 19-la əlaqəli bir çox ayələrin mövcud olduğunu dedi: “Rad surəsində deyilir ki, onlar 3 nəfərdir, 4-cüsü itləridir. Onlar orda 300 il yatdılar. Nuh peyğəmbər 1000 ildən 50 il az yaşadı, yeni uzun yaşadı. Bəziləri deyir ki, Quranda 6666 ayə var. Bu, yanlışdır. Ayələrin sayı 6236-dır. Bunun da müqəddəsliyə heç bir aidiyyəti yoxdur”. Bu gün 13 rəqəminin əsiri olan insanlar həddindən artıq çoxdur. ABŞ-da evlərdə 13-cü mərtəbə yoxdur. Faktiki olaraq insanlar 13-cü mərtəbədə yaşasalar da, 14-cü mərtəbədə yaşayırmışlar kimi özlərinə təsəlli verirlər. Fransada isə 13 nömrəli mənzilə rast gəlmək olmur.

Bəzi təyyarələrdə 12-ci oturaqdan sonra 14-cü oturaq gəlir. Gəmilərdə əksərən 12-ci otaqdan sonra 14 nömrəli otaq gəlir. İtaliya teatrlarında isə 13 nömrəli yer yoxdur. Liftlərdə də 13 rəqəmi olmur. Heç bir sağlam düşüncəli amerikalı işgüzar görüşü saat 13-ə, xüsusi ilə də ayın 13-nə təyin etmir

Bəs xristian dünyası 13-dən niyə qorxur?

İblis göy ətrafında 13-cü mələk olub. Cadugər və ifritələr bir yere yığışarkən 12 nəfər olurlar. 13-cü isə şeytanın özü olur. Xristian dinində İsa Peyğəmbər (İsus Xristos) 12 apostoldan sonra 13-cü idi. Gizli cümə iştirakçıları da 13 nəfər idilər. Şagirdi İsa Peyğəmbəri məhz ayın 13-ə təsadüf edən cümə günündə romalılara satmışdı. Ona görə də xristianlarda 13 rəqəmi “XƏYANƏT” rəqəmi hesab olunur.

Rəvayət edilir ki, iblis Adəmlə Həvvanı da məhz ayın 13-də yoldan çıxarıb və o göy dərğahında 13-cü mələkdir. Hz. İsanın məşhur son yeməyindəki həvarilərin sayından qaynaqlandığı da qeyd olunur. İsanın bir cümə günü çarmıxa çəkilməsindən əvvəlki son yeməyində cəmi 13 adam vardı: İsa və 12 Həvari. Buna görə də Xristianlarda axşam yeməyində 13 adam bir araya gəlsə bunlardan birinin başına bir fəlakət gələcəyinə inanırlar. Sonralar özündə 13 rəqəmini təşkil edən hər şeyə xristianlar nifrət etdilər.



Lakin, xristian dinini qəbul etmiş elə xalqlarda var ki, onlar 13 rəqəminin uğurlu olduğunu düşündür. Məsələn, yunanca İsus Xristos 13 hərfli yazılır. ABŞ dollarında 13 rəqəmi əks olunub. Rəsmi olaraq bu, ilk dəfə birləşən 13 ştatın rəmzidir. ABŞ-in dövlət gerbinin elementlərində də 13 rəqəmi var.

13 yəhudilərin müqəddəs rəqəmidir. Kərbəla təqvimində 13 səma fəvvarəsi əks olunub. Deyilənə görə, cənnətə 13 çay axır.

Bəs müsəlmanlar necə 13 rəqəmindən qorxurlarmı? Müsəlmanlar üçün 13 rəqəminin uğurlu olduğu söylenilir. Çünki bu tarixdə yalnız yaxşı iz buraxan hadisələr gerçəkləşib.

Səlahəddin Eyyubi Səlib yürüşlərinin 13-cü günündə, xristianları qəti bir məğlubiyyətə uğratmışdı. İstanbul 29 May 1453-cü ildə, Çərşənbə axşamı günü Türklər tərəfindən fəth edilib. 1453 tarixinin rəqəmlərinin cəmi ( $1 + 4 + 5 + 3 = 13$ ) "on üç" edir. Hz. Məhəmməd miladi təqvimə görə 571-ci ildə doğulmuşdur:  $5 + 7 + 1 = 13$ .

Türklər və Azərbaycanlılar müsəlmanlığı 751-ci ildə qəbul etmişdir.  $7 + 5 + 1 = 13$  13 rəqəminin uğursuzluğuna səbəb olan inancın mənşəyində bir il içində ayın 13 dəfə bütöv ay olaraq görünməsinə söyləyənlər də az deyil.

Əslində isə hər şey bu rəqəmə yanaşmamızdan asılıdır. 13 rəqəmi uğur və ya uğursuzluğu deyil, olan və olacaqlar arasındakı əlaqəni yaşadır.

Təəssüf ki, Azərbaycanda hələ də on üç ədədi nəhs rəqəm kimi xalq arasında işlənməkdədir.

Məişətimizdə, xüsusilə uşaqlar arasında oyun zamanı rəqəmlərin bənzətməsinə (oxşatmasına) tez-tez rast gəlirik:

Bir-iki bizimki  
Yç-dörd qapını ört  
Beş-altı daşaltı  
Yeddi-səkkiz qırx səkkiz  
Doqquz-on qırmızı don

1. Rəqəmi məqsədin rəqəmidir, əlifbanın ilk hərfi olan "A" ilə başlanan hər şeydə aqressivlik və ambisiya formasında təzahür edir.

2. Rəqəmi gündüz və gecə kimi əks anlayışların rəqəmidir. Tarazlıq və kontrast mənasında işlənir, müsbət və mənfi keyfiyyətləri birləşdirərək tarazlıq yaradır.

3. Rəqəmi dəyişkənlik deməkdir, keçmişin, indinin və gələcəyin rəmzi olan üçbucaqla işarə edilir. İstedad və şəhən əhval-ruhiyyəni ifadə edir, uyğunlaşmaq rəmzidir.

4. Rəqəmi sabitlik və möhkəmlik deməkdir. Onun möhkəmliyi kvadratla — kosmosun tərəfləri, ilin fəsiləri və od, torpaq, hava və su ünsürləri ilə ifadə olunub.

5. Rəqəmi son nəticəni səyahət və sınaqlar vasitəsi ilə əldə edən risk və təhlükə deməkdir. Onda sabitliyin olmaması bir tərəfdən inamsızlığa gətirib çıxara bilər, digər tərəfdən bu, ən xoşbəxt, ən gözlənilməz rəqəm sayılır.

6. Rəqəmi inam rəmzidir. O, göy qurşağının yeddi rəngini ifadə edərək təbiətlə harmoniyadır. İdeal rəqəmdir, həm tək, həm də tək rəqəmlərə bölünərək sanki onları birləşdirir.

7. Rəqəmi sirli, məchul və görünməz şeyləri öyrənmək və bilmək yoludur. Yeddi əsas planet, həftənin yeddi günü, yeddi musiqi qamması deməkdir. O, məqsədi (1) və harmoniyayı (6) birləşdirərək, onu həqiqi psixoloji rəqəmə çevirən öz simmetriyasını yaradır.

8. Rəqəmi maddi uğur rəmzidir. İki kvadratla ifadə olunduğu üçün kamil inam rəmzi sayılır. İki yerə bölünəndə bərabər hissələrə ayrılır (4-4). Yenə bölünən, yenə bərabər hissələrə ayrılacaq (2-2-2-2), bu isə dördqat tarazlıq deməkdir.

9. Rəqəmi elementar rəqəmlərin ən böyüyü, uğur rəmzidir. Tam inkişaf etdikdə bütöv bir qrupun cizgilərini birləşdirərək nəzarət faktoruna çevrilir. Doqquz rəqəmi, 3 x 3-ün hasili kimi, dəyişkənliyi irəliyə doğru hərəkətə çevirir.

Uğurlu və uğursuz rəqəmlərə həmişə inanırıq. Real olanı da olur, xəyal olanı da. Amma gerçək olan yalnız bir şeydir-Tanrı heç bir şeyi təsadüfi etməyib. Bütün təsadüflərin tarixçəsi onun zəruriliyini əks etdirir.

Rəqəmlərin sirri haqqında çox danışmaq olar. Bu barədə müxtəlif ölkələrin araşdırmaçıları müxtəlif rəylər irəli sürüblər. Bəzi ölkələrdə nəhs, düşərsiz sayılan rəqəmlər digər ölkələrdə müqəddəs sayılır. Belə ki, insan cazibə qüvvəsinə malikdir və bu səbəbdən də insanın düşüncələri hər zaman müxtəlif formalarda özünə qayıdır.

### ƏDƏBİYYAT

1. Şəhriyar Quliyev, "Nərd" Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 1985, səh. 57.
2. Ə. Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1961, səh. 27.
3. A.A. Нейхардт, И.А. Шишова. Семь чудес древнего мира, М.-Л., 1966, 7с.
4. А.С. Əlizadə. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası (XIV – XIX əsr yazılı abidələri əsasında), nam. disser. Bakı, 1966, səh. 35.
5. M. Adilov. Niyə belə deyirik? Bakı, 1974, səh. 61 – 62.

### AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI FOLKLORUNDA, MƏİŞƏTİMİZDƏ VƏ DİNİMİZDƏ MÜQƏDDƏS RƏQƏMLƏR Ə.M. Xəlili

*Bu məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında, dinimizdə, məişətimizdə rəqəmlərin müqəddəsləşdirilməsi və onların xalqlar tərəfindən necə yozulması məsələlərindən bəhs edilir.*

### СВЯТЫЕ ЦИФРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ, РЕЛИГИИ И БЫТУ А.М. Халили

*В данной статье говорится о принятии в Азербайджанской литературе, религии и быту освящения (магических) цифр и о вопросах толкования их народами.*



## GENDER LİŦVİSTİKASI

X.A. Məmmədova

Xəzər Universiteti

*Hər hansı bir xalqın dili, onun tarixi gender ölçülərinin ən bariz göstəricisidir. Gender stereotipləri dil strukturunun analizinə əsasən «hesablana bilər». Bu baxımdan yeni postneoklassik paradigma üzərində formalaşan və postmodernist fəlsəfinin təsirinə məruz qalan gender linqvistikası sahəsi (yaxud feminist linqvistika) müxtəlif dillərdə gender asimmetriyasını tədqiq edərək dilçilik elminə və qadın hüquqlarına yeni tövələr vermişdir.*

Gender linqvistikası – cinslərin dildə tarixini, dildə onlara yüklənən semantik məzmunu, mədəni stereotipləri, mədəni rəmzləri müəyyənləşdirmək üçün dilin tərkibindəki leksika, sintaksis, cins kateqoriyasını və cinslərin müxtəlif sahələrdəki (KİV, internet) ünsiyyətini tədqiq edir. Bu araşdırmalar əksər dillərin tarixi inkişafında gender simmetriyasının ciddi şəkildə pozulduğunu və dildə androsentrizm elementlərinin üstünlük təşkil etdiyini üzə çıxarmışdır. Gender asimmetriyası hadisəsi özünü ən çox böyük sivilizasiya yolu keçən qərb dillərində və qərb ədəbi düşüncə tarixində biruzə vermişdir [1].

Eyni zamanda müxtəlif elmlərin (sosiologiya, psixologiya, tarix, etnoqrafiya, antropologiya və s.) sinkretik nəticəsi kimi ortaya çıxan feminist dilçiliyində özünəməxsus polemika və diskussiya imkanları çoxdur. Feminist dilçilikdə poststrukturualizmin dil aktları və mətnlərin rolunun müəyyən edilməsində sətirlərə mənaların əhəmiyyəti, həmçinin dilin insan şüuru ilə qarşılıqlı əlaqələrin struktur xüsusiyyətləri önə çəkilir.

Dilin feminist tənqidini təmsil edən tədqiqatçılar (S.Tremel-Plets, L.Puşun, Y.Kristevoy) xüsusi linqvistik metodologiyaların işlənməsini, dilin tərkibindəki cins qarşılıqlılaşmasının və kişi üstünlüyünün ləğv edilməsini, yeni dil siyasəti ilə əlaqədar islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur və dildə qadınların təqdim olunduğu semantik sahələri, dildə təmsil olunan qadın obrazlarını və kişi cinsinin ifadə etdiyi mənaları təhlil edirlər. Bu araşdırmaların nəticəsi, əksər dillərin patriarxal mənşəli olduğunu üzə çıxarır. Onlar şəxsin cinsinin qeyd olunmasının aradan qaldırılmasıyla bağlı bir çox tövsiyələr irəli sürmüşlər [2].

J.Derrida ənənəvi fəlsəfi düşüncənin əksliklər üzərində formalaşdığını və bu əksliklərdən yalnız birinin həqiqətə uyğun olduğunu və bütün tənqidi sistemlərin kişi meyarına əsaslanan bir mərkəzdən idarə olunduğunu bildirir. Bu dixotomik mərkəzin dekonstruksiyası onun qeyri-sabitliyini və konstruktiv xarakter daşdığını ortaya qoyur. Yəni əks anlayışlar kimi formalaşan qadın-kişi konstruksiyasından biri əsas və tam kimi, digəri isə ikinci dərəcəli və əlavə kimi qəbul olunur. Əslində, əsas və tam olan termin, digər əksliyə nisbətə formalaşır. Yəni kişi konstruksiyası burada əksi olan “qeyri-qadın” konstruksiyası kimi ortaya çıxır. J. Derrida bunu Lakanın psixoanalizi ilə əlaqələndirərək bildirir ki, subyekt (kişi) özünü digərindən (anadan) ayırmaqla və (atanın müəyyənləşdirdiyi) ənənəvi qanun çərçivəsinə daxil olmaqla müəyyənləşir [3].

Feminist linqvistikanın (E. Siks, L. İriqare, C. Kristeva) yaranmasına Lakanın dil konsepsiyası böyük təsir göstərmişdir. Lakan dilin təhtəşüuru tədqiq etməyin yeganə yolu hesab etmişdir. Çünki təhtəşüuru strukturlaşdırıcı amil dildir. Dil mədəniyyəti müəyyənləşdirən mənəvi sistem və rəmzi nizamdır. Yeni sosiallaşan uşaq bu rəmzi aləmə daxil olanda özünü ananın varlığından kənar bir şəxsiyyət kimi dərk edir. Subyekt öz hiss və davranışlarının alətinə çevrilərək onu yaşadır və dil qanunları onun iradəsinin fəvqünə çıxdığı üçün onun qanunlarına tabe olur. Əks təqdirdə, subyektin sosiallaşması və mədəniyyətin daşıyıcısına çevrilməsi mümkün deyildir. Beləliklə subyekt dil vasitəsilə mədəni stereotipləri mənimsəyir və onlar vasitəsilə özünü yaradır. J. Lakan yazır: “Biz doğduğumuz andan rəmzi nizam aləminə düşürük. Biz cəmiyyətin üzvlüyünə və rəmzlərin ifadə etdiyi mənələrə daxil olandan sonra dünyanı mövcud rəmzlərə uyğun şəkildə qurmağa başlayırıq. Beləliklə, biz patriarxal nizama daxil olaraq onun mövcudluğuna və gerçəkləşməsinə şərait yaradırıq” [3]. Lakana görə, kişi və qadınlar dil rəmzlərini mənimsəməklə,

onlar üçün müəyyənləşdirilən mədəni normalarla özlərini eyniləşdirirlər. Nəticədə, onlar mövcud dil məkanında öz yerlərini müəyyənləşdirirlər. Buna görə də dil fenomeninə Lakan məntiqi və gender metodları ilə yanaşmaq gender asimmetriyası barədə maraqlı tədqiqatların ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır.

Danimarkalı linqvist Otto Jespersen ilk dəfə 1924-cü ildə qadın və kişinin fərqli dillərdə danışdıqlarını irəli sürdü və onların fərqli xüsusiyyətlərini ortaya qoydu. O, 25 nəfər universitet tələbəsi arasında bir təcrübə həyata keçirmişdir. Hər bir tələbə fikirləşmədən 100 söz yazmalı idi. Qızlar əsasən geyim və parçalarla, oğlanlar isə daha çox təbiət və heyvanlarla əlaqədar sözlər yazmışlar. O, bu təcrübəyə əsasən belə qənaətə gəlmişdir ki, qızların söz ehtiyatı oğlanlarınkindən azdır. O, tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq daha məntiqsiz və sürətlə danışirlər [4].

XX əsrin 70-ci illərindən Senta Tromel-Plotz və Robin Lakoff adlı feminist linqvistlər müvafiq məsələ ilə bağlı tədqiqatlara başladılar və cinslərin danışq tərzində sosial fərqlərin olduğunu qeyd etdilər. Onlara görə, qadınlar danışdıqları zaman kişilərin təsirinə və onların patriarxal dil təcavüzünə məruz qalırlar. Robin Lakoff və Mary Ritchi Key ilk dəfə qadınların dil qabiliyyətsizliyini bioloji mənsubiyyətlərinə bağlayan Otto Jespersenin fikirlərinə qarşı çıxaraq bildirdilər ki, qadınların dil problemi onların sosial statusu, cəmiyyətdəki zəif mövqeləri, kişilərdən asılılığı ilə bağlıdır. Robin Lakoff “Language and Women’s Place” (1973) adlı kitabında qadınlara özünəməxsus danışq tərzinin əsas xüsusiyyətlərini qeyd edərkən bildirir ki, qadınlar öz maraq dairələrinə aid sahələr barədə zəngin söz ehtiyatlarına (xüsusilə sifətlərə) və qüsursuz nitqə, düzgün söz və ifadə seçiminə malikdirlər. Onlar güclü duyğularını, iddialarını yumşaltmaq və ya gizlətmək məqsədilə sual intonasiyasından, sual ədatlarından, vurğulardan, jestlərdən istifadə edirlər.

Dünyada müxtəlif mədəniyyətlər mövcuddur. Hər bir mədəniyyətin tarixi inkişaf nəticəsində formalaşan özünəməxsus gender stereotipləri vardır. Mədəniyyətlər daxilində inkişaf edən stereotiplər insanların tənqidi və oradan da dillərə sirayət edərək müəyyən gender balansını yaradırlar. Çünki dil insanın ən yaxın əhatəsi və əsil həqiqətidir. XX əsrin 90-cü illərindən gender tədqiqatlarının genişlənməsi nəticəsində dil probleminə bioloji cinslərin mövqeyindən deyil, “sosial cins” yəni gender mövqeyindən yanaşılması məqsəduyğun hesab olundu. Araşdırmalar göstərir ki, qadınlar öz incə təbiətlərindən irəli gələrək kişilərdən daha zərif, tərbiyəli, kübar və nəzakətli şəkildə danışirlər. İctimai yerdə bağıraraq və nə danışdığına əhəmiyyət vermədən danışan qadın kişilərdən daha çox ictimai qınaq obyektinə çevrilir. Azərbaycanda xalq arasında belə bir deyim var ki, “qadın özünü ağır aparar və başı aşağı gəzər.” Lakin dünyanın əksər mədəniyyətlərində qadınların ictimai yerlərdə diqqəti cəlb etməmələri müşahidə olunmuşdur. Bütün dünya qadınlarını birləşdirən əsas cəhət, onların öz aralarında ev, ailə, qohumluq məsələlərini həddən artıq müzakirə etmələri və öz aralarında kişilərə məlum olmayan şifrəli dil vasitəsinə malik olmalarıdır [5].

M. Fuko digər anlayışlar kimi cinsiyyət anlayışının da diskursun nəticəsi kimi dil vasitəsilə formalaşdığını bildirir. Qadının dildə reproduktiv funksiya ilə eyniləşdirilməsi, onun sosial rolunu müəyyənləşdirir. M. Fukoya görə, dil hakimiyyəti yaradıb, onu qoruyan və həm də onu parçalayan əsas vasitədir. Dil şüuraltı şəkildə cəmiyyətdə gender (həmçinin irqi, etnik) münasibətlərini dixotomik şəkildə tənqidləyir və patriarxal hakimiyyətin qorunub güclənməsinə şərait yaradır. Buradan da dil cəmiyyətin bir hissəsi, sosial proses və sosial şərtlənmiş prosesi əks etdirən diskurs kimi başa düşülür. Fukonun bu ideyası dilçilik sahəsində yeni tənqidi istiqamətlərin yaranmasına səbəb oldu.

Amerikan sosiolinqvisti Debor Tannen cinslərin nitq üslublarındakı ünsiyyət problemlərini təhlil edərək, onların zidd mədəniyyət ünsürü olduğunu irəli sürür. Çünki ona görə, onlar cəmiyyətdə iki müxtəlif cinsi tərbiyə mühitində dilə yiyələnir və fərqli dil üslubları da buradan qaynaqlanır. Burada dinin də öz təsiri vardır. M.Ariel dil şüurunun dindən asılılığını praktiki şəkildə sübut etmişdir. O, 140 məktəbli arasında keçirdiyi araşdırmaya əsasən, məktəblilər şərti olaraq Adəm adlı ulu əcdadına istənilən ad seçməli idilər. Onlardan yalnız biri əcdadına qadın adı qoymuşdur [6]. Yaxud orta əsr katolik kilsəsində və onu təmsil edən rahiblərin əsərlərində qadının insan statusundan məhrum edilməsi ilə bağlı formalaşan bəzi anlayış və terminlər, öz əksini avropa



dillərində tapmışdır. Biz bu prosesin daha əvvəlki antik dövrlərdən başladığını nəzərə alsaq, dini-mifik dünyagörüşün dilin formalaşmasındakı nəhəng rolunu müşahidə edə bilirik. Eynilə, islam dinində qadının örtünməsi ilə əlaqədar övrət (xalq arasında "arvad" yəni "tam örtünən" kimi tələffüz olunur) kimi tanınmasını misal göstərə bilirik.

Dildə gender asimmetriyasının yaranmasına şərait yaradan kişi təsiridir (androstrizm). Cins kateqoriyası hind-avropa, sami və dravid dilləri üçün daha çox xarakterikdir. Bu dillərdə "insan" və "kişi" anlayışları eyniləşdirilir: ingiliscə «man», fransızca «homme», almanca «mann», farsca "mərd" və s. Bir çox dillərdə bir-birindən kəmiyyət və keyfiyyət baxımından kəskin şəkildə fərqləndirilən kişi və qadın cinslər kateqoriyası vardır. Adətən ismin qadın cinsi kişi cinsindən törəyir (ərəbcədə "katib-katibə, müəllim-müəlimə", студент-студентка). Lakin bu isimlər cəm formasında işləndə qadın deyil, kişi cinsinin söz kökündən formalaşır (müəllimlər, студенты). Yaxud kişiye "müəllimə" deyərək müraciət etmək təhqirdirsə, qadına "müəllim" demək təhqir hesab olunmur. Bu dillərin sintaksisində uzlaşma obyektin real cinsinə görə deyil, qrammatik cinsin nitq hissələrinə uyğun formasında ortaya çıxır. Bir çox avropa dillərində qadın obrazı frazeoloji birləşmələrdə mənfi xüsusiyyətlərlə ifadə olunur. Lakin kişi cinsi ilə əlaqədar pozitiv və avtoritar xarakter daşıyan sözlərdən mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri (irishman, sjotsman, spokesman, manpower, manmade və s.) yaradılmışdır. Bu qadınların ənənəvi olaraq müxtəlif sosial sahələrdən (idman, siyasət, təhsil və s) təcrid olunmasına işarədir. Yaxud peşə və titullar kişilərlə birbaşa, qadınlarla isə dolayı şəkildə əlaqəlidir (doctor-lady doctor, professor- women professor).

Feministlər cinsi ayrışkiliyə yol verən reklamları, elanları ciddi şəkildə tənqid edir və dildə cinsi ayrışkiliyi ortadan qaldıran neytral sözlərə (Məsələn, «God» sözünü "Goddess" və ya "Creatrix" kimi) üstünlük verirlər. Onlar hətta dilə neologizmlər gətirməyə çalışırlar. Məsələn, feministlər "kişi tarixi" mənasını ifadə edən his+story sözünü "qadın tarixi" mənasını ifadə edən her+story sözü ilə əvəz etməyi təklif edirlər. Onlar irəli sürdükleri neologizmləri öz internet sahifələrində, ədəbiyyatlarında geniş istifadə edirlər. Bu isə, müvafiq terminlərin tədricən cəmiyyətdə özünə yer tapmasına şərait yaradır.

Gender konstruksiyasını yaranmasında bir çox koqnitiv mexanizmlər vardır. Postneoklassik və feminist dil fəlsəfəsində onların bir neçə növü müəyyənləşdirilmişdir. Onlara kateqoriyalaşdırmaq, avtomatizm, inferensiya (mühakimə), fiqura-fon perseptiv quruluş, metafora və empirizm, mental obrazlılıq və konstruksiyalaşdırmaq, konseptual arxetiplər aiddir.

Kateqoriyalaşdırmaq – dildə tarixən formalaşan gender stereotiplərinin söz, termin, frazeoloji birləşmə və ifadə formalarında aksioma halına düşməsidir. Bu kateqoriyaların qorunub saxlanması patriarxal sistemin mənafeyinə uyğun gəlir. Dil bu funksiyanı mədəniyyətdə təhtəşür səviyyəsində yerinə yetirir.

Avtomatizm – fəaliyyəti qeyri-ixtiyari şəkildə nəzarətdə saxlayan xüsusi neyro-koqnitiv mexanizmdir. Bu mexanizm dildə avtomatik gender stereotipləri ilə müəyyənləşən mürəkkəb ifadələr və sözlər yaradır. Bununla bağlı bir çox təcrübələr aparılmışdır. Məsələn, biz "moda, rəqs, mətbəx" deyəndə avtomatik olaraq qadını, "güç, qəhrəman, pilot" deyəndə avtomatik olaraq kişini nəzərdə tuturuq. Yaxud virtual olaraq biz bəzəkli tovuz quşunu və ya bəzəkli dekorativ balığı (kuppı növünü) dişi hesab edirik (Halbuki, onlar erkək cinsinə aiddirlər). Yəni avtomatik reaksiya həm kişilərə, həm də qadınlara aiddir. Çünki onlar artıq düşünmədən dildə formalaşan koqnitiv mexanizmlərdən qeyri-ixtiyari şəkildə istifadə edirlər.

Fiqura-fon perseptiv quruluş mexanizmində diqqət hər hansı bir fonda olan fiqura üzərinə yönəlir. Bu fiqur əslində öncədən nəzərdə tutulan fiqurdur. Sadəcə, onun ətrafdakıların diqqətini çəkməsi üçün, xüsusi fonda təqdim olunur. Məsələn, qəzet başlığında yazılır ki, "Anası restoranda olduğu ərəfədə 7 yaşlı qızı qətl edilmişdir"

Burada fonda cinayətəkar deyil, öncədən nəzərdə tutulan ana ittiham fiquru seçilmişdir [7]. Metafora və empirizm mexanizmində metafora mücərrəd təcrübəni cismani təcrübə terminləri ilə konstruksiyalaşdırır. Yəni cismani metaforanın dildə təcəssümü, dilin bütün sahələrinə sirayət edir. İki cinsin mövcudluğu qadın və kişi kateqoriyasının fəlsəfi fikir tarixində meydana çıxmasına səbəb oldu və eyni zamanda məişət şüurunu müəyyənləşdirən metaforalar üçün müqayisə bazası yaratdı.

Bu cür metaforalar yalnız cinslərə deyil, həmçinin onlarla əlaqələndirilən əşyalara da aid edildi (məsələn, kişi və ya qadın avtomobili, kişi və ya qadın rəngi və s.).

Inferensiya (mühakimə) mexanizmi hər hansı bir fikir yaratmaq üçün istifadə olunan fraqmentar ifadə və terminlərdir. Bu fraqmentar məlumatı qəbul edən şəxs öz sillogist mühakiməsi ilə onu tamamlayacaqdır. Əslində, dil vasitəsilə ötürülən gizli məlumatın mahiyyəti bu şəkildə idrak prosesinin fəvqündə qalacaqdır. Məsələn, "qız qızdır" taftalogiyasını hərfi mənada şərh etmək mümkün deyildir. Bu ifadəni dinləyən insan onun mahiyyətinə varmaq üçün, şüurunda qız ilə eyniyyət təşkil edən anlayışlar və təsəvvürləri vahid bir sistemdə konstruksiyalaşdıracaqdır. Bu prosesdə ona yenə də yardım edən dildə kateqoriyalaşmış stereotiplər olacaqdır. Bu baxımdan dil fenomeni idrak prosesində fəlsəfi mahiyyətin dərk olunmasına mane olur. Buna görə də dilə gender metodları vasitəsilə tənqidi yanaşma elmi-fəlsəfi zərurətdən irəli gəlir.

Konseptual arxetiplər mexanizminə görə, dillər bir-birindən fərqləndə də, onlar arasında ümumi oxşar abstraksiyalar (yəni konseptual arxetiplər) mövcuddur. Məsələn, qədim çin miflərində (sonralar fəlsəfi düşüncəsində) "in" və "yan" əks başlanğıcları daima paralel şəkildə kişi və qadın başlanğıclarının konseptual arxetiplərini təşkil etmişlər. Yaxud dildə cansız əşyaların qadın və ya kişi cinsində təqdim olunması buna işarədir.

Biz Azərbaycan və türk dillərini feminist və ya gender linqivistikası metodları ilə araşdıraraq maraqlı nəticələr əldə edə bilirik. Türk dillərində cins kateqoriyasının olmaması (bu hal bir çox dillərdə vardır), söz və söz birləşmələrinin mütləq cinsi mənada işlənməməsi və ümumiyyətlə qrammatik normaların cinsi ayrışkiliyə prinsiplərinə əsaslanmaması, türk dillərində cinsi ayrışkiliyə hallarının olmamasını və gender stereotiplərinin mövcud olmadığını göstərmir. Bu sahədə hələ tədqiqatlar aparılmamışdır. Lakin türk dilinin qrammatik quruluşunda gender simmetriyasının qorunduğu müşahidə olunsada, bunu bəzi sözlər, frazeoloji birləşmələr, deyimlər və ifadə formaları barədə söyləmək mümkün deyildir. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində (başqa türk dillərində də) əksər frazeoloji birləşmələr, deyimlər və ifadə formaları eynidir. Onların araşdırılması göstərir ki, türk dillərində də gender asimmetriyası mövcuddur.

Türk dillərində "adam" ismi hər iki cinsin nümayəndəsinə münasibətdə işlənmişdir. Digər dillərdən fərqli olaraq türk dillərində "adam" ismi ilə "qadın, qız" isimləri arasında kəskin hədd qoyulmamışdır. Yəni bu sözlər qadınlara münasibətdə də istifadə olunmuşdur. Lakin araşdırmalar göstərir ki, "adam olmaq", "adam kimi", "adam yerinə qoymaq", "özünü adam kimi aparmaq" daha çox kişiye münasibətdə istifadə olunur. Çünki bu ifadələr daha çox kişinin sosial funksiyalarını ifadə edən termin olmuşdur. "Adam olmaq" və ya "kişi olmaq" çox vaxt eyni mənada istifadə olunmuşdur. Kişilik və ya adamlıq ev, sosial status və ailə sahibi olmaqla eyniləşdirilir. Qadın ənənəvi olaraq bu funksiyalardan birbaşa məhrum olduğu üçün "adam olmaq" imkanlarını itirmişdir. Lakin bu funksiyalara sahib çıxan qadınlar cəmiyyətdə "kişi kimi qadıncı" ifadəsi ilə dəyərləndirilir. Deməli, qadın cəmiyyətin ona verdiyi gender ölçüləri çərçivəsində mənfi bir varlıq kimi tanınarsa, bu çərçivədən kənara çıxanda "sosial kişi" status qazanır. Bu sosial statusu qoruya bilməyən kişilər isə, cəmiyyətdə "qız kimi olmaq", "arvad olmaq" ifadələri ilə təhqir olunurlar. Onların bütün davranış və sözləri cəmiyyət tərəfindən "arvad kimi gülmə!", "arvad kimi danışma!", "qız kimi ağlama!", "qadın kimi boşboğazlıq etmə!" kimi təhqiramiz ifadələrlə məzəmmət olunur. Lakin kişilərə münasibətdə bu cür anlayış və ifadələr ortaya çıxmamışdır. Əslində bu söz və ifadələr vasitəsilə qadının varlığı təhqir edilir.

Türk dillərində elə söz və ifadələr vardır ki, onlarda qadının iştirakı minimuma endirilmişdir. Məsələn, "atalar sözü", "kişi sözü", "sözünün ağası olmaq" "kişinin sözü bir olar" kimi ifadələrdə qadının söz sahibi olmaq funksiyası inkar olunur. Yəni "analar sözü", "qadın sözü" ifadələrinə nə milli ədəbiyyatda, nə də danışq dilində təsadüf etmək mümkün deyildir. Bunlar ənənəvi cəmiyyət və ailədə qadının söz demək hüququndan məhrum olduğunu göstərir. Buna görə də, bir çox başqa dillərdə (ingilis, fars və s) olduğu kimi, cinsləri ifadə edən qrammatik normaların olmadığı türk dillərində "o" şəxs əvəzliyi çox vaxt birbaşa kişini, dolayı olaraq qadını ifadə edir. Çünki qadın və qızlara müraciət olunanda əksər hallarda "o qız" və ya "o qadın" söylənilir. Lakin ingilis dilində "o" şəxs əvəzliyində cinsləri ifadə edən terminlər (he, she) vardır.



Qızlar daima evlilik məsələlərində nəsillərarası münasibətlərin tənzimlənməsində bir ticarət vasitəsi kimi alınıb satılmışdır. Hətta qızlar beşikdə olduqları zaman onlara köbəkəsdə etmiş və evlilik üçün behləmişlər. Türk dillərində qızların ərə verilməsi və ya gəlin gətirilməsi ilə əlaqədar "qız almaq", "qız vermək" və ya "qız qaçırmaq" ifadələri işlənmişdir. Lakin oğlanların evləndirilməsi ilə əlaqədar buna bənzər ifadələr olmamışdır. Bu sosial ənənələrə sadıq qalan qadınlar ərə getdikdən sonra "xatın" və ya "qadın", övlad dünyaya gətirəndən sonra isə "ana" sosial statusuna layiq görülmüşlər. Lakin ərə getməyən qızlar "qarımış qız", "evdə qalmış" kimi, övladı olmayan isə "qısır" kimi terminlərlə ifadə olunmuşlar. Əslində qadına qıza münasibət əsasən onun övlad dünyaya gətirməsi və övlad yetişdirməsi funksiyası ilə müəyyənlanmışdır.

Türk dillərində işlənən bəzi antonimlərin mahiyyətində cinsi ayrıseçkilik elementləri müşahidə olunur. Biz bunları türk xalqlarının deyimlərində, atalar sözlərində və ümumiyyətlə folklor nümunələrində müşahidə edirik. Məsələn, "qız acı, oğlan baş tacı", "qız ağılı, qaz ağılı" "oğul tikər, qız sökər" kimi deyimlərdə qız və oğlan arasında olan dixotomik münasibət, birinin müsbət, digərinin isə mənfi mənalarda işləndiyini göstərir. Lakin bu cür qarşıdurma türk dillərində universal xarakter daşmadığı üçün qrammatik normaya çevrilməmişdir. Lakin cinslərin kateqoriyalara görə bölmünü əks etdirən dillərdə qadın-kişi başlanğıcları arasında bölgü dixotomik mədəniyyət vasitəsilə dilə, dildən isə şüura sirayət etmişdir. Biz bunun bariz nümunəsini türk və avropa, türk və ərəb mədəniyyətləri tarixinin müqayisəli araşdırılması nəticəsində müşahidə edə bilərik. Türk mədəniyyətində digərlərinə nisbətən gender simmetriyasının qorunması, öz təsdiqini qədim türk dastanlarında və şifahi xalq yaradıcılığında tapır. Türk dillərində cinsləri bildirən xüsusi isimlər arasında kəskin hədd qoyulmamışdır. Həm kişi, həm də qadın adlarını ifadə edən onlarla xüsusi adlar vardır: Arzu, Almaz, Fikrət, Tərlan, İsmət, İzzət və s.

Lakin bu sahədə geniş tədqiqatlara ehtiyac vardır. Çünki mədəniyyətin müasir feminist dilçilik metodları vasitəsilə öyrənilməsi, məlum olmayan bir çox yeniliklərin əldə olunmasına şərait yaratmış olar.

### ƏDƏBİYYAT

1. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. М., 1985. 276–302 с.
2. Янкубаева А.С. Гендерный фактор в функционировании метафоры. *e-lib.gasu.ru/vnu/archive/2008/01/20.pdf*.
3. Гриценко Е.С. Язык как средство конструирования гендера. Новгород, 2005 - 405 с.
4. Fatma Öztürk. Toplumdilbilimsel bir kavram olarak kadın-erkek dil ayırımına türkçe ve almanca açısından bir yaklaşım. A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] №47, Erzurum 2012. 87-106 s.
5. Lakoff R. Language and Woman's Place//Language in Society. 1973- 45-80 s.
6. Bingölçe Filiz. Kadın argosu sözlüğü. "Metis Yayınları" İstanbul 2002 – 233s.
7. Romaine S. Communicating Gender, London. Oxford University Press, 1999 – 266 s.

### ГЕНДЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА

Х.А. Мамедова

*Язык любого народа является наиболее очевидным показателем его исторических гендерных аспектов. Гендерные стереотипы «могут расцениваться» согласно анализу структуры языка. С этой точки зрения, сформированная на постнеоклассической парадигме и подвергнутая давлению постмодернистской философии область гендерной лингвистики (или феминистическая лингвистика) вложила новый вклад в сферу языковой науки и прав женщин.*

### GENDER LINGUISTICS

X.A. Mammadova

*The language of any people is the most obvious indicator of its historical gender dimensions. Gender stereotypes "could be assessed" according to an analysis of language structure. In this regard, the area of gender linguistics (or feminist linguistics) as affected by postmodernist philosophy formed according to a new postneoclassic paradigm has been researched, specifically looking at gender asymmetry in different languages. As a result, new contributions have been made to women's rights and linguistics.*

#### Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş., Binə qəs. 25-ci km  
Milli Aviasiya Akademiyası.  
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.  
E-mail hasanov@naa.edu.az



MÜNDƏRİCAT

AVIASIYA TEKNOLOGİYASI

1. Pilotsuz uçuş aparatlarının kollektiv fəaliyyəti  
D.P. Kuçerov, T.R. Cəfəzadə, A.N. Kozub ..... 1

YERLİSTİTİ KOMPLEXLƏR, SİYARIF AVADANLIQLARI ÜÇÜN APARATLARIN VƏ ONLARIN SİSTEMLƏRİNİN İSTİSİMARI

2. Qatarların sürətlənməsi və tormozlanması zamanı təkərle relsin qarşılıqlı əlaqəsində sürünmənin və ilişmənin araşdırılması  
H.M. Əhmədov, N.R. Zöhrabov..... 9

AVIASIYA İDLİKİ TEKNOLOGİYASI

3. Teleskopik müşahidə borularının texniki göstəricilərinin yaxşılaşdırılması  
Yaqubzadə N.Y., G.C. Ömərova..... 15
4. Selvari fotodiodlarda fotocərəyanın formasının analitik təsviri  
X.İ. Abdullayev, E.Ə. Cəfərova, R.M. Muxtarov, Z.Y. Sadıqov, F.N. Sultanov ..... 20
5.  $Tl(Ins_2)_{1-x}(FeSe_2)_x$  bərk məhlullarının dielektrik xarakteristikalarına və faza keçidlərinə temperaturun və tərkibin təsiri  
E.M. Kərimova, S.N. Mustafayeva, A.M. Ramazanzadə, S.S. Abdinbekov, S.M. Bidzinova, A.A. İsayeva, K.M. Salmanova..... 24
6. GaSb, InSb və dəmir qrupu elementləri əsasında kompozitlərin nazik təbəqələrinin alınması  
İ.X. Məmmədov, R.N. Rəhimov, D.H. Arashı, A.Ə. Xəlilova, M.İ. Əliyev..... 28

AVİRODROMLARIN VƏ AVİROPORTLARIN YERLİSTİTİ AVADANLIQLARLA TƏCHİZ OLUNMASI

7. Çoxkomponentli polimer qarışıqlarının alınma və tədqiqi problemlərinin vəziyyəti haqqında icmal  
N.T. Qəhrəmanov, R.Ş. Hacıyeva, A.M. Quliyev..... 33

ƏHRANF AVİDİTİNİN QORUNMASI

8. Xəzər dənizi sahil zonasının iqlim potensialının qiymətləndirilməsi  
R.M. Məmmədov, L.A. Həsənli..... 41

TƏFİSİL METODOLOGİYASI VƏ TƏLİMİ

9. İngilis dilində sözlərin polisemiyası  
V.M. İvaşenko..... 45

İQTİSADİYYAT, MİDNƏCİVƏNTİ VƏ HÜQUQU

10. Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin zəruriliyi və bu məqsədlər üçün istifadə edilən tarif metodları  
S. H. Pürhani, R. F. Kərimov..... 47
11. Əmək bazarının dövlət tərəfindən idarə olunması məsələsi  
E.N. Məmmədov..... 55
12. Birbaşa xarici investisiyaların dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi  
S.H. Pürhani, N.Ə. İbrahimov ..... 61
13. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sektorunun 2005-2012-ci illərdə inkişaf dövrü  
K.F. Axundzadə, A.A. Eyvazov..... 67
14. Azərbaycanda şəhər cinayətkarlığının kriminoloji analizi, proqnozlaşdırılması və profilaktikasının bəzi məsələləri  
Nazim Əliyev..... 71
15. Dövlətin ərazi quruluşunun sabitliyinin təmin edilməsinin konstitusion-hüquqi mexanizmləri  
S.Z. Hüseynov, Ş.M. Kərimov..... 80
16. İslam hüququnda silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının qorunması məsələləri  
S.H. Məmmədov, M.Əliyeva..... 84
17. Adam oğurluğuna görə cinayət məsuliyyətinin kriminoloji əsasları  
T.B. Hacıyev..... 92
18. Yerli özünüidarənin anlayışı və Azərbaycan cəmiyyətinin dövlət-hüquqi strukturunda yeri və rolu  
R.R. İbrahimov..... 97
19. Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların hüquqi əsasları  
İ.O. Quliyev, Ə.Ə. Kazimov..... 102
20. Cinayət işlərinin birləşdirilməsinin qanuniliyi  
Ü.İ. Ağamalyev..... 106
21. Notariat fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası  
D.R. Davudov..... 109
22. Beynəlxalq valyuta fondu çərçivəsində dövlətlərin valyuta siyasətinə nəzarət  
L.R. Fərzəliyeva..... 113

İQTİSADİ İDLİMLƏR

23. Azərbaycan səmasında qadın  
O.V. Əliyeva, T.A. Quliyeva..... 119
24. Azərbaycan ədəbiyyatı folklorunda, məişətimizdə və dinimizdə müqəddəs rəqəmlər  
Ə.M. Xəlili..... 125
25. Gender linqvistikası  
X.A. Məmmədova..... 132



**Mülki Aviasiya" redaksiyasında nəşr olunmuş yeni kitablar**

**С.И. Алиев**  
**ГРУЗОВЫЕ ПЕРЕВОЗКИ**  
Учебное пособие

В предлагаемом учебном пособии рассмотрены вопросы организации и продажи международных авиагрузовых перевозок, коммерческой работы в системе воздушного транспорта, указаны основы авиатранспортного производства, изучения конъюнктуры рынка авиагрузовых перевозок, формирования и удовлетворения спроса. Исследованы вопросы государственного и международно-правового регулирования воздушного транспорта, основные нормативные документы, международные конвенции, межправительственные, межведомственные и коммерческие соглашения.



**A.A. Eyvazov, P.I. Ismayilov**  
**CARGO INTRODUCTORY**  
Teaching aid

In this proposed training aids viewed the organization and sale of international air cargo services, commercial work in air transport, indicated foundations air transport production and analyzed current situation of market air cargo transportation. Investigated issues of state and international regulation of air transport, the basic normative documents, international conventions, intergovernmental, interagency and commercial agreements.



**S.İ. Əliyev**  
**YÜK DAŞIMALARI**  
Dərs vəsaiti

"Yük daşımaları" dərs vəsaiti, hava nəqliyyatının kommersiya istismarının əsas hissəsini təşkil edən və dövlətin iqtisadiyyatında mühüm yerlərdən birini tutan beynəlxalq yük aviadaşımalarının satışının və təşkilinin vacib problemlərindən və onların həlli yollarından bəhs edir.



**И.М. Исмаилов, Л.Р. Бекирова**  
**ЛАБОРАТОРНЫЕ РАБОТЫ**  
**ПО КОМПЬЮТЕРНОЙ СХЕМОТЕХНИКЕ И**  
**МИКРОПРОЦЕССОРАМ В ПРОГРАММНОМ**  
**КОМПЛЕКСЕ MULTISIM**  
Учебное пособие

В учебном пособии подробно изложены особенности программы Electronics Workbench (EWB-Multisim) и методы логического моделирования цифровых устройств на основе данной программной среды. Рассмотрены вопросы моделирования электронных схем различных элементов и устройств в виде лабораторных работ.

Учебное пособие содержит описание лабораторных работ, краткие сведения из теории, порядок выполнения работы, примеры выполнения конкретной работы, требования к отчету и контрольные вопросы к лабораторным работам.



**М.В. Ахмедли**  
**ПЕРЕВОЗКА ОПАСНЫХ ГРУЗОВ ВОЗДУШНЫМ**  
**ТРАНСПОРТОМ**  
Методическое пособие

Авторизованный институт IATA  
Национальной Академии Авиации  
Одобрено Государственной Администрацией  
Гражданской Авиации Азербайджанской Республики.



**R.N. Nəbiyev, Q.C. Vəliyeva**  
**DOZIMETRIK CİHAZLAR VƏ SİSTEMLƏR**  
Dərs vəsaiti

Dərs vəsaitində radioaktivlik,  $\alpha$ ,  $\beta$ ,  $\gamma$  – şüalanmalar, radioaktivlik qanunları, radioaktivliyin bəzi nəzəri əsasları açıqlanmış, radioaktiv maddələrin təhlükəlilik kateqoriyaları, onların daşınması və radiasiya haqqında ümumi məlumat verilmiş, radiasiyanı aşkar edən qurğular, təsnifatı, iş prinsipləri geniş məzmununda təhlil edilmiş, son dövrdə xaricdə istehsal olunan və respublikada layihələndirilən qurğuların izahına geniş yer ayrılmışdır. Radiasiya terrorizminin mülasir terrorizmin bir növü olması, radiasiya terrorizminə cəhdlər haqqında statistik məlumat, dünyada baş verən böyük radiasiya qəzaları dərs vəsaitində öz əksini tapmışdır.



«Elmi məcmuələr» jurnalı  
«Mülki Aviasiya» redaksiya  
heyəti tərəfindən baxılmış və çapına  
icazə verilmişdir.

Журнал «Elmi məcmuələr»  
рассмотрен и разрешен  
к печати редакционной коллегией  
«Mülki Aviasiya».

«Elmi məcmuələr» jurnalı  
«Azərbaycan Hava Yolları»  
Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti  
Milli Aviasiya Akademiyasının  
Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.  
Tirajı-100 nüsxə.

Журнал «Ученые Записки» отпечатан  
в Центре полиграфии  
Национальной Академии Авиации  
Закрытого Акционерного Общества  
«Азербайджан Хава Йоллары».  
Тираж 100 экз.

## Редакционный Совет

Глав. редактор, академик НАНА А.М. Пашаев,

зам. глав. редактора, проф. А.Р. Гасанов

## Члены Редакционного Совета

Академик НАНА А.Ш. Мехтиева, академик НАНА А.Дж. Гаджиев, член-корр. НАНА Б.Г. Тагиев,

член-корр. НАНА Ф. Дж. Мамедова, член-корр. НАНА А.З. Меликов, проф. А.З. Бадалов,

проф. А.М. Мамедов, проф. М.Х. Ильясов, проф. Р.А. Тагиев, проф. Дж.Г. Агаларов,

проф. Н.А. Гасанзаде, проф. И.О. Гулнев, проф. М.А. Бабаев, д.т.н. Р.А. Садыгов,

д.т.н. Т.И. Низамов, д.т.н. Р.М. Джафарзаде, д.т.н. И.М. Исмаилов,

д.т.н. Р.Н. Набиев, д.т.н. М.Р. Мустафаев

Технический редактор: к.ф.-м.н. А.М.Рамазанзаде; корректоры: О.В. Алнева, А.Г.Керимов;

составитель: Т.А. Кулнева

## Рубрики журнала «УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ»

Для опубликования в журнал принимаются научные, оригинальные научно-популярные и обзорные статьи по темам: 1) Авиационная техника. 2) Наземные комплексы, стартовое оборудование, эксплуатация летательных аппаратов и их систем. 3) Авиационная электроника. 4) Аэронавигация и связь, аэронавигационные оборудования и комплексы. 5) Наземное оснащение аэродромов и аэропортов. 6) Управление воздушным движением. 7) Метеорология. 8) Охрана окружающей среды. 9) Методология обучения, тренинг. 10) Экономика, менеджмент и право. 11) Проблемы безопасности на воздушном транспорте. 12) Компьютерная техника, информационные сети. 13) Общественные науки. 14) Материалы рекламного характера.

Размещение рекламы на страницах журнала осуществляется на платной основе.

## Правила оформления статей в журнал «УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ»

Статьи принимаются на азербайджанском, русском или английском языках. Каждой статье должно предшествовать аннотация на том же языке, на котором написана статья. Представляемые к публикации статьи должны быть напечатаны через два интервала на белой бумаге формата А4, размер шрифта 12. Отступы: слева от края листа 3 см., справа 2 см., сверху 2 см., снизу 2 см. Объем статей: не более 10 страниц для оригинальной или обзорной статьи, и не более 4 страниц для короткого сообщения, включая рисунки, таблицы и литературу. Статьи представляются в 2-х экземплярах в электронном варианте, набранные в формате WIN. WORD. Рукописи статей не возвращаются авторам. Для авторов и других организаций статьи сопровождаются письмом и актом экспертизы из той организации, где они работают. Статьи рецензируются. Решением Редакционного Совета статья рекомендуется к публикации.

1. Каждая статья начинается с названия, фамилии авторов, названия организации, и краткой аннотации на языке статьи объемом не более 5 строк через один интервал.

2. Ссылки на литературу:

- ссылки на литературу должны следовать в том порядке, в котором они появляются в статье.

Порядок цитирования:

- статьи в периодических журналах: фамилии авторов, название периодики, год публикации, том, номер страницы;

- книги и тезисы: фамилии авторов, название книги, место и год публикации, номер страницы.

3. Аннотация.

Аннотация на двух других языках должна быть напечатана на отдельном листе объемом не более 10 строк через один интервал.

4. Рисунки и фотографии.

Рисунки и фотографии с надписями и разъяснениями прилагаются отдельно. Размеры: не менее 6x6 см<sup>2</sup> и не более 12x12 см<sup>2</sup>. Координатные оси графиков должны содержать минимум чисел. Названия координатных осей должны быть написаны очень ясно. Каждая линия в графиках должна быть пронумерована и объяснение должно быть дано в подписях к рисункам.

5. Таблицы.

Таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и напечатаны на отдельном листе. Статьи, не соответствующие данным требованиям, не рассматриваются.

Статьи, не удовлетворяющие этим условиям, не рассматриваются.

Журнал подготовлен к изданию в издательстве «Mülki Aviasiya» Национальной Академии Авиации.

Журнал «Ученые Записки» зарегистрирован  
в Министерстве Информации и печати в 1999 г.  
и включен в реестр Высшей Аттестационной  
Комиссии при Президенте Азербайджанской  
Республики. Регистрационный номер 492.

Тираж 100 экз.

Адрес редакции:  
AZ-1045, г. Баку, Бина, 25-й километр,  
Национальная Академия Авиации.  
Тел.: 497-26-00, доб. 21-85, 497-27-54.  
E-mail: Ramazanzade@rambler.ru





[www.naa.edu.az](http://www.naa.edu.az)